

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

4

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΙΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

(ΕΝ ΤΩ ΠΡΟΣΩΠΩ, ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΟΥΔΗ
ΚΑΙ ΘΩΜΑ ΑΚΙΝΑΤΟΥ)

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΑΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1970

ΣΥΝΑΝΤΗΣΙΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

4

ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΑΝΤΗΣΙΣ
ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΑΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

(ΕΝ ΤΩ, ΠΡΟΣΩΠΩ, ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΑΓΤΕΛΙΚΟΥΔΗ
ΚΑΙ ΘΩΜΑ ΑΚΙΝΑΤΟΥ)

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1970

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΥΠΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΑ ΥΠΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ
ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΑ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΠΡΟΤΑΡΙΑ ΔΙΑΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΣ

Tῇ δμοκόνγῳ Σωτηρίᾳ

ANALECTA VLATADON

EDITED BY
PANAYOTIS C. CHRISTOU

4

STYLIANOS PAPADOPOULOS, Encounter between Orthodox and Scholastic Theology. (Callistos Angelicoudes - Thomas Aquinatus).

Copyright: Patriarchal Institute for Patristic Studies

Thessaloniki 1970

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

‘Η ἀποσαφήνισις, ἡ βίωσις καὶ ἡ καλλιέργεια ἐκείνου τὸ δποῖον πιστεύει καὶ ζῆται Ὁρθόδοξος ἐπιτυγχάνονται καὶ διὰ τῆς στενῆς γνωριμίας ἐκείνου τὸ δποῖον ἀποτελεῖ παράδοσιν ζωῆς δι’ ἑτεροδόξους Χριστιανοὺς ἀδελφούς. ‘Η γνωριμία αὕτη ὅδηγει εἰς οὐσιαστικωτέραν γνῶσιν τῆς ὁρθοδόξου σκέψεως. ‘Η ἀνάγκη δὲ τῆς γνωριμίας ταύτης προεκάλεσε τὴν συγγραφὴν τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας.

Τὸ παρὰ τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βλατάδων, ἐν Θεσσαλονίκῃ, λειτουργοῦν «Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν» καὶ τὸν διευθυντὴν αὐτοῦ καθηγητὴν κ. Π. Χρήστον, εἰσηγηθέντα εἰς αὐτὸν τὴν χορηγία τοῦ Ἰδρύματος περάτωσιν τῆς παρούσης ἐργασίας καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν παρ’ αὐτοῦ ἔκδοσιν ταύτης, εὐχαριστῶ ἀπὸ καρδίας.

Στυλ. Γ. Παπαδόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Σελίς

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	13
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	15

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΥΣΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΙ' ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΑΥΤΩΝ

1. Άι μεταφράσεις δριστοτελικῶν ἔργων καὶ αἱ ἁδὲν δημιουργηθεῖσαι τάσεις ἢ σχολαι	20
2. Ἡ σύστασις πανεπιστημίων καὶ θεολογικῶν ἑδρῶν ἐν αδτοῖς	30
3. Ἡ σύστασις νέων μοναχικῶν ταγμάτων καὶ ἡ μεταξὺ τούτων ἀμιλλατῶν παράδογον ἀναπτύξεως τῆς θεολογίας	31

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΝ ΒΙΖΑΝΤΙΩ, ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΔ' ΑΙΩΝΑ

I. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἀναγέννησις	34
1. Ἡ ἀποφασιστικὴ σημασία τοῦ ιδ' αἰώνος	34
2. Ἡ ἀναγέννησις καὶ ὁ οὐμανισμὸς τῶν παλαιολογίων χρόνων	35
3. Κύριοι ἀκρότατοι: τῆς βυζαντινῆς ἀναγέννησεως	38
II. Ἡ θεολογία τῆς θεοπτίας καὶ τὰ λοιπὰ ρεύματα	47
1. Ἡ ἀντίρροπος κίνησις: Θεολογία τῆς θεοπτίας (ἀρχαι, δρολογία, σκοπός)	47
2. Οἱ οικοδόμοι: τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας	53
3. Ἡ ἀνάπτυξις «ελληνικῆς» συνειδήσεως	64
4. Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης κατά τὸν ιδ' αἰώνα	67
5. Ἡ εἰσόδος τῆς σχολαστικῆς θεολογίας: εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ σημασία αὐτῆς	70
6. Ἀνθενετικὴ καὶ φιλενετικὴ γραμματεία	73

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΥΡΑΘΕΝ ΣΟΦΙΑ
"Η ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΛΟΓΟΥ"

	Σελίς
A'. Περὶ σοφίας, οὖσης «διπλῆς»	77
B'. Ὅφεσταται ἀρμονία μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως;	82
1. Θωμᾶς Ἀκινάτος: Κατάφασις	83
2. Κάλλιστος Ἀγγελικούδης: Ἀπόφασις	84
3. Τὸ δυνάμεις καὶ φυσικῶς εἶναι (φυσικὴ καὶ ἀποφατικὴ θεολογία)	88

Σελίς

4. Ὁ νοῦς. Χαρακτήρ καὶ μεταστοιχείωσις αὐτοῦ	138
5. Περὶ χαρδίας	142
6. Ἔλλαμψις καὶ φῶς θείου	145
7. Χαρακτήρ τοῦ θείου φωτός	147
8. Τὸ «ἄδατον» τῆς θείας οὐσίας	152

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΗΠΕΙ ΤΗΣ ΣΧΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΑΠΛΟΤΗΣ ΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

1. Τὸ πρόδηλημα καὶ ἡ γένεσις αὐτοῦ	92
2. Ἀπλότης καὶ σύνθεσις ἐν τῷ Θεῷ	94
3. Ὑπαρξίς, οὐσία, δύναμις καὶ ἐνέργεια: ἐν τῷ Θεῷ	97
α'. Ὑπαρξίς, οὐσία, ἐνέργεια:	100
β'. Άι συνέπεια: τῆς ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου ταυτίσεως οὐσίας καὶ ἐνέργειῶν	104
γ'. Περὶ θείας δυνάμεως	108
δ'. Περὶ θείας θελήσεως	110
4. Μεθοδολογικὴ διαγνώσις πολλῶν «λόγων» ἐν τῷ θεῖῳ νῷ ὑπὸ Θωμᾶ	114

Εἰσαγωγικά	157
1. Ἡ χρῆσις εἰκόνων ἐν τῇ θεολογίᾳ	158
2. Τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα «ἀρχὴ» τῆς δημιουργίας τῶν ὄντων;	160
3. Προβλήματα τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος	162
4. Ἡ ἐκπρόσευσις τοῦ Ἅγιου Πνεύματος	165

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	172
ZUSAMMENFASSUNG	181
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	191
ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	193

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

Η ΓΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ "Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΠΤΙΑΣ

I. Ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ κατὰ Θωμᾶν	119
1. Ἡ εἰδαιμονία καὶ τὸ ἔσχατον τέλος, πρὸς δὲ ταῖναι δὲ ἀνθρωπος	119
2. Ἡ μακαριότης καὶ τὸ ἀκίνητον τῆς φυχῆς	121
3. Ἡ ἐπενέργεια τῆς θείας οὐσίας πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ ή περὶ ἐλάχισμας	123
4. Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ ὡς ἐσχατολογικὸν μόνον γεγονός	127
II. Περὶ θεοπτίας καὶ ἐλλάμψεως τοῦ ἀκτίστου φωτός κατὰ Κάλλιστον Ἀγγελικούδην	129
Εἰσαγωγικά	129
1. Περὶ εἰδαιμονίας (μακαριότητος) καὶ τῆς φύσεως αὐτῆς	130
2. Ἡ ἐκφρασις τῆς μακαριότητος διὰ διηγήσεως	135
3. Περὶ τοῦ τί ἐστι θεολογία	136

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

B	<i>Byzantion</i> , Bruxelles.
BECK	H.G. BECK, <i>Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich</i> , München 1959.
ΒΕΠ	Βιβλιοθήκη 'Ελλήνων Πατέρων και 'Εκκλησιαστικῶν Συγγραφέων, Αθῆναι.
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i> , Leipzig-München.
DTC	<i>Dictionnaire de théologie Catholique</i> , Paris.
ΕΕΘΣΠΘ	'Επιστημονική 'Επετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
ΕΕΦΣΠΑ	'Επιστημονική 'Επετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν, Αθῆναι.
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ 'Εγκυλοπαιδεία, Αθῆναι.
ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ	Καλλίστου 'Αγγελικούδη κατά Θωμᾶ 'Ακινάτου. Εἰσαγωγή, κείμενον, κριτικὸν ὑπόμνημα καὶ πίνακες ὑπὸ Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αθῆναι 1970.
LTK ²	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , Freiburg.
OCHP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i> , Roma.
PG	<i>Patrologia Graeca</i> , ἔκδ. J.P. MIGNE, Paris 1857-1912.
RAM	<i>Revue d'ascétisme et de mystique</i> , Toulouse.
REB	<i>Revue des Etudes Byzantines</i> , Paris.
S.c.G.	THOMAS AQUINATIS, <i>Summa contra Gentiles</i> (ἔκδ. LEONINA: <i>Sancti Thomae Aquinatis Doctoris Angelico opere omnia Jussu edita Leonis XIII P.M. Summa contra Gentiles ad codices ad manuscriptorum praesertim sancti Doctoris autographum extra... cura et studio fratrum Praedicatorum</i> , t. XIII-XV, Roma 1918, 1926, 1930).

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Εις ἐποχὴν κατὰ τὴν ὥποιαν ἡ ἐν Βυζαντίῳ ἀναγέννησις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὴν κλασσικὴν σοφίαν ἐκέρδιζον δλονὲν καὶ περισσότερον ἔδαφος μεταξὺ τῶν πεπαιδευμένων, διθησκευτικὸς πνευματικὸς βίος ἀνήρχετο εἰς νέας κορυφὰς θεοπτίας καὶ ἀπέκτα δλονὲν καὶ ἀξιωτέρους ἐκπροσώπους. Αἱ προῦποθέσεις καὶ οἱ σκοποὶ τῶν δύο τούτων ἴσχυρῶν δημιουργικῶν δυνάμεων, ἀναγεννήσεως καὶ θρησκευτικοῦ βίου, ὑπῆρξαν διάφοροι. 'Ἐπόμενον, λοιπόν, ήτο νὰ συγκρουούσθοιν. 'Η σύγκρουσις ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὴν θεολογικὴν γραμματείαν τῶν 65 τελευταίων ἑτῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος. 'Αντιπαλοὶ καὶ ἀντίδικοι ἦσαν τῆς αὐτῆς ἔθνικότητος. Πολλάκις μάλιστα εἶχον καὶ τὴν αὐτὴν σχολικὴν παιδείαν. 'Η μεταξὺ τῶν διαφοροποιησις κατανοεῖται ἐκ τῆς αἰτίας, ἐνεκα τῆς ὥποιας οἱ πνευματικοὶ ἀνθρώποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡσθάνοντο βαθεῖαν ἀγωνίαν. Οὕτως οἱ μὲν ἡγωνίζοντο πρωτίστως ἵνα πραγματώσουν ἀνθρωπιστικὸν ἰδεῶδες· οἱ δὲ ἐπεζήτουν τὴν μακαρίαν θεοπτίαν, τὴν θέωσιν, μέσω τῶν ποικιλωτάτων μορφῶν τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς νήψεως.

Εἰς τὸ πνευματικὸν στερέωμα τοῦ ιδ' αἰῶνος κατέχει ἔξεχουσαν θέσιν ὁ μέχρι τοῦδε σχεδὸν ἄγνωστος Κάλλιστος Ἀγγελικούδης¹, δστις, ζῶν τὸ κλῖμα τῶν δξειῶν τούτων ἀντιθέσεων, εἰς τοὺς ἔραστας δὲ τῆς θεοπτίας ἀνήκων, ἐλαβε θέσιν ἀρνητικὴν ἐναντὶ τοῦ ούμανιστικοῦ κινήματος τῆς ἐποχῆς του. Καὶ δὲν ήτο οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ τελευταῖος. Μέγας ἀριθμὸς θεολόγων πρὸ καὶ μετ' αὐτὸν ἐβάδισαν τὴν αὐτὴν ὁδόν. 'Ἐν τούτοις ἡ θέσις τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη προσλαμβάνει μεγάλας διαστάσεις, ἐπειδὴ οὗτος διετύπωσε τὰς ἀπόψεις του ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ δπως ἀναιρέσῃ δοξασίας οὐχὶ δμοεθνῶν καὶ

1. 'Ο ιερομόναχος Κάλλιστος Ἀγγελικούδης ἤκμασε κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἐγκαταβιώσας παρὰ τὸ Μελένικον, ἐξ οὗ καὶ Μελενικιώτης. Διεκρίθη δῶς ἡσυχαστὴς καὶ συγγραφεὺς θεολογικῶν πραγματειῶν, ἐξ ᾧ γνωρίζομεν μίαν ἀντιφρητικὴν καὶ πλείονας νηπτικάς. Τὴν ἀντιφρητικὴν πραγματείαν ἔξεδωσαμεν τύποις μετ' εἰσαγωγῆς καὶ κριτικοῦ ὑπομνήματος ὑπὸ τὸν τίτλον Καλλίστου Ἀγγελικούδη κατὰ Θωμᾶ Ἀκινάτου (Εἰσαγωγὴ-Κείμενον), 'Αθῆναι 1970. Περὶ τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη γενικῶς βλ. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 'Ελληνικαὶ μεταφράσεις θωματικῶν ἔργων. Φιλοθωμασταὶ καὶ ἀντιθωμασταὶ ἐν Βυζαντίῳ, 'Αθῆναι 1967, σ. 156-172.

όμοδιαίτων ούμανιστῶν, ἀλλὰ τοῦ πλέον διακεκριμένου ἐκπροσώπου τῆς δυτικῆς θεολογίας, ἡτοι τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου († 1274)¹.

Ο Κάλλιστος ἐμελέτησε τὸ θεμελιώδες ἔργον τοῦ Θωμᾶ *Summa contra Gentiles*, εἰς τὸ ὅποιον ἡ θύραθεν σοφία διαδραματίζει οὐσιαστικὸν ρόλον. Τὸ γεγονὸς ἀκριβῶς τοῦτο ἀνεστάτωσε τὸν ἡμέτερον ἡσυχαστήν, τὸν ὅποιον μάλιστα ὠθησεν εἰς τὴν σύνταξιν εἰδικοῦ ἔργου, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἀναιρέσῃ ἐν τῇ *Summa contra Gentiles* ὅτι κατὰ τὴν γνώμην του εὑρίσκεται εἰς δυσαρμονίαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Ή δὴ κριτικὴ ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἀκινάτου περὶ τῶν σχέσεων πίστεως καὶ λόγου ἡ θεολογίας καὶ θύραθεν σοφίας, περὶ τῆς ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ, περὶ τῆς μακαριότητος ἡ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ τῆς καὶ ἐκ τοῦ Γενοῦ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Περὶ τὰ σημεῖα ταῦτα στρέφεται κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη. Λέγομεν «κυρίως» διότι συγχρόνως ἀναφέρεται καὶ εἰς ἄλλας διαφωνίας του πρὸς τὸν Ἀκινάτον, πλὴν αὕται καὶ καθ' ἑαυτὰς ἡσσονος σημασίας εἶναι καὶ πολὺ διλιγότερον, ἡ αἱ πρῶται, ἀναπτύσσονται.

Τὴν θεματολογίαν καὶ τὴν διαιρεσιν τῆς μετὰ χεῖρας ἐργασίας καθορίζει ἡ προτίμησις τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα κύρια σημεῖα τῆς κριτικῆς αὐτοῦ, τὸ κέντρον τῆς ὅποιας ἀποτελεῖ τὸ περὶ τῆς θείας ἀπλότητος καὶ θεοπτίας θέμα.

Οἶκοθεν νοεῖται ὅτι εἰς τὸ πρόβλημα τῆς θείας ἀπλότητος καὶ τῆς θεοπτίας ἐμμένει ὁ συγγραφεύς, ἐπειδὴ πρόκειται ἀφ' ἐνὸς μὲν περὶ τοῦ προβλήματος τοῦ εἰς ὃν ἔζη αἰώνος, ἀφ' ἐτέρου δὲ περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἐν τῷ ἡσυχαστηρίῳ ἀσκήσεως.

Ἐν τούτοις εἶναι ἀνάγκη νὰ διευκρινίσωμεν ὅτι, εἰ καὶ ἡκολουθήσαμεν τὴν θεματολογίαν τοῦ Καλλίστου, οὐδόλως περιωρίσθημεν εἰς τὴν καλλίστειον, τρόπον τινά, ἐρμηνείαν τῶν θωματικῶν θέσεων. Τὰ θωματικὰ χωρία, ἀτινα μετεχειρίσθημεν καὶ ἡμεῖς καὶ ὁ Κάλλιστος, τοῦτο μὲν ἡλέγξαμεν καὶ παρεβάλομεν πρὸς τὸ λατινικὸν πρωτότυπον, τοῦτο δὲ ἡρμηνεύσαμεν μὲν ἰδίαν ἡμῶν εὐθύνην. Ἐὰν δὲν παραθέτωμεν τὸ λατινικὸν κείμενον, ἀρκούμενοι εἰς ἀπλῆν ἐν τῷ πρωτοτύπῳ παραπομπὴν ἀμέσως μετὰ τὴν παραπομπὴν εἰς τὴν ἐλληνικὴν μετάφρασιν αὐτοῦ, πράττομεν τοῦτο διὰ νὰ μὴ ὑπερφορτωθῇ ἡ μελέτη διὰ λατινικῶν κειμένων.

1. Περὶ τοῦ προσώπου, τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου καὶ τοῦ συστήματος καθόλου τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου βλ. τὸ κλασσικὸν ἔργον τοῦ δομινικανοῦ G. MANSER, *Das Wesen des Thomismus*, Freiburg in der Schweiz² 1949.

"Ινα μὴ μετὰ τὰ ἀνωτέρω σχηματισθῆ ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ Κάλλιστος ἔσφαλλεν ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ κρίνῃ τὸν Θωμᾶν Ἀκινάτον, σημειοῦμεν ὅτι ὁ ἡσυχαστής Ἀγγελικούδης ἀντελήφθη δρθῶς τὸν Θωμᾶν καὶ, πλὴν περιπτώσεών τινων, ἡρμήνευσεν αὐτὸν δρθῶς. Πρὸς τοῦτο διέθετεν ὁ Κάλλιστος μίαν καλὴν προπαιδείαν. Ἡ προπαιδεία αὕτη συνίστατο εἰς τὴν ὑπὸ αὐτοῦ καλὴν γνῶσιν τοῦ ἴσχυροῦ ούμανιστικοῦ ρεύματος, διότε ἔλαβε σοβαρὰς διαστάσεις ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ βυζαντινοῦ πνευματικοῦ βίου, ίδιᾳ κατὰ τοὺς παλαιολογείους καθόλου χρόνους. Καὶ ἐγνώριζεν ὁ πασδήποτε τὸ ούμανιστικὸν ρεῦμα, ἀσφαλῶς δὲ καὶ τὴν ἀντίρροπον θεολογικὴν κίνησιν, ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι ἐξ ὀπαδοῦ τοῦ ὡς ἀνω ρεύματος ἐφιλοτεχνήθη μετάφρασις τοῦ θωμιστικοῦ ἔργου, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅποιου ἐπεχείρησε ν' ἀναιρέσῃ, ἀφ' ἐτέρου δὲ διότι στυλοβάτης τῆς ἐν λόγῳ κινήσεως ἡτοί ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, τὰς θεολογικὰς γραμμὰς τοῦ ὅποιου ἀνευρίσκομεν ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Καλλίστου. Εἶναι δὲ σημαντικὸν ὅτι οἱ πρὸς οὓς ἀντέδρασεν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀνθρωπισταί, ὁ Βαρλαὰμ δηλαδὴ καὶ οἱ τούτου διμόρφονες, ἐδίδασκον σχεδὸν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς περὶ τῆς ἀπλότητος καὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ διότι καὶ ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος.

"Ἡ κριτικὴ τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη ἀποτελεῖ λίαν ἀξιοπρόσεκτον περίπτωσιν, ἵνα μὴ εἴπωμεν σταθμόν, εἰς τὴν ἴστορίαν τῆς θεολογίας, καθ' ὃσον διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ πραγματοποιεῖται τὸ πρῶτον ἡ ἀντιπαράθεσις καὶ ἡ σύγκρισις τῶν περὶ ἀπλότητος καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ θεολογικῶν θέσεων ἐνθεν μὲν τοῦ ὀρθοδόξου ἀνατολικοῦ, ἐνθεν δὲ τοῦ δυτικοῦ σχολαστικοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ σημασία τοῦ γεγονότος καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι μία τοιαύτη σύγκρισις οὐδὲ καὶ σήμερον ἔχει γίνει. Εἶναι δηλαδὴ ὁ Κάλλιστος Ἀγγελικούδης ὁ πρῶτος καὶ μοναδικὸς ὀρθοδόξος συγγραφεύς, ὃστις ἥσκησε τόσον ἐκτεταμένην, βαθεῖαν, ἀλλὰ καὶ δεξιανήν κριτικὴν τῶν περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεων τοῦ *doctor angelicus* οὐ μόνον τῆς μεσαιωνικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς νεωτέρας καὶ νεωτάτης δυτικῆς θεολογίας.

Δυστυχῶς τὸ πρωτοποριακὸν διὰ τὴν συγκριτικὴν θεολογίαν ἔργον τοῦ Καλλίστου παρέμεινεν, ὡς μὴ ὀφείλεν, ἀγνωστον, μὲ συνεπείας ἵσως ἀνυπολογίστου σημασίας καὶ ἀκτάσεως διὰ τὴν θεολογικὴν τῶν ὀρθοδόξων καλλιέργειαν. Ἡ παροῦσα μελέτη ἐπιθυμεῖ νὰ λάβῃ τὴν ἐσχάτην θέσιν ἐν τῷ περιβόλῳ τῆς γραμματείας ἔκείνης, ἡτοι σκοπὸν αὐτῆς θέτει τὴν συγκριτικὴν διαφώτισιν τοῦ προβλήματος τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ καὶ τῇ δυτικῇ θεολογίᾳ.

Μέλλοντες νὰ ἐκθέσωμεν ἐν τοῖς ἔξιστοις συγκριτικῶς τὴν διδασκαλίαν Καλλίστου Ἀγγελικούδη τοῦ Μελενικιώτου καὶ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου,

διφεύλομεν ἀπ' ἀρχῆς νὰ δηλώσωμεν ὅτι τὸ βάρος τῆς προσπαθείας ἡμῶν θὰ ριψθῇ ἐπὶ τὴν κατανόησιν τῆς θεολογίας τοῦ πρώτου, δοτις ἐνδιαφέρει συνάμα καὶ ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογίας τοῦ ιδ' αἰῶνος.

Τοῦ κυρίου ἔργου ἐκρίναμεν σκόπιμον ὅπως προτάξωμεν ὅλιγα τινὰ περὶ τῶν αἰτίων, τὰ ὅποια προεκάλεσαν τὴν ἀκμὴν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἡς κορυφὴ ὑπῆρξεν ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος, καὶ τῶν σημαντικωτέρων ρευμάτων αὐτῆς, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ὄρθης κατανοήσεως τῆς τεραστίας θωματικῆς συνθέσεως, τὴν γνησιότητα τῆς ὅποιας ἔθεσεν ἐν ἀμφιβόλῳ ὁ ἡσυχαστής Ἀγγελικούδης.

Ωσαύτως, προκειμένου νὰ ἴδωμεν τὰς ἀληθεῖς διαστάσεις τῆς θεολογικῆς σκέψεως τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη, διαγράφομεν τὸ καθόλου πνευματικὸν πλαισίον τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν οὗτος ἤκμασε, καὶ ἐπειχειροῦμεν τὴν κατανόησιν τῆς θεολογικῆς κινήσεως τῶν χρόνων του, τὴν ὅποιαν χαρακτηρίζομεν ὡς θεολογίαν τῆς θεοπτίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΥΣΕΩΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΙ^ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΑΙΤΙΑ ΑΥΤΩΝ

Ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἐκτίμησις τῶν μεγάλων σταθμῶν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καθίσταται δυνατὴ μόνον μετὰ σαφῆ γνῶσιν τοῦτο μὲν τῶν γενεσιούργων αἰτίων αὐτῶν, τοῦτο δὲ τῶν ιστορικῶν πλαισίων, ἐντὸς τῶν ὅποιων οὗτοι ἐπραγματοποιήθησαν. Ο κανὸν οὗτος ἴσχυει καὶ διὰ τὸ μέγχα φιλοσοφικοθεολογικὸν σύστημα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου († 1274), τὸ ὅποιον εὗρε τὴν πλήρη αὐτοῦ ἔκφρασιν κατὰ τὰς δύο πρώτας δεκαετίας τοῦ β' ἡμίσεως τοῦ ιγ' αἰῶνος μεταξὺ Βολωνίας, Ρώμης, Παρισίων καὶ Κολωνίας, διόπου κυρίως ἐδίδαξεν ὁ ἐπιφανῆς σχολαστικὸς θεολόγος.

Τελευτῶντος τοῦ ιβ' καὶ ἀρχομένου τοῦ ιγ' αἰῶνος ἡ Δύσις ἔζη τὰ γενεσιούργαλα αἴτια τῆς ὅλης αὐτῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως, φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς, ἥτις ἀπέβη κορύφωμα μὲν διὰ τὸν Μεσαίωνα, θεμέλιον δὲ καὶ ἀφετηρία διὰ τὴν Ἀναγέννησιν καὶ τοὺς Νεωτέρους χρόνους. Τὰ αἴτια, ἀτίνα κατὰ τὴν ὅπ' ὅψει ἐποχὴν προεκάλεσαν τὴν βαθεῖαν ἀναταραχὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν διάθεσιν πρὸς γενναῖας ἀνακατάξεις εἰς τὴν περιοχὴν τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων, ὑπῆρξαν πολλά, δευτερεύοντα καὶ πρωτεύοντα, ἔξ δὲ μνημονεύομεν τὰ τρία σημαντικώτερα¹.

1. 'Αρχόμενοι τῆς ἐκθέσεως τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, θεωροῦμεν χρήσιμον ὅπως παραθέσωμεν σύντομον, ἀλλ' ἀπαραίτητον σχετικὴν βιβλιογραφίαν, ἐφ' ἡς μάλιστα ἐρείδεται καὶ ἡ σύντομος ἡμῶν ἔκθεσις: MARTIN GRABMANN, *Die Geschichte der scholastischen Methode*. Zweiter Band: *Die scholastische Methode im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert*, Berlin 1957. ETIEN GILSON, *L'esprit de la philosophie médiéval*, Paris 1948. Τοῦ αὐτοῦ, «Albert le Grand et l'Université de Paris», ἐν *Vie Intellectuelle*, 25 Μαΐου (1933) 9 - 28. M. - D. CHENU, *Introduction à l'étude de Saint Thomas d'Aquin*, Montréal - Paris 1954 (ἰδιό τὸ πρῶτον κεφάλαιον: *L'oeuvre dans son milieu*, σ. 11 - 65). K. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, 'Η φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, Β', 'Αθῆναι 1934. I. ΚΑΡΜΙΡΗ, Θωμᾶς τοῦ Ἀκινάτου Σύνμα Θεολογική, Α', 'Αθῆναι 1935, σ. 7 - 26. K. RAHNER, *Geist in Welt*, München 1949. M. - D. CHENU, *La théologie comme science au XIIIe siècle*, Paris 1957. P. WILPERT, *Die Metaphysik im Mittelalter*

1. ΑΙ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΕΝ ΤΗ ΔΥΣΕΙ¹
ΚΑΙ ΑΙ ΕΞ ΑΙΤΩΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΘΕΙΣΙ ΤΑΣΕΙΣ "Η ΣΧΟΛΑΙ

Είναι άληθες ότι δέ ἐκ Σταγείρων περιπατητικός φιλόσοφος ήτο γνωστός ἐν τῇ Δύσει πλὴν δόλως ἀτελῶς καὶ δὴ καὶ διὰ παραφράσεων, ἥκιστα ἀποδίδουσῶν τὸ ἀκριβολόγον πνεῦμα τοῦ φυσιοδίφου καὶ μεταφυσικοῦ τούτου ἔρευνητοῦ². Συστηματική εἰσαγωγὴ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ Δύσει πραγματοποιεῖται διὰ τῶν Ἀράβων κατακτητῶν, εἰσβαλόντων εἰς Ἰσπανίαν. Οἱ Ἀραβεῖς, ἀπὸ αἰώνων κάτοχοι ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ, ἐδημιούργησαν ἐν Ἰσπανίᾳ προϋποθέσεις θαυμαστῆς ἀναγεννήσεως οὐ μόνον εἰς τὸν τομέα τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ—διπέρ ἐνδιαφέρει ἡμᾶς κυρίως—τῆς φιλοσοφίας, ἵδιᾳ διὰ τῆς ὑπὸ αὐτῶν εὑρείας γνώσεως τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας³. Τοσαύτην δὲ σημασίαν ἀπέκτησεν ἡ Ἰσπανία διὰ τὰς ἐν τῇ Δύσει ἀριστοτελικὰς σπουδάς, ὅστε δικαίως ὑποστηρίζεται, ότι «ἡ Δύσις ἔμαθε τὸν Ἀριστοτέλην διὰ μεταφράσεων, οὖ μεταφραστικοῦ ἔργου κέντρον ήτο τὸ Τολέδον. Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τῆς Ἰσπανίας, ἀπολαυσούση μεγάλης ἐλευθερίας, ὁ ἀρχιεπί-

(συλλογικὸν ἔργον), Berlin 1963. T. MARÉCHAL, *Le Thomisme devant la philosophie critique*, Bruxelles-Paris 1949. JOHANNES HESSEN, *Patristische und scholastische Philosophie*, Breslau 1922. B. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, 'Ἐγχειρίδιον ἴστορας τῆς φιλοσοφίας', B'. 'Η μέση φιλοσοφία', Κωνσταντινούπολις 1929, σ. 89 - 150. D. VIGNAUX, *La pensée au moyen âge*, Paris 1938. E. R. CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948. T. DE GHELLINCK, *L'essor de la littérature latine au XIIe siècle*, Louvain - Paris 1946. A. DELZER, ἐν M. DE WULT, *Histoire de la philosophie médiéval*, II, Louvain 1936.

1. Κατατοπιστικῶταν ἔργον διὰ τὰς ἀριστοτελικὰς μεταφράσεις καὶ τὴν εἰσαγωγὴν γενικῶς τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῇ Δύσει ἔγραψεν δὲ D. A. CALLUS, *Introduction of Aristotelian Learning to Oxford*, London 1944.

2. Στοιχεῖα ἀριστοτελικῆς σκέψεως ἐγνώριζεν ἡ Δύσις πολὺ πρὸ τοῦ ιγ' αἰώνος⁴ ἐκπρόσωποι τοῦ πνεύματος αὐτῆς εἰχον προσοικειωθῆ τὰ ἀγαθὰ ἔκεινης, ὡς συνέβαινε λ.χ. μὲ τὸν φιλόσοφον Βοήθιον (480 - 526), δοτις καὶ προήγαγεν αισθητῶς τὴν γνῶσιν τοῦ Ἀριστοτέλους μεταξὺ τῶν συμπατριωτῶν αὐτοῦ. "Ο, τι δύμας ἡ Δύσις ἐγνώριζεν ἐκ τοῦ Αριστοτελούς ἡτο ἡ λογικὴ αὐτοῦ, διὸ καὶ ἡ σημασία του ὃς φιλόσοφου περιωρίζετο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἡτον εἰς τὴν ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς λογικῆς προσφοράν του. Πρβλ. σχετικῶς M. - D. CHENU, *Introduction à l'étude de Saint Thomas d'Aquin*, Montréal - Paris 1954, σ. 28 - 29. Συγκεκριμένως κατὰ τὸν θ' αἰώνα δὲ Μάριος Βικτωρίνος ἐξελάτινε τὸ Περὶ Ἐρμηνείας τοῦ Αριστοτελούς καὶ τελευτῶντος τοῦ ι' αἰώνος ὑπεμνηματισθε τὸ ἔργον τοῦτο τὸ αὐτὸν συνέβη καὶ μὲ τὸ Περὶ Κατηγοριῶν τοῦ αὐτοῦ φιλόσοφου.

3. P. T. DE MENASE, *Arabische Philosophie*, Bern 1948. G. THERY, *Tolède grande ville de la renaissance médiévale*, Oran 1944. LEVI - PROVENÇAL, *La civilisation arabe en Espagne*, Paris 1948.

σκοπος Ραιμοῦνδος (1126-1151) συνέστησε σύλλογον μεταφραστῶν, καταστάντα περιώνυμον καὶ παρασχόντα πολυτίμους εἰς τὴν ἐπιστήμην ὑπηρεσίας⁵. "Ηρεσαν αἱ πρῶται σοβαραὶ μεταφραστικαὶ προσπάθειαι⁶ ἀριστοτελικῶν ἔργων, ἵνα σύμπας ὁ πνευματικὸς κόσμος τῆς Δύσεως στρέψῃ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ πρὸς αὐτάς. Οἱ Δυτικοί, μελετῶντες ἀπὸ τοῦ νῦν συστηματικῶν Ἀριστοτέλη, ἀνακαλύπτουν νέον πνευματικὸν κόσμον, καινοὺς ἐπιστημονικοὺς ὄριζοντας, ἐπιβαλλομένους μάλιστα δι' ἐπιστημονικοῦ φιλοσοφικοφυσικοῦ συστήματος θαυμασίως ὀργανωμένου⁷. "Ἐναντὶ τοῦ συστήματος τούτου λαμβάνουν θέσιν ἀπαστοι αἱ φιλοσοφικοθεολογικαὶ δυνάμεις τῆς ἐποχῆς. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἡ τοιαύτης δὲ θέσεως, τὴν ὅποιαν ἐκάστη πνευματικὴ δύμας λαμβάνει ἐναντὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, δημιουργοῦνται τρεῖς μεγάλαι τάσεις ἡ σχολαὶ κατὰ τὸν ιγ' αἰώνα⁸.

'Η πρώτη τάσις, συντηρητικῶνσα καὶ δὴ καὶ αύγουστινίζουσα⁹, διέβλεψεν εἰς τὴν περὶ τὴν ἀριστοτελικὴν σκέψιν ἐνασχόλησιν κινδύνους¹⁰ διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ προσεπάθησε νὰ μετριάσῃ πως τὴν Ισχυρὰν ἐντύπωσιν, τὴν ὅποιαν προεκάλεσεν ἡ καινοφανῆς αὐτῆς σκέψις, ἵνα μὴ ἐπιδράσῃ σοβαρῶς ἐπὶ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλη-

1. K. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, 'Η φιλοσοφία τῶν πατέρων', B', 'Αθῆναι 1934, σ. 414, ὑποσημ. 7.

2. Πότε ἀκριβῶς ἐγένοντο μεταφράσεις τῶν Φυσικῶν καὶ Μεταφυσικῶν ἔργων τοῦ Αριστοτελούς, ἀτινα ἡλλαζαν θεμελιωδῶς τὸν ροῦν τῆς δυτικῆς διανοήστως, δὲν γνωρίζομεν. Βέβαιον πάντως είναι, ότι ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιβ' αἰώνος ἀρχονται αἱ σοβαραὶ μεταφραστικαὶ προσπάθειαι τῶν ἔργων τούτων (Mélanges MANDONNET, *Etudes d'histoire littéraire et doctrinal du moyen âge*, II, 1930, σ. 13.). Πρβλ. καὶ τὸ κεφάλαιον *Neue philosophische Quellen. Übersetzung und Rezeption der aristotelischen Analytiken, Topik und Elenchik*, ἐν MARTIN GRABMANN, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, II, Berlin 1957.

3. 'Απὸ τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ ιγ' αἰώνος διδάσκαλοι καὶ διδασκόμενοι τοῦ πνευματικοῦ τῶν Παρισίων εἰχον πάντες νὰ συγκινοῦνται ἀπὸ τοὺς Λατίνους κλασσικούς, ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ δοσούς ἐκ τῶν Ἐλλήνων ἐγνώριζον. Τὸ φιλοσοφικὸν πνεῦμα τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπέβη νῦν τὸ κέντρον, περὶ τὸ ποιὸν ἐστρέφοντο οἱ διανοούμενοι, μὴ δυνάμενοι οὔτε νὰ παρίδουν αὐτό, ἀλλ' οὔτε καὶ γὰρ τὸ ὑπερβάλλουν. Τοιούτον ἡτο τὸ κλίμα τὸν Παρισίους, δέ τοι οἱ Θωμᾶς 'Ακινάτος, νέος ἔτι δὲν, ἥλθε νὰ φοιτήσῃ τὸ 1245 εἰς τὴν πρώτην καὶ ἐπιφανεστέραν πανεπιστημούπολιν τῆς Δύσεως (M. D. CHENU, *Introduction à l'étude de S. Thomas*, Montréal - Paris 1954, σ. 28).

4. J. HESSEN, *Thomas von Aquin und wir*, München 1955, σ. 18 - 19.

5. Πρβλ. σχετικῶς τὴν λίκην ἐνδιαφέρουσαν παράγραφον *La tradition augustiniennne* ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ τοῦ M. D. CHENU, *Introduction à l'étude de S. Thomas d'Aquin*, σ. 44 - 51.

6. Συμφώνως πρὸς τοὺς θεολογικοὺς τόκους καὶ ἐκ μέρους τοῦ οὗτως

σίας και τήν διαμόρφωσιν καθόλου τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Δύσεως, δοτις βαθυτάτην διήρχετο τῷ διντὶ χρίσιν. 'Η χρίσις ὠφείλετο ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸ διτὶ οἱ ἀνθρώποι ἡσθάνοντο ἀποστροφὴν διὰ τὰ ἥδη ὑπάρχοντα φιλοσοφικοθεολογικὰ δεδομένα καὶ ἐπεζήτουν νέας διεξόδους, ἀφ' ἔτερου δὲ εἰς τὸ διτὶ ἡ ἀνακάλυψις τῆς ζητουμένης διεξόδου ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ ἔθετεν εἰς αὐτοὺς προβλήματα, ὡς τὰ ἀκόλουθα: Πῶς ἔπρεπε νὰ ἐρμηνεύσουν αὐτὴν καὶ τί, τέλος, ἐσήμαινεν αὐτῇ δι' αὐτούς;

"Ἄξιον μνεῖας, πάντως, τυγχάνει διτὶ καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς ταύτης, οἱ πιστοὶ δηλαδὴ εἰς τὴν παλαιὰν παράδοσιν, τὴν κυριαρχουμένην ὑπὸ τῆς αὐγουστινείου καὶ τῆς αὐγουστινιζούσης θεολογίας, ἐτίμων¹ ἥδη καὶ μετεχειρίζοντο, ἔστιν δὲ μάλιστα καὶ εὐρέως, τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, πλὴν δι' αὐτῆς οὔτε διεμόρφουν οὔτε ἀνεμόρφουν τὰ συστήματα αὐτῶν, ἀλλ' ἀπλῶς ἐνεπλούτιζον αὐτά. Οὕτω, ὁ ἐπιφανέστερος ἐκπρόσωπος τῆς αὐγουστινιζούσης σχολῆς, ὁ Bonaventura, μολονότι ἦτο ἐν ταύτῃ, ἐὰν ἐπιτρέπηται ἡ ἔκφρασις, αὐγουστινιζῶν ἀμα καὶ ἀριστοτελιζῶν, κατατάσσεται μεταξὺ τῶν παραδοσιακῶν, διότι, καίτοι ἡ σκέψις του ἐπηρεάζεται ὑπὸ ἐκείνης τοῦ Σταγιερίτου, ὁ Αὐγουστῖνος καὶ ὁ Πλάτων συγκινοῦν αὐτὸν βαθύτερον οὕτως, ὥστε εἰς τὰ καίρια θεολογικὰ προβλήματα αἱ θέσεις τούτων ν' ἀποβαίνουν ἀποφασιστικώτεραι ἐκείνων τοῦ Ἀριστοτέλους.

Τὸ παράδειγμα τοῦ παραδοσιακοῦ Bonaventura προσφέρεται ἀριστα πρὸς διακρίβωσιν τῆς ἴσχυρᾶς ἔλεως, τὴν διότιν ἥσκει τότε εἰς τὰ πνεύματα ἡ νεοεισαχθεῖσα ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία.

'Η δευτέρα τάσις, ἡ χαρακτηρισθεῖσα διὰ νεωτερίζουσα, προσήγγισεν ἀνοικταῖς ἀγκάλαις τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, εἰδὲν εἰς αὐτὴν τὸ τελειότερον φιλοσοφικὸν σύστημα, ἀπέδωσεν εἰς αὐτὴν κύρος μέγα καὶ ἐθεώρει τὸν Ἀριστοτέλη διὰ τὸν κατ' ἔξοχὴν φιλόσο-

εἰς τὴν Δύσιν εἰσελκύνοντος ἀγνώστου μέχρι τοῦ νῦν ἐν αὐτῇ Ἀριστοτελισμοῦ, καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ἀραβικὴν αὐτοῦ μορφὴν, κίνδυνος διὰ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἦτο μέγας» (Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, Θωμᾶς τοῦ Ἀκινάτου Σούμμα θεολογική, Α', Ἀθῆναι 1935, σ. 17).

1. K. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, 'Η φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰώνος, Β', Ἀθῆναι 1934, σ. 630. H. I. MARROU, *S. Augustin et la fin de la culture antique*, Paris 1938. E. GILSON, «Signification historique de la théologie de Saint Thomas», ἐν *DTC XI* (1946) 651 - 693. J. MARITAIN, «De la sagesse augustinienne», ἐν *Les degrés du savoir*, Paris 1932, σ. 577 - 613. E. W. PLATZECKU, ἐν *LTK*, 2 (1958) 582 - 584. E. T. M. SPARGO, *The Category of the Aesthetic in the Philosophy of St. Bonaventura*, New York 1953. E. GILSON, *La philosophie de S. Bonaventura*, Paris 2 (1953).

φον. 'Η δόξα ἀλλὰ καὶ ἡ εὐθύνη διὰ τὴν ὄρμητικὴν καὶ ὄριστικὴν πλέον εἰσβολὴν τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ εἰς τὴν Δύσιν ἀνήκει κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν δομινικανὸν μοναχὸν Ἀλβέρτον τὸν Μέγαν (1193-1280), πνεῦμα ρηγικέλευθον, πατέρα καὶ θεμελιωτὴν τῆς νέας κατευθύνσεως τῆς δυτικῆς θεολογίας, διδάσκαλον δὲ τοῦ πολλοῦ Ἀκινάτου († 1274), τοῦ ἀναδειχθέντος κορυφαίου¹ τῆς σχολῆς, ἣν ἐκεῖνος ἔδρυσε².

Τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, τὰς διόποιας ἐθεώρει ὡς ὑπόβαθρον τῆς θεολογίας, ὅπως καὶ τὴν μεταφυσικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀνέπτυξεν ὁ Ἀλβέρτος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν θεολογίαν, ἡ πρὸς τὴν διόποιαν προσφορά του εἶναι ὀμολογουμένως μικρά, συγκρινομένη μὲ τὴν προσφορὰν αὐτοῦ πρὸς τὴν καθόλου φιλοσοφίαν. "Ετι δὲ ὡς δημιουργὸς καὶ ἀνακανιστὴς ὑπολείπεται εἰς συστηματικότητα, μάλιστα τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ἀκινάτου, διὸ καὶ ἐνῷ ὁ μαθητὴς χαρακτηρίζεται διὰ τὸ ὅλον αὐτοῦ ἔργον ὡς ποταμός, ὁ διδάσκαλος χαρακτηρίζεται προσφυέστατα ὡς χείμαρρος. Διὰ τοῦ Ἀλβέρτου εἰσήλασε κατὰ τρόπον ἐντυπωσιακὸν ἡ ἐμμονοκρατικὴ καὶ πραγματοκρατικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ γεγονός ἔδωσε τεραστίαν διντῶν ὀθησιν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ τὰς θεωρητικὰς γενικώτερον ἐνασχολήσεις τῶν διανοούμενων μὲ ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν ἀκμαιοτάτης φιλοσοφικῆς, θεολογικῆς καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς κινήσεως.

Κατὰ τὴν ὑπὸ δψει περίοδον καὶ ἐκ τῆς δευτέρας ταύτης τάσεως μερίδος τῶν θεολογούντων καὶ φιλοσοφούντων ἀνδρῶν τῆς Δύσεως ἐκαλλιεργήθη μία φιλοσοφικοθεολογικὴ κίνησις, γνωστὴ ἐν τῇ ἴστορᾳ ὡς σχολαστικὴ θεολογία καὶ φιλοσοφία ἡ χριστιανικὸς ἀριστοτελισμός. 'Ο δρός «σχολαστική» δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν οὐσίαν τῆς πνευματικῆς ἐκείνης κινήσεως, ἡ διόποια ὀδίζετο καὶ διείπετο ἐνίστε μέχρι καὶ τῶν λεπτομερεῖῶν αὐτῆς ὑπὸ τῆς νοησιαρχίας τοῦ μεγάλου Ἑλλήνος φιλοσόφου, ἀλλ' ἐχαρακτηρίσθη ὡτα κυρίως ἐνεκα τοῦ διτὶ οἱ φορεῖς τῆς τοιαύτης κινήσεως ἥσαν «σχολαστικοί», ητοι διδάσκαλοι ἐν σχολαῖς, εἰς τὰ πλαίσια τῶν διδακτικῶν προγραμμάτων τῶν διόποιων διετύπων καὶ ἀνέλυον τὰ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους τελοῦντα πρωτικὰ συστήματα αὐτῶν.

'Ἐν τούτοις ὁ χαρακτηρισμὸς «σχολαστικὸς θεολόγος» καὶ «σχο-

1. I. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Νάντε Ἀλιγκέρι», ἐν *ΕΕΦΣΠΑ* 16 (1965-1966) 448 - 451.

2. I. ΚΑΡΜΙΡΗ, Θωμᾶς τοῦ Ἀκινάτου Σούμμα θεολογική, Α', Ἀθῆναι 1935, σ. 17. H. CH. SCHEEBEN, *Albertus Magnus*, Köln 1955. M. GRABMANN, *Mittelalterliches Geistesleben*, II, München, σ. 324 - 412. *LTK* 1 (1957) 285 - 287. B. ΜΟΥΣΤΑΚΗ, ἐν *ΘΗΕ*, 2, 29 - 32 (1963).

λαστική θεολογία» ἀπεδόθη, τούλαχιστον διὰ τοὺς ιβ', ιγ' καὶ ιδ' αἰῶνας, εἰς τὴν πλειοψήφιαν τῶν θεολογούντων καὶ φιλοσοφούντων περὶ Θεοῦ, κόσμου, ἀνθρώπου καὶ ζωῆς, καθόσον ἀπαντες, πλὴν ἐλαχίστων ἔξαιρέσεων, καὶ διδάσκαλοι σχολῶν ἥσαν καὶ μικρὸν ἢ μεγάλην ἀπίδρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους ἔφερον ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν¹. Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς καθολικῆς ἀπιδράσεως τοῦ Ἑλληνος φιλοσόφου ἐπὶ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐπὶ πάντων τῶν θεολόγων τυγχάνει, διτὶ καὶ αὐτὸς ὁ Meister Eckhart (ἀ' ἡμισυ ιδ' αἱ.), δὲ κορυφαῖος τῶν μυστικῶν τοῦ Μεσαίωνος, δὲ καὶ πάντα λόγον ἔχων ὅπως ἀποστρέφηται τὸν ἐμμονοκράτην φιλόσοφον, προϋποθέτει θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ὡς ἐκείνην περὶ τοῦ Θεοῦ ὡς *actus purus*² καὶ ἄλλας.

Οἱ σχολαστικοὶ θεολόγοι καὶ φιλόσοφοι, οἱ ἀσκοῦντες χριστιανικὸν ἀριστοτελισμόν, διείλομεν νὰ εἴπωμεν, διετήρησαν ἐν πολλοῖς καὶ ἀνεξαρτησίαν τινὰ ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Δὲν ἤκολούθησαν δηλονότι κατὰ γράμμα τὸ σύστημα αὐτοῦ, οὕτε ἐνεκολπώθησαν πάντοτε αὐτουσίας τὰς περὶ κόσμου, ἀνθρώπου, ψυχῆς κλπ. ἰδέας του. Πολλάκις πολλὰ τῆς ἐκείνου σοφίας ἀπερρίφθησαν ὑπὸ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου, πρώτου ἀριστοτελίσαντος σχολαστικοῦ, καὶ ὑπὸ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, πρίγκηπος τῶν σχολαστικῶν.

Τοιαῦται δῆμοις περιπτώσεις ἀδυνατοῦν νὰ μεταβάλλουν τὸ πανθομολογούμενον γεγονός, καθ' ὃ ἰδίᾳ οἱ καλούμενοι πραγματοκρατικοὶ (Ἀλβέρτος δὲ Μέγας, Θωμᾶς δὲ Ἀκινάτος κ.ἄ.) ἐδραίωσαν καὶ ὡργάνωσαν τὴν σκέψιν αὐτῶν διὰ καὶ ἐπὶ τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, διτὶς ἀνυψώθη εἰς πρώτου μεγέθους αὐθεντίαν, κατωτέρων βεβαίως τῆς Γραφῆς, ἵστορον δῆμος μᾶλλον τοῖς ἀγίοις πατράσιν, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας τιμῆς, μεθ' ἣς περιέβαλλον αὐτόν, καὶ τῆς συγχῆνης εἰς αὐτὸν ἀναφορᾶς τῶν σχολαστικῶν, οἱ ὅποιοι ἄλλωστε, γνωρίζοντες ἀτελέστατα τοὺς ἀνατολικοὺς πατέρας, ἐπόμενον ἦτο νὰ οἰκοδομοῦν ἀνετώτερον ἐπὶ «τοῦ φιλοσόφου» ἢ ἐπὶ τῶν πατέρων, οἵτινες ἥσαν δὲ αὐτοὺς δυσπρόσιτοι.

Οὐσιαστικῶς τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τῆς θεολογικῆς κινήσεως, ἡ δοκοία ἐδέσποζε τοῦ πνευματικοῦ δρίζοντος τοῦ ιγ' αἰῶνος καὶ ἀπέδιδεν αὐθεντίαν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν εἶναι πλέον ἐὰν καὶ εἰς ποῖον

1. Πρβλ. καὶ K. Λογοθετού, *'Η φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, Β', 'Αθῆναι 1934, σ. 405, ὑποσημ. 7),* ἔνθι λέγεται, διτὶ «ὁ δρός σχολαστικὸς ἐν εὐρυτέρῳ ἐκδοχῇ περιλαμβάνει καὶ τὴν μυστικὴν τάσιν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία σημαίνει τὸ αὐτὸ διπέρ καὶ ἡ τοῦ μέσου αἰῶνος φιλοσοφία».

2. Πρβλ. K. Λογοθετού, *'Η φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, Β', 'Αθῆναι 1934, σ. 851.*

βαθμὸν θὰ ἀπεδέχετο αὕτη τὸ κοσμοείδωλον τοῦ περιπατητικοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ τίνι τρόπῳ θὰ συνεδύαζε καὶ θὰ συνεβίβαζε¹ τοῦτο πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ Θείαν Ἀποκάλυψιν καὶ τὴν δογματικὴν καθόλου διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐάν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς περὶ ἣς ὁ λόγος κινήσεως καὶ ἅρα τὸ πλεῖστον σχεδὸν τῶν σχολαστικῶν θεολόγων ἀπασῶν τῶν ἀποχρώσεων καὶ κατευθύνσεων ἥρκοῦντο εἰς μόνην τὴν τοποθέτησιν αὐτῶν ἐναντὶ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, τὸ πρόβλημα θὰ ἦτο ἀπλούστερον. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην οἱ διάφοροι ἐρευνηταὶ καὶ συστηματικοὶ θεολόγοι τοῦ Μεσαίωνος θὰ ἀπεδέχοντό τινας τῶν διδασκαλιῶν τοῦ «φιλοσόφου», θὰ ἔξεφραζον τὴν περὶ ἐκείνου γνώμην αὐτῶν καὶ οὗτω θὰ ἔκλειε τὸ θέμα, ἐνῷ ἔξι ἄλλου θὰ ἦτο εὔχολον εἰς τοὺς μεταγενεστέρους νὰ ἀποκαθάρουν τὴν θεολογίαν, διακρίνοντες καὶ ἀποσκορακίζοντες τὰς ὅλοτε εἰς τὸ σῶμα αὐτῆς προστεθείσας ἀριστοτελικὰς ἰδέας.

‘Αλλ’ οἱ σχολαστικοὶ τῆς Δύσεως ἐχώρησαν πολὺ πέρα τοῦ σημείου τούτου. Ἐξαπίνης καταληφθέντες καὶ ἐνώπιον μιᾶς ὅλως νέας, θαυμασίως δὲ ὡργανωμένης, ἐπιστημονικῆς διαστάσεως εὑρεθέντες, ἐθεώρησαν διτὶ τὸ ἔργον πλέον, διπερ ἐπρόκειτο αὐτοῖς, ἦτο ἡ ἔξεύρεσις τρόπου ἐναρμονίσεως Ἀριστοτελισμοῦ καὶ ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν. Πρὸς πραγματοποίησιν τῆς ἐναρμονίσεως ταύτης κατεβλήθη ἔργωδης καὶ πολυχρόνιος προσπάθεια, ὑπηρέτησαν δὲ αὐτὴν τὰ ἐκλεκτώτερα πνεύματα τοῦ ιγ' αἰῶνος μὲν ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, ἥτις ἤχθη εἰς τὸ ἀπόγαιον αὐτῆς καὶ ἐγνώρισεν ὑψίστην ἀκμὴν διὰ καὶ ἐπὶ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, τοῦ δεκανουστέρου καὶ διαπρεπεστέρου ὄντως συστηματικοῦ θεολόγου καὶ φιλοσόφου τῶν Μέσων χρόνων.

Ἡ διαδικασία δημιουργίας τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, τῆς ὑπὸ ὠρισμένην ἐποψιν χαρακτηρισθείσης ὡς ἔξαριστοτελισμοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, δὲν ἔβαινεν ἀπροσκόπτως καὶ ἀνευ δυσχερειῶν. Ἡδη ἀρχομένου τοῦ ιγ' αἰῶνος, δὲ δηλ. ἥρξαντο αἱ πρῶται σοβαραὶ προσπάθειαι μελέτης ἀριστοτελικῶν ἔργων, ἐπανειλημμένως ἡ 'Ἐκκλησία ἀντέταξεν² ἀρνητῶν εἰς τὴν εἰσοδον ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ θεολογίᾳ αὐτῆς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ τοιαῦτη ἀρνησις ἐκφράζεται εἰς τὰ πρακτικὰ τῆς ἐν Παρισίοις κατὰ τὸ 1210 συνελθούσης συνόδου, ἥτις ἀπηγόρευσε τὴν μελέτην καὶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Φυσικῶν τοῦ Ἀρι-

1. I. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Θωμᾶς τοῦ Ἀκινάτου Σούμμα θεολογική, Α', 'Αθῆναι 1935, σ. 15.*

2. J. HESSEN, *Thomas von Aquin und wir*, München 1955, σ. 18, 28.

2. I. ΚΑΡΜΙΡΗ, μν. Ἑργ., σ. 23 - 24. M. D. CHENU, *Introduction à l'étude de S. Thomas d'Aquin*, Montréal - Paris 1954, σ. 31.

στοτέλους. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ μετὰ μίαν πενταετίαν διὰ τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά τοῦ «φιλοσόφου». Πρόκειται ἐπομένως περὶ ἐνσυνειδήτου ταχτικῆς τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας, προβαλλούσης ἐπὶ διαφόροις ἀφορμαῖς ἀντίστασιν εἰς τὸν Ἀριστοτελισμὸν διὰ σειρᾶς ἐπισήμων αὐτῆς πράξεων τῶν ἑτῶν 1225, 1231, 1245 μέχρι καὶ τοῦ ἔτους 1263, δτε, ἐνῷ ἡ Ἐκκλησία μέχρι πρό τινος ἐξεδήλου καὶ πάλιν τὴν πεποίθησιν αὐτῆς δτι ἡ νέα κίνησις ἀπετέλει κίνδυνον, ἀπειλοῦντα σοβαρῶς «διαφθορὰν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας»¹, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος εἰργάζετο πυρετωδῶς ἐν Ρώμῃ καὶ δὴ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ αὐλῇ Οὐρβανοῦ τοῦ Δ' (1261-1264) πρὸς ὑπομνηματισμὸν ἀριστοτελικῶν ἔργων, τὰ ὅποια ἐλάμβανε σελίδα πρὸς σελίδα ἀπὸ τῶν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν μεταφράζοντα αὐτὰ Γουλιέλμον de Moerbeke², δεδομένου δτι ὁ Ἀκινάτος, μὴ κατέχων οὐδὲ καν στοιχεῖα ἐλληνικῆς, εἰργάζετο μόνον ἐπὶ τῇ βάσει μεταφράσεων.

Τὴν τοιαύτην ταχτικὴν ἐνέπνεον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν γενικῶς οἱ ἐκπροσωποῦντες συντηρητικὰς τάσεις ἐν τῷ χώρῳ τῆς ἐρευνώσης θεολογίας, ἀσκούμενης ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν θεολογικῶν σχολῶν, αἱ ὅποιαι ἐλειτούργουν κυρίως ἐν ταῖς μοναῖς καὶ ταῖς ἐπισκοπαῖς, ἕτι δὲ καὶ ἐν πανεπιστημίοις, ὡς τῶν Παρισίων, τῆς Κολωνίας κ.ἄ. Σημειωθήτω δὲ δτι τὴν νέαν κίνησιν ὑπελάμβανον ὡς ἐπικίνδυνον διὰ τὴν δογματικὴν ἀκεραιότητα τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ κατεπολέμουν³

1. I. KARMIKI, μν. ἔργ., σ. 17.

2. M. D. CHENU, μν. ἔργ., σ. 31. 'Η φυσιογνωμία τοῦ δομινικανοῦ ἀρχιερέως Γουλιέλμου de Moerbeke, δστις διὰ τῶν μεταφράσεων ἀριστοτελικῶν ἔργων συνέβαλε τὰ μέγιστα εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῇ Δύσει, τυγχάνει ἄκρως ἐνδιαφέρουσα καὶ διὰ τὴν μεσαιωνικὴν ἐλληνικὴν Ιστορίαν, Ιδίᾳ δὲ διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς φρεγκορρετίας ἐν Ἑλλάδι. 'Ο Ξέοχος μεσαιωνιδίφης καὶ θωματῆς MARTIN GRABMANN ἀφίερωσε διὰ τὴν σημασίαν τῆς προσφορᾶς τοῦ Moerbeke εἰς τὰ μεσαιωνικὰ γράμματα μίαν τῶν τελευταίων αὐτοῦ ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν ὑπὸ τὸν τίτλον: «Guglielmo di Moerbeke O. P., il traduttore delle opere di Aristotele», ἐν *Miscellanea Historiae Pontificiae*, XI, 20(1946). 'Ο Γουλιέλμος de Moerbeke, ἄγνωστον ὑπὸ ποικίλων καὶ πότε ἀκριβῶς, συνεδέθη μετὰ τῆς φρεγκορρετίκης κατοχῆς ἐν Ἑλλάδι καὶ ὀπωδήποτε παρέμεινεν ἐπὶ τινα ἔτη αὐτόθι, ένθα ἔξεμάθε τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τοιούτον βαθμόν, ὥστε νὰ φυλοκαλῇ τὰς καλλιτέρας σχεδδὸν διὰ τὴν ἐποχὴν του μεταφράσεις ἔργων ἐλλήνων συγγραφέων, ἐν οἷς τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ (τὰ Φυσικά, τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά, τὴν Ἡθικὴν καὶ τὸ Περὶ ζῴων, ὡς καὶ τινα ὑπομνήματα εἰς ἀριστοτελικὰ ἔργα), τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πρόκλου, τοῦ Ἀρχιμήδους, τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Ἰπποκράτους. 'Αποτέλεσμα τῆς ἐν Ἑλλάδι δράσεως καὶ τῆς ἐλληνομαθείας τοῦ Γουλιέλμου ὑπῆρξεν ἡ εἰς ἀρχεπίσκοπον Κορίνθου προχείρισις αὐτοῦ κατὰ Ἀπρίλιον τοῦ 1278. Τὴν ἐδραν ταύτην κατεῖχε μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐπελθόντος περὶ τὸ 1286.

3. P. GLORIEUX, *Les premiers polémiques thomistes I-II*, Kain 1956.

οὐ μόνον οἱ αὐγουστινίζοντες, περὶ δν ὁ λόγος ἐν τοῖς πρόσθεν, ἀλλὰ καὶ ἵκανδις ἀριθμὸς δομινικανῶν μοναχῶν¹, ἐκ τῶν τάξεων τῶν ὅποιων προήρχετο καὶ ὁ Ἀκινάτος, δστις μετὰ τὸν διδάσκαλόν του Ἀλβέρτον τὸν θέσαντα τὰς βάσεις τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ χριστιανικοῦ ἀριστοτελισμοῦ, ἐθεωρεῖτο καὶ ἡτο πράγματι ὁ ἀρχιτέκτων καὶ ὁ ἐκτελεστής τοῦ οἰκοδομήματος τούτου. Μάλιστα, ἐνῷ ὁ Ἀλβέρτος ἀπλῶς ἐδοκίμασε τὴν καχυποψίαν τῶν συγχρόνων αὐτοῦ διὰ τὸ νεωτεριστικόν του ἔργον, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος τρία μόλις ἔτη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ συμπεριελήφθη μεταξὺ ἐκείνων, τῶν ὅποιων θέσεις κατεδικάσθησαν πρῶτον μὲν (7 Μαρτίου 1277) ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῶν Παρισίων Στεφάνου Tempier, διτερον δέ, ἡτοι μετ' ὀλίγας ήμέρας, ὑπὸ τοῦ ἐκ δομινικανῶν προερχομένου Robert Kilwardby, ἀρχιεπισκόπου τῆς Κανταβριγίας (1277).

'Η ἀντίδρασις πρὸς τὴν κίνησιν τῆς ἐναρμονίσεως ἀριστοτελικῆς σκέψεως καὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐστυνεχίσθη καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἐκδηλωθεῖσα ἄλλοτε μὲν ὡς ἀπλῆ φιλολογικῆ ἐν ταῖς πανεπιστημιακαῖς σχολαῖς ἔρις, ἄλλοτε δὲ ὡς καταδίκη τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ὡς πρίγκηπος τῶν σχολαστικῶν ἀναγνωρισθέντος Ἀκινάτου. 'Ἐν τούτοις παρὰ πάσας τὰς ἀντίξοότητας ἡ ὅλη διαιμάχη κατέληξεν εἰς ἀναγνώρισιν τῆς θεολογίας τοῦ Ἀκινάτου, ἐπισφραγισθείσης διὰ τῆς ἀνακηρύξεως αὐτοῦ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ὡς ἀγίου ἐν ἔτει 1323².

'Απὸ τούδε ἐπισημοποιεῖται πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ἡ ἀριστο-

1. 'Ο σημαντικώτερος μεταξὺ τῶν ἐκ τῶν «ἀδελφῶν» πολεμίων τοῦ Ἀκινάτου είναι ὁ Robert Kilwardby, ἀποθανὼν τὸ 1279. Πολυαριθμότεροι, βεβαίως, ὑπῆρχαν οἱ ἐξ αὐγουστινίζοντων Φραγκισκανῶν πολέμιοι αὐτοῦ, ἐν οἷς σημειοῦμεν τὸν περιφημόν Ιωάννην Peckham, ἀποθανόντα τὸ 1292, καὶ τὸν Wilhelm de la Mare, ἀποθανόντα ἐξ ἔτη μετὰ τὸν προηγούμενον. 'Αλλὰ καὶ ὁ ἐφημεριακὸς κλῆρος ἐξέθρεψεν ἱκενὸν ἀριθμὸν ἀντιθωμαστῶν, μεταξὺ τῶν ὅποιων διεκρίνοντο ὁ ἐπίσκοπος τῶν Παρισίων Στέφανος Tempier (1270 - 1277) καὶ ὁ Ἐρρίκος von Genf († 1293). Πρβλ. σχετικῶς ἀρθρον «Thomismus», ἐν *LTK*² 10 (1965) 157 - 161.

2. 'Ἐνῷ οἱ συντηρητικοὶ καὶ οἱ αὐγουστινίζοντες ἔξετόξενον ἀπὸ πανεπιστημιακῶν ἀδρῶν καὶ ἀρχιερετικῶν θρόνων μύδρους κατά τὴν θεολογικῆς κατευθύνσεως τοῦ Ἀκινάτου καὶ διὰ πολυσελίδων βιβλίων κατεδείκνυν τὸ ἐσφαλμένον καὶ ἐπικίνδυνον τῆς μεθόδου αὐτοῦ, ἐχαλκεύετο μὲ κέντρον τὸ τάγμα τῶν δομινικανῶν πρωτίστως σχολὴ ὅλη, ἐμπνεούμενή ὑπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Θωμᾶ καὶ ἐκφράζουσα ὅτε μὲν ἐν λεπτομερείαις, ὅτε δὲ γενικῶς τὴν θεολογίαν ἐκείνου. Πρώτη ἐπίσημος ἐκφράση τῆς σχολῆς ταύτης, τοῦ δημιουργουμένου δηλονότι θωμασμοῦ, ὑπῆρξεν ἡ ἐτεῖ 1278 ὑπὲρ τοῦ Θωμᾶ ἀπόφρασις τοῦ Γενικοῦ (ἀρχηγοῦ) τῶν δομινικανῶν, ἐδρεύοντος τότε ἐν Μιλάνῳ. Τὸ γεγονός κέκτηται ύψιστην σπουδαιότητα καὶ καθ' ἐαυτό, ἀλλὰ καὶ διότι τὴν ἀπόφρασιν τοῦ Γενικοῦ ἡκολούθησεν ἀποστολὴ εἰς 'Οξφόρδην δύο ἐκλεκτῶν θεολόγων τοῦ αὐτοῦ τάγματος, ἵνα ἀντιμετωπίσουν τοὺς ἐκεῖ

τελίζουσα σχολαστική θεολογία του 'Ακινάτου και ούτως ή ἐναρμόνισις 'Αριστοτελισμοῦ και Χριστιανισμοῦ προσλαμβάνει ἐκκλησιαστικὸν κύρος. Εἰς τὸ ἑξῆς ὑπὸ τὸν γενικὸν δρον «σχολαστικὴ θεολογία» ἐννοοῦμεν κυρίως τὴν τελευταῖον ταύτην κατεύθυνσιν, και διότι ἀντη ἀπὸ τῆς γενέσεως της ἡδη ὑπῆρξεν ἡ ἴσχυροτέρα πασῶν, ἀλλὰ και διότι, ως εἴδομεν, ἀπὸ τοῦ 1323 ἥρχισε λαμβάνουσα κύρος ἐπισήμου τῆς 'Ἐκκλησίας διδασκαλίας, ἀσκήσασα πρωτοφανῆ εἰς βάθος και πλάτος ἐπιδρασιν ἐπὶ τὴν θρησκευτικὴν διανόησιν οὐ μόνον τῶν Μέσων χρόνων και τῆς 'Ἀναγεννήσεως, ἀλλὰ και τῶν νεωτέρων και νεωτάτων, μηδὲ τῶν καθ' ἡμᾶς ἔξαιρουμένων χρόνων.

'Η τρίτη σχολή, προελθοῦσα και αὕτη ἐκ τῆς εὐρείας κυκλοφορίας τοῦ φιλοσοφικοῦ πλούτου τοῦ 'Αριστοτέλους μεταξὺ τῶν Δυτικῶν, εἶναι γνωστὴ ὡς λατινικὸς ἀβερροϊσμός¹. Ούτω ἔχαρακτηρίσθη

δρῶντας ἀντιθεματάς. Παρομοίᾳ ἀπόφασις ὑπὲρ τῆς θεολογίας τοῦ Θωμᾶ ἔξεδδοη ἐν Παρισίοις κατὰ τὸ 1286, ὀστέως ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ, ἐνῷ δ κατὰ τὸ 1309 Γενικὸς (ἐν Σαραγκόση) δριζε μετὰ πολλῆς ἐπισημότητος, διτὶ τὸ σύστημα τοῦ Θωμᾶ ἀποτελεῖ γενικῶς τὴν ἐπίσημον θεολογίαν τοῦ τάγματος τοῦ ἀγίου Δομινίκου. Πρβλ. και RGG, VI (1962) 868 - 870. Τ' ἀνωτέρω οὐδόλως σημαίνουν διτὶ δ θωμισμὸς περιωρίσθη εἰς τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν. 'Οπαδοὶ τοῦ 'Ακινάτου ὑπῆρχον, ζῶντος ἔτι ἐκείνου, μεταξὺ πάντων τῶν τότε ταγμάτων, ὡς και μεταξὺ τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου. 'Ο ἀριθμὸς δὲ αὐτῶν αὐξάνει και ἐπιβάλλεται τελευτῶντος τοῦ ιγ' και ἀνατέλλοντος τοῦ ιδ' αἰώνας.

1. J. HESSEN, *Thomas von Aquin und wir*, München 1955, σ. 19. Τὸ νόημα και τὸ περιεχόμενον τοῦ λατινικοῦ ἀβερροϊσμοῦ κατέστησαν ἀντικείμενον σύρυτάτων συζήσεων, διτὶ δικαίως διτὶ πρόκειται μᾶλλον περὶ τάσεως ἢ περὶ συγκεκριμένου—πολὺ δὲ ὀλιγώτερον περὶ διλοκληρωμένου—συστήματος ἰδεῶν. Ούτως, ἐνῷ παλαιότερον ἐπιστεύετο (E. RENAN, *Averroës et l'averroïsme*, Paris 1882. P. MANDONNET, *Siger de Brabant et l'averroïsme latin au XIII^ο siècle: Les philosophes Belges*, 6 - 7, Louvain 1908 - 1911, κ.ά., ἐν οἷς και δ τούτοις ἐπόμενος K. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ, 'Η φιλοσοφία τῶν πατέρων και τοῦ μέσου αἰώνος, B', 'Αθηναὶ 1934, σ. 749 - 755) διτὶ δ λατινικὸς ἀβερροϊσμὸς ἀπετέλει ἰδίαν και συγκεκριτημένην σχολήν, ἔχουσαν ὡς κέντρον αὐτῆς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων και τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν, ἡγέτην δὲ τὸν Siger ἐκ Brabant, σήμερον, μετὰ συντόνους μελέτας τῆς Ιστορίας και τῆς θεολογίας τῶν Φραγκισκανῶν ἀφ' ἑνὸς και τῆς ἔξετάσεως τῶν ἔργων τοῦ Siger ἐκ Brabant ἀφ' ἑτέρου, γίνεται ὑπὸ πάντων δεκτὸς διτὶ οὔτε οἱ Φραγκισκανοὶ ἔδεχοντο ποτε θεωρίας τοῦ 'Αβερρόη, ὡς τὴν περὶ μονοψυχισμοῦ κ.ά., οὔτε δ Siger ἔξεπροσώπει ἀκραιφνεῖς ἀβερροϊστικάς ἰδέας, τὰς ὁποίας δῆθεν εἶχεν ὀργανώσει εἰς σύστημα. Περὶ τοῦ Siger τούτου ἀληθεύει μόνον διτὶ ὑπέστη ἐπιδρασιν ἐκ τοῦ 'Αβερρόη, τοῦθ' διπερ ἔχαρακτήρισεν ὄπωσδήποτε τὴν διλητήν κίνησιν και ροπὴν τῆς σκέψεως αὐτοῦ (F. VAN STEENBERGHEN, *Siger de Brabant d'après ses œuvres inédites: Les Philosophes Belges*, 12 - 13, Louvain 1931 - 1942. Τοῦ αὐτοῦ, *Aristotle in the West*, Louvain 1955). Εἰδος ἀκραιφνε-

μικρὰ μὲν σχετικῶς, ἔριστικὴ δὲ και δυναμική, μερὶς διακονητῶν ἐκ τῶν πανεπιστημιακῶν κύκλων τῶν Παρισίων, οἵτινες ἐφίλοτιμοῦντο νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν 'Αριστοτέλη και τὸ σύστημα αὐτοῦ κατ' ἀντίθετον φοράν πρὸς τὴν τῶν σχολαστικῶν θεολόγων τῆς κατευθύνσεως τοῦ Μεγάλου 'Αλβέρτου πρῶτον και τοῦ Θωμᾶ 'Ακινάτου ὑστερον. Οἱ τελευταῖοι δηλονότι, ἐκκινοῦντες ἐκ τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν, προσεπάθουν νὰ ἐννοήσουν και νὰ ἐκχριστιανίσουν τὸν 'Αριστοτέλη, καίτοι εἰς τινας περιπτώσεις ἔξηριστοτέλιζον ἀσυναισθήτως τὸν Χριστιανισμόν.

Τούναντίον, οἱ ἐκπροσωποῦντες τὸν λατινικὸν ἀβερροϊσμόν, ἀρετηρίαν και βάσιν ἔθετον τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, πρὸς τὴν ὅποιαν ἔζητον νὰ ἐναρμονίσουν τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. 'Επρόκειτο δηλαδὴ περὶ ἐμμονοκρατικῆς τάσεως, ὁδηγούσης συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως εἰς πλήρη και συνεπή ἔξαριστοτελισμὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ. 'Η τοιωτῇ τάσις ἐκλήθη «'Αβερροϊσμός», διότι ἀνεπτύχθη και ἐκαλλιεργήθη τῇ ἐπιδράσει τοῦ μεγάλου ἀριστοτελικοῦ ἀραβίος φιλοσόφου 'Αβερρόη (1126-1198), διτὶς κατὰ κύριον λόγον ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ 'Αριστοτέλους καιθ' ἐκυρήν, πρὸς ἣν μάλιστα συνεδύαζε και πλατωνικά τινα στοιχεῖα, τοῦθ' διπερ ἐποίουν και οἱ ἐμμεσοὶ αὐτοῦ ἐν Παρισίοις μαθηταί, διν ἐπιφανέστερος ἀνεδείχθη ὁ ἐκ Brabant Siger (περίπου 1281/84).

'Ο Siger, διδάξας ἐπὶ δεκαετίαν διλητην ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῶν Παρισίων και προκαλέσας μέγαν σάλον ἐν τοῖς θεολογικοῖς και ἐκκλησιαστικοῖς κύκλοις, κατεδικάσθη ἐν ἔτει 1270 και 1277. Ούτος κατέλιπε μικρὸν ἀριθμὸν ὄπαδῶν, οἱ διποῖοι δὲν ἡδυνήθησαν πάντως νὰ δημιουργήσουν προϋποθέσεις συνεχίσεως τῆς παραδόσεως τοῦ διδασκάλου αὐτῶν, κυρίως ἐνεκ τῆς σθεναρᾶς ἀντιστάσεως, τὴν ὅποιαν συνήτησαν ἐκ μέρους τῶν λοιπῶν σχολαστικῶν θεολόγων. 'Εν τούτοις, δέον διποις σημειωθῆ, διτὶ διπερ στενωτέρων ἐννοιαν λατινικὸς ἀβερροϊσμὸς ἀνεπτύχθη και κατὰ τὸν ιδ' αἰώνα διὰ τοῦ 'Ιωάννου ἐκ Tanduno ἐν Παρισίοις, τοῦ Θαδδαίου ἐκ Πάρμας και τοῦ 'Αγγέλου ἐξ Arezzo ἐν Ιταλίᾳ.

Τοιαῦται ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς ὑπῆρξαν αἱ συνέπειαι τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἀριστοτελείου φιλοσοφίας ἐν τῇ Δύσει και τοσαῦται θεολογικαὶ και φιλοσοφικαὶ τάσεις προηλθον και ἐκαλλιεργήθησαν ἐκ τῆς συναντήσεως 'Αριστοτελισμοῦ ἐξ ἑνὸς και δυτικῆς θεολογίας και φιλοσοφίας ἐξ ἑτέρου.

στέρου πως λατινικοῦ ἀβερροϊσμοῦ ἀπαντῆ κατὰ τὸν ιδ' αἰώνα, διτὶ οἱ ἐκπρόσωποι αὐτοῦ ἐξέφραζον διτῶς ἀμεσωτέρων τινὰ ἐκ τοῦ 'Αβερρόη ἐξάρτησιν, ἐκινουμένην μέχρις ἀποδοχῆς τῶν πλείστων ἐκ τῶν θεωριῶν τοῦ ἀραβίος φιλοσόφου.

2. Η ΣΥΣΤΑΣΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΝ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΩΝ
ΕΔΡΩΝ ΕΝ ΑΥΤΟΙΣ¹

Είς τὴν γένεσιν τῆς νέας περιόδου, τῆς κυριαρχουμένης ὑπὸ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας, διεδραμάτισεν ἔξοχως σημαντικὸν μέρος ὁ συγκεντρωτισμὸς ἐν τῇ ἀνωτάτῃ μορφῇ πατείας. Μέχρι καὶ τοῦ τέλους τοῦ ιβ' αἰῶνος ἡ ἀνωτάτη πατεία, ἥτοι ἡ θεολογία, ἡ φιλοσοφία, αἱ τέχναι, αἱ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ Ιατρική, ἐθεραπεύετο εἰς τὰς ἀνὰ τὴν Δύσιν διεσκορπισμένας μικρὰς μοναστηριώτας καὶ ἐπισκοπικὰς σχολάς. Περὶ τὸ 1200 ἐπραγματοποιήθη ἐν Παρισίοις ἡ πρώτη ἐπιτυχῆς ἀπόπειρα ἐνοποιήσεως τῶν ἐπιστημονικῶν δυνάμεων τῆς Δύσεως διὰ τῆς «ὑπαγωγῆς πάντων τῶν διδασκάλων καὶ μαθητῶν, τῶν ἀνηκόντων εἰς τὰς σχολὰς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (Notre Dame), ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἀρχιγραμματέως αὐτῆς» (*Universitas magistrorum et scolarium*)². Ἐντὸς μικροῦ χρόνου ἀπὸ τῆς ἐνεργείας ταύτης, ἥτις ἐσήμαινε τὴν ἰδρυσιν τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων, συνήχθησαν εἰς τὸ νέον τοῦτο κέντρον οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν πάσης κατευθύνσεως διανοητῶν τῆς Δύσεως.

Οὗτοι διὰ τῶν πολλῶν καὶ ἐκλεκτῶν καθηγητῶν καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ φοιτητῶν τὸ πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων ἀπέκτησεν αἴγλην, φήμην καὶ κῦρος μέγα. Οἱ καθηγηταὶ αὐτοῦ δὲν ἐδίδασκον πλέον ἐρήμην τῶν ἀντιφρονούντων, ὡς συνέβαινε παλαιότερον, ἀλλ' ἐκαστος τούτων ἐφίλοτιμεῖτο νὰ ἐπεξεργάζηται καὶ συγκροτῇ τὰς ἴδεας αὐτοῦ εἰς σύστημα ὡργανωμένον, δυνάμενον ν' ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς ἀντιρρήσεις καὶ προσβολὰς τῶν ἐναντίων, οἵτινες ἐπραττον διὰ τὰς ἀπόψεις τῶν τὸ αὐτό.

Εἰς τὸ τοσούτην αἴγλην διαθέτον κέντρον ἐπεδίωκον νὰ ἔξασφαλίσουν ἔδραν διδακτικὴν ἀπασπαῖ αἱ θεολογικαὶ ὅμιλες καὶ δυνάμεις τῆς ἐποχῆς. Κατ' ἔξοχὴν δὲ καὶ ἐν ἀμύλῃ ἐπεδίωκον τοῦτο τὰ ἀρτιστήτατα τάγματα τῶν ἀγίων Δομινίκου καὶ Φραγκίσκου, ὡς καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, τὸ μὲν πρὸς εὐκολωτέραν ἐπιβολήν, τὸ δὲ πρὸς ἀσφαλεστέραν ὑπεράσπισιν τῆς ἴδιας αὐτῶν θεολογικῆς κατεύ-

1. Πρβλ. ἀναλυτικῶτατον καὶ κατατοπιστικῶτατον κεφάλαιον τοῦ C.H. THOUZELIER, *les Institutions de la Chretienté médiévale par rapport à l'Église* τῶν A. FLICHE καὶ V. MARTIN, XII, Paris 1950. E. LENSE, *Les écoles de la fin du VIIIe siècle à la fin du XII*, Lille 1940. H. RASHDALL, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, I - III, Oxford 1936.

2. K. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, 'Η φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰῶνος, B', 'Αθηναὶ 1934, σ. 600.

θύνσεως. Τοιουτοτρόπως ἐδίδασκον ταυτοχρόνως ἀπὸ τῶν πανεπιστημακῶν ἔδρῶν τῶν Παρισίων τὰ πλέον ἐτερόκλητα πολλάκις στοιχεῖα, ἥτοι ἐκπρόσωποι τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, Δομινικανοί, Φραγκίσκανοί, ἐλευθεριάζοντες διαφόρων ἔθνικοτήτων καὶ σχολῶν, καὶ ἔστιν ὅτε ἐπίσκοποι. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ περὶ ἐνὸς ἀληθοῦς στίβου, ἐν τῷ πλαστῷ τοῦ ὄποιου ἡ ἀμύλα, αἱ ποικίλαι καὶ σφοδραὶ ἔριδες καὶ αἱ ἀτέρμονες συζητήσεις ἐσφυρηλάτησαν καὶ ἐτόργευσαν τὸ ἐπιβλητικὸν οἰκοδόμημα τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ὄποιου ἵσταται ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος.

Δέον προσέτι νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ ἀρχαιότερον πανεπιστήμιον τῆς Δύσεως εἶναι τὸ τῆς Βολωνίας, ἐν Ἰταλίᾳ, πλὴν τοῦτο ἡσκησε πολὺ μικροτέραν ροπὴν ἀπὸ ἐκείνην τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων, τὴν ἰδρυσιν τοῦ ὄποιου ἡκολούθησαν καὶ ἄλλα εἰς ἐτέρας εὐρωπαϊκὰς πόλεις.

3. Η ΣΥΣΤΑΣΙΣ ΝΕΩΝ ΜΟΝΑΧΙΚΩΝ ΤΑΓΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΤΩΝ ΑΜΙΛΛΑ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Τὸν τρίτον ἐκ τῶν κατ' ἔξοχὴν σπουδαίων παραγόντων τῆς θεολογικῆς ἀναγεννήσεως κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα ἐν τῇ Δύσει συνιστᾶ ἡ δημιουργία δύο νέων μοναχικῶν ταγμάτων, τοῦ ἐνὸς ὑπὸ τοῦ ἀγίου Δομινίκου († 1221)¹ καὶ τοῦ ἐτέρου ὑπὸ τοῦ ἀγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης († 1226)².

1. Τὸ μοναχικὸν τάγμα τοῦ ἀγίου Δομινίκου συνεστήθη ἐν ἔτει 1216, ἐνωρὶς δέ, ζῶντος ἐπὶ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοῦ, ἐπεξετάθη εἰς πλεισταὶ χώρας τῆς Δύσεως (Οὐγγαρία 1219, Ἀγγλία, Κολωνία καὶ Σκανδιναվία 1221), ἐνθα διεδραμάτισεν ἀξιολογώτατον μέρος εἰς τὴν ὀργάνωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς πατείας καθόλου. Μεσοῦντος καὶ ὑπερμεσοῦντος τοῦ ιγ' αἰῶνος, δὲ δηλαδὴ ἔδρα καὶ ὁ ἐκ τῶν μελῶν αὐτοῦ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος, τὸ τάγμα εὐρίσκετο εἰς ὑψηστὴν ἀκμὴν, ἐπηρεάζον τὴν πορείαν τῆς θεολογίας καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου εἰς μέγαν βαθμόν, τοῦθ' ὅπερ συνεχίζεται μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, διὰ πολυαριθμῶν σχολῶν, πανεπιστημάν, περιοδικῶν, καὶ ποικίλων ἐκδόσεων (M. - M. DARY, *Les Dominicains*, Paris 1934. P. P. MANDONNET - M. H. VICAIRE, *Saint Dominique, l'idée, l'homme et l'oeuvre*, Paris 1937).

2. Ο ἄγιος Φραγκίσκος ἰδρυσε τὸ τάγμα αὐτοῦ κατόπιν προφορικῆς ἀδείας τοῦ πάπα 'Ιννοκεντίου Γ' (1198 - 1216), μόλις δὲ ἐν ἔτει 1221 ἐλαβεν ἐγκεκριμένον τὸν πρῶτον «κακνόνα» τοῦ τάγματος, σκοπὸν τοῦ ὄποιου είχε θέσει τὴν μίμησιν τοῦ εὐχαγγελικοῦ καὶ ἀποστολικοῦ βίου. Ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτοῦ ἡμερῶν τὸ τάγμα εὑρετηραστίαν ἀπήχησεν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν πιστῶν, διὸ καὶ τάχιστα ἰδρύθησαν κέντρα αὐτοῦ εἰς τὰς πλεισταὶς τῶν μεγάλων πόλεων τῆς Δύσεως, ὅπόθεν ἐπέδρα ἐπὶ τὸν πνευματικὸν αὐτῶν βίον ποικιλοτρόπως καὶ ἀσφαλῶς (F. DE SESSEVALE, *Histoire générale de l'ordre de François*, I - II, Paris 1935 - 1937).

Οι σκοποί άμφοτέρων τῶν ταγμάτων, μολονότι ἡσαν κατ' ἀρχὰς πρακτικοί καὶ οἰκοδομητικοί, ἔξειλίχθησαν σὺν τῷ χρόνῳ καὶ εἰς θεωρητικούς. Οὕτω τὰ μέλη αὐτῶν ἀπέβησαν συντόμως ἐπιφανεῖς θεράποντες τῶν ἐπιστημῶν, ὑπὸ τὴν ἰδιότητά των δὲ ταύτην ἡσκήσαν ἴσχυροτάτην ροπὴν ἐπὶ τὴν θεολογικὴν ζωὴν καὶ τὴν καθόλου διανόησιν τῆς Δύσεως. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον καθόσον τάχιστα οἱ ἐκπρόσωποι τῶν δύο πολυανθρώπων καὶ δυναμικῶν τούτων ταγμάτων εὑρέθησαν ἐρειδόμενοι ἐπὶ διαφόρων θεολογικῶν παραδόσεων καὶ κατευθύνσεων οὔτως, ὥστε ἡ ἄμιλλα καὶ αἱ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου ἀτελεύτητοι διαμάχαι νὰ δίδουν συνεχῶς νέας ὀθήσεις πρὸς διατύπωσιν, ἐμβάνθυνσιν καὶ ἐπίλυσιν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν προβλημάτων. Οἱ ἀριστεῖς μοναχοὶ ἀμφοτέρων τῶν ταγμάτων κατηρτίζοντο εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῶν Παρισίων, εἰς τὸ ὅποιον μάλιστα κατέλαβον οἱ μὲν Δομινικανοὶ δύο ἔδρας (1229 καὶ 1231), οἱ δὲ Φραγκισκανοὶ μίαν (1231), δεδομένου διτὶ οἱ τελευταῖοι συνέχιζον παρέχοντες τὰ πρωτεῖα εἰς πρακτικούς καὶ ἀσκητικούς σκοπούς. Ἡ ἄμιλλα αὕτη καὶ αἱ θεολογικοφιλοσοφικαὶ ἕριδες ἐπεξετάθησαν ταχέως καὶ εἰς τὸν χῶρον τῶν ἀρχαιοτέρων μοναχικῶν ταγμάτων, ὡς τῶν Βενεδικτίνων καὶ τῶν Αὐγουστινιανῶν, ἐνῷ ἐξ ἄλλου οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου διεξεδίκουν καὶ αὐτοὶ θέσιν ἡ καὶ πρωτεῖα εἰς τὸν καθορισμὸν καὶ προσανατολισμὸν τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ βίου τοῦ ἔξοχως ἐπαναστατικοῦ ιγ' αἰῶνος.

Εἰς τὸν εὐγενῆ αὐτὸν ἀγῶνα τῶν ἐπιλέκτων δυνάμεων τῆς Δύσεως ἐλευθεριαζούσας τάσεις καὶ σαφῆ ἀριστοτελισμὸν ἐξεπροσώπει κατ' ἔξοχὴν τὸ τάγμα τῶν Δομινικανῶν, προσανατολισθὲν ὄριστικῶς καὶ σταθερῶς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἀπὸ Ἀλβέρτου τοῦ Μεγάλου. Αἱ λοιπαὶ θεολογικαὶ δυνάμεις, σχολαστικαὶ βεβαίως καὶ αὖται, εἰργάζοντο προσηλωμέναι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἡττον ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ παραδοσιακοῦ ρεύματος, τῆς αὐγουστινιζούσης δηλονότι θεολογίας, ἥτις ἔφερε σαφῆ ἵχνη ἐπιδράσεως τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Αὐγουστίνου. Οὕτω κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα ἔδρων ἀφ' ἐνὸς μὲν δυνάμεις μὲν νοησιαρχικάς τάσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ δυνάμεις μὲν πνευματοκρατικάς, πρακτικάς καὶ ἀσκητικάς κατὰ τὸ πόλυ διαθέσεις. Αἱ πρῶται ἐξεπορεύοντο ἐκ τοῦ τάγματος τῶν Δομινικανῶν καὶ τῶν σχολῶν αὐτοῦ, αἱ δεύτεραι ἐκ τῶν κέντρων τῶν αὐγουστινιζόντων. Οἱ Δομινικανοί, δυναμικώτεροι καὶ μὲ τὴν ὄρμὴν τῶν νεοφωτίστων (ἐσχάτως εἶχον γνωρίσει τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν, ἐξ ἧς εἶχον σαγηνευθῆ), ἐπεκράτησαν καὶ ἡ χρυσῆ ἐποχὴ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ φιλοσοφίας φέρει τὴν σφραγίδα αὐτῶν.

* Η πνευματοκρατία τῶν αὐγουστινιζόντων ὑπεχώρησε πρὸ τῆς

ὅρμῆς τῶν νοησιαρχικῶν καὶ περιωρίσθη εἰς τὰ στενὰ ὅρια μερικῶν μονῶν αὐτῶν, χωρὶς νὰ δυνηθῇ ν' ἀσκήσῃ εὑρυτέραν καὶ σημαντικήν, δισην τούλαχιστον θὰ ἔπρεπε, ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν καθόλου ἔξελιξιν τῆς δυτικῆς θεολογίας. Συναρφῶς τυγχάνει ἀκρος χαρακτηριστικόν, διτὶ τὸ ἀντίθετον ἀκριβῶς συνέβη ἐν Βυζαντίῳ, ἵνα αἰώνα βραδύτερον, δτε ἐν τῷ ἀγῶνι μεταξὺ ἐκπροσώπων ἀφ' ἐνὸς νοησιαρχικῶν καὶ ἀγνωστικιστικῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πνευματικῶν, ἀσκητικῶν καὶ παραδοσιακῶν τάσεων, ἐπεκράτησαν σαφῶς αἱ δεύτεραι, περὶ διν γενήσεται λόγος ἐν τῇ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ.

* Έκ τῆς ἀπειρίας τῶν προβλημάτων, ἀτινα συνδέονται πρὸς δια τοῖς πρόσθιν ἔξειθέσαμεν, καὶ ἐκ τῆς ἀπεράντου σχετικῆς βιβλιογραφίας κατεβλήθη πᾶσα δυνατὴ προσπάθεια, ἵνα ἐπισημανθῇ καὶ διατυπωθῇ τὸ οὐσιῶδες καὶ ἀπολύτως ἀπαραίτητον πρὸς σχηματισμὸν εἰκόνος τινὸς τῆς δλῆς πνευματικῆς καταστάσεως τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς διοίας εὑρίσκετο δι Θωμᾶς Ἀκινάτος.

* Έν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ ἐπιχειρεῖται διτὶ καὶ ἐν τῷ πρώτῳ, ἀλλὰ διὰ τὸν δρόδοδον χῶρον πλέον καὶ δὴ διὰ τὸν ίδιον βυζαντινὸν αἴῶνα, καθ' ὃν ἔζησε καὶ ἔγραψεν δι σπουδαιότερος πολέμιος τῆς ἀκινατίου θεολογίας ἐν Βυζαντίῳ, ἤτοι δι Κάλλιστος Ἀγγελικούδης δι Μελενικιώτης. Πράττομεν τοῦτο, ἵνα ἀφ' ἐνὸς μὲν καταστῆ προσιτὸν εἰς τὸν ἀναγνώστην τὸ πνευματικὸν κλῖμα ἐντὸς τοῦ διοίου ἐκινήθη καὶ ἐνεπνεύσθη δι συγγραφεύς οὗτος, ἀφ' ἑτέρου δὲ νοηθῇ καὶ ἐρμηνευθῇ δρθότερον καὶ πληρέστερον γενικῶς μὲν δι ἀντιθωμισμὸς ἐν Βυζαντίῳ, εἰδικῶς δὲ καὶ κυρίως τὸ ἀντιθωμιστικὸν ἔργον τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'
ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ ΕΝ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΔ' ΑΙΩΝΑ

I. Η ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ

1. *'Η ἀποφασιστικὴ σημασίᾳ τοῦ ιδ' αἰώνος.*

Οι ἔρευνῶντες τὸν πολιτικὸν καὶ οἰκονομικὸν βίον τοῦ Βυζαντίου θεωροῦν τὸν ιδ' αἰώνα ἀποφασιστικὸν διὰ τὰς τύχας τῆς ἐλληνικῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ 1354 οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι ἔθετον πόδα ἐπὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν παραλίων πλησίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν Καλλίπολιν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης¹. Ἔκτοτε ἤρκεσε πεντήκοντα ἑτῶν πολεμικὴ δρᾶσις τῶν Τούρκων, ἵνα περιορισθῇ μόνον διὰ τῆς θεολογίας τῆς Ιστορίας², διότι μόνη ἡ θεολογία διαθέτει τὸ στοιχεῖον τοῦ «παραδόξου» καὶ ἀκαταλήπτου τῆς θείας βουλήσεως καὶ προνοίας, ὅπο τὸ φῶς καὶ τὴν σκέψην τῆς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγήσωμεν ἀνθησιν πνευματικὴν εἰς χρόνους παρακμῆς καὶ σχεδὸν ὀλοσχεροῦς οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξαθλιώσεως.

'Αλλὰ καὶ οἰκονομικῶς τὸ Βυζάντιον ἡμέρᾳ τῇ ἡμέρᾳ καθίστατο δόλονεν καὶ περισσότερον ὑποτελές εἰς τοὺς Γενουάτας καὶ τοὺς Ἐνετούς³, οἵτινες εἶχον ἀναλάβει καὶ τὴν πλήρη πρωτοβουλίαν εἰς τὸ διαμετακομιστικὸν καὶ λοιπὸν ἐμπόριον τῆς Μεσογείου, εἰς τρόπον ὥστε οὗτοι νὰ ἐκβιάζουν μὲν τὸ ἔχησθενημένον Βυζάντιον, νὰ διατηροῦν δόμιας αὐτὸν ἐν τῇ ζωῇ πρὸς ἴδιον ὄφελος. Περὶ τὰ τέλη τοῦ ιδ' αἰώνος ἡ φράσις αὐτοκρατορία βυζαντινὴ ἦχει σχεδὸν κωμικῶς εἰς τὰ διατάξεις τῆς Ανατολῆς καὶ Δύσεως. Εἶχεν αὕτη καταντήσει μικρὸν καὶ ἀσήμαντον φέουδον, οἱ βασιλεῖς τοῦ ὁποίου ἐκρατοῦντο δέσμοις ξενοδόχων ἄλλων

κρατῶν, ἐπειδὴ ἡδυνάτουν νὰ ἔξιφλήσουν διὰ διάφορον ἐκ τῆς παραμονῆς των εἰς ξενοδοχεῖα ἔχεινων⁴.

'Αποφασιστικὸς ὑπῆρξεν διὸ ιδ' αἰώνιον καὶ διὰ τὸν πνευματικὸν ἐν Βυζαντίῳ βίον, διστις δόμιας ἡκολούθει φορὰν δόλως ἀντίθετον πρὸς τὸν πολιτικὸν καὶ οἰκονομικὸν βίον. "Ανθησις"⁵ ἀσυνήθης τῆς θεολογίας, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν χαρακτηρίζει τὴν ἐποχήν, τὴν ὁποίαν, τελοῦσαν κατὰ τὰ ἄλλα ἐν καταπτώσει, θὰ ἀνέμενε τις νὰ συναδεύῃ πνευματικὴ ἀτονία.

'Ατονίαν θὰ ἀνέμενεν ἡ οἰαδήποτε φιλοσοφικὴ θεώρησις τῆς βυζαντινῆς Ιστορίας, ἡτις δόμιας δύναται νὰ κατανοηθῇ μόνον διὰ τῆς θεολογίας τῆς Ιστορίας⁶, διότι μόνη ἡ θεολογία διαθέτει τὸ στοιχεῖον τοῦ «παραδόξου» καὶ ἀκαταλήπτου τῆς θείας βουλήσεως καὶ προνοίας, ὅπο τὸ φῶς καὶ τὴν σκέψην τῆς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγήσωμεν ἀνθησιν πνευματικὴν εἰς χρόνους παρακμῆς καὶ σχεδὸν ὀλοσχεροῦς οἰκονομικῆς καὶ στρατιωτικῆς ἐξαθλιώσεως.

2. *'Η ἀραγέννησις καὶ ὁ οὐμανισμὸς τῶν παλαιολογείων χρόνων.*

Τὸ δόλον φαινόμενον τῆς ἀνθήσεως τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἀκμῆς τῶν τεχνῶν κατὰ τοὺς τρεῖς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰώνας, ἰδίᾳ δόμιας κατὰ τὸν ιδ', διστις καὶ ἐνδιαφέρει ἡμᾶς κυρίως, εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένον μετὰ τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων, οἱ δόποιοι, μὲ μόνην ἔξαλρεσιν τὰ ἔτη 1347-1354 τῆς βασιλείας 'Ιωάννου ΣΤ' τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἐπωμίσθησαν τὰς εὐθύνας τῆς τελευταίας καὶ δραματικωτέρας περιόδου τοῦ βυζαντινοῦ 'Ελληνισμοῦ. Τινὲς μάλιστα τῶν Παλαιολόγων εἶχον καὶ οἱ ἴδιοι φιλολογικά, ἐπιστημονικά, ἀγιολογικά ἡ καὶ αὔστηρῶς θεολογικά ἐνδιαφέροντα, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ διασωθέντα ἔργα των. Οὕτω ὁ ἴδιυτης τῆς δυναστείας τῶν Παλαιολόγων Μιχαὴλ ὁ Ή' (1259-1282), διαπνέομένος ὑπὸ φιλενωτικῶν αἰσθημάτων, συνέταξεν ἔνεκα πολιτικῶν λόγων κυρίως δοκίμια τινὰ ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως καὶ κατέλιπεν αὐτοβιογραφίαν⁷.

1. Περίπτωσις 'Ιωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου, κρατηθέντος ἐν Βενετίᾳ τὸ 1370 διὰ χρέους.

2. Κ. Μπονη, «Θεολογία» (Βυζαντίου), ἐν ΘΗΕ, 3, 1085.

3. Β. Μούστακη, «Βυζάντιον», ἐν ΘΗΕ, 3, 1061.

4. C. CHAPMAN, *Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire Byzantin*, Paris 1926. 'Αποσπάσματα ἐν γαλλικῇ μεταφράσει τῆς αὐτοβιογραφίας Μιχαὴλ τοῦ Ή' βλ. ἐν σ. 167 - 177 τοῦ ἔργου τούτου. D. J. GEANAKOPLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge Mass. 1959.

1. P. CHARANIS, «On the Date of the Occupation of Callipolis by the Turks», ἐν *Byzantinoslavica* 16 (1955) 113. Δ. ΖΑΚΥΝΗΝΟΥ, *Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ιστορικὴ ἐπισκόπησις*, Ἀθῆναι 1951, σ. 131.

2. G. OSTROGORSKY, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München *1963, σ. 440 - 456.

3. A. VASILIEV, *Histoire de l'Empire Byzantin*, II, Paris 1932, σ. 297 - 298, 309 - 315.

Σημαντικωτάτη ἀπό τε θεολογικῆς καὶ ιστορικῆς ἀπόψεως τυγχάνει ἡ συγγραφική δραστηριότης 'Ιωάννου ΣΤ' τοῦ Καντακουζηνοῦ (1347-1354)¹, ἐπιδοθέντος εἰς συγγραφάς κυρίως μετὰ τὴν παραίτησίν του ἐκ τοῦ θρόνου καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ περιβολὴν τοῦ μοναχικοῦ ἐνδύματος, διεῖλαβε τὸ δνομα 'Ιωάσαφ.

'Ἐπὶ φιλολογικῇ, διαλεκτικῇ καὶ θεολογικῇ καταρτίσει διεκρίθη Ἰδιαιτέρως καὶ δὲ ἐκ τῶν Παλαιολόγων Μανουὴλ Β' (1391-1425), διστις ἔγραψε Περὶ Ἀγίου Πνεύματος, Κατὰ Μωαμεθανῶν, ποικίλας ὅμιλίας καὶ πλῆθος ἐπιστολῶν².

'Η κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καλλιέργεια γενικῶς τῶν ἐπιστημῶν, ὑπὸ τὸ φῶς μάλιστα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, παρουσιάζει ἐντυπωσιακὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸν γεννώμενον τότε Ἰταλικὸν ἀνθρωπισμὸν (*humanismus*)³. Τὸ γεγονός δὲν στερεῖται σημασίας. Οἱ Παλαιολόγοι εἶναι γνήσιοι φορεῖς τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγεννήσεως, νοούμενης βεβαίως ἐν τῷ κλίματι τοῦ δρθιδόξου Βυζαντίου. 'Ο ἀνθρωπὸς τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν Παλαιολόγων ἀρχίζει νὰ διανοῆται ἀνεξαρτήτως τῆς χριστιανικῆς αὐτοῦ πίστεως, πρὸς τὴν ὁποίαν πάντως φροντίζει νὰ μὴ ἔρχηται (ἢ μᾶλλον νομίζει διτὶ δὲν ἔρχεται) εἰς σύγκρουσιν.

'Ολόκληρος ἡ βυζαντινὴ περίοδος, πλὴν παρεκκλίσεών τινων (Μιχαὴλ Ψελλός, 'Ιωάννης Ἰταλὸς καὶ τινες ἄλλοι), ἀνεγνώριζε τὴν θεολογίαν ὡς τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν, ἐνῷ τὴν κοινὴν φιλοσοφίαν ἀντελαμβάνετο μᾶλλον ὡς τέχνην καὶ μέθοδον. 'Η φιλοσοφία κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς, ἀπέτελε τὴν εὐγενεστέραν καὶ τιμιωτέραν ἐκδήλωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος οὐ μόνον διὰ τοὺς πεπαιδευμένους, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀπλοϊκωτέρους τῶν ἀνθρώπων. Διὸ καὶ εἰς τὴν θέσιν τῆς φιλοσοφίας ἐτοποθετήθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἡ θεολογία, τὴν ὁποίαν οὕτοι ἔθεωρουν ὡς τὴν ὑψηλοτέραν ἐνέργειαν τοῦ εἰς Χριστὸν πιστεύοντος ἀνθρώπου. 'Απὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰώνας εἰς ἀσκητικοὺς καὶ μὴ συγγραφεῖς, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τοῦ πολλοῦ Ὁριγένους καὶ ἔξῆς, ἀπαντᾷ ρητῶς ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἀσκήσεως καὶ τοῦ ἀναχωρητικοῦ βίου ὡς ἀκρας φιλοσοφίας⁴.

1. BECK, σ. 731 - 732. ΣΤ. ΚΟΥΡΟΥΣΗ, «Ιωάννης ο Καντακουζηνός», ἐν *ΘΗΕ*, 7, 29 - 35.

2. R. LOENERTZ, Correspondance de Manuel Calecas, Vaticano 1950, σ. 47 - 51. Τοῦ αὐτοῦ, «Ecrits de Macaire Macrè et de Manuel Paléologue», ἐν *OCHP* 15 (1949) 185 - 193.

3. B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, σ. 229.

4. GUSTAVE BARDY, «Philosophie» et «Philosophe» dans le vocabulaire

'Η τοιαύτη θεώρησις παρουσιάζει αἰσθητὴν μεταβολὴν ἐν Βυζαντίῳ ἀπὸ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ιγ' αἰώνος. Αἱ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ φιλοσοφία (νοούμενη ἐνταῦθα κατὰ κύριον λόγον ὡς ὑπομνηματισμὸς καὶ ἔρευνα τῆς κλασσικῆς τοιωτῆς) ἀναπτύσσονται οὖτως, ὥστε ἐτητίνα μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1261 ἀνάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ πρώτου καὶ ἐπιφανεστέρου τῶν Παλαιολόγων Μιχαὴλ τοῦ Η' (1259-1282) νὰ ἐμφανισθοῦν ἀστρονόμοι, ίατροί, φυσιοδίφαι καὶ μαθηματικοί, τῶν ὁποίων ἡ προσφορὰ εἰς τὴν ἐπιστήμην δὲν ὑπολείπεται ἵσως ἐκείνης τοῦ Ρογήρου Βάκωνος ἐν τῇ Δύσει¹.

'Εξόχως χαρακτηριστικὸν τῆς τοιαύτης μεταβολῆς καὶ τοῦ ὅλου ἀναγεννητικοῦ καὶ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν ὑπ' ὅψει ἐποχὴν διέπει τὴν προσπάθειαν τῶν ἀνησύχων πνευμάτων, εἴναι διτὶ εἰς τὸ ἐπανασυσταθὲν πανεπιστήμιον τῆς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἐπανακτηθείσης Κωνσταντινουπόλεως οὐδεμίᾳ ἔδρα ἡ σχολὴ διὰ τὴν θεολογίαν ὑπῆρχε, καθόσον τούλαχιστον δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθέντων σχετικῶν κειμένων².

Βεβαίως ἡ ἀπουσία τῆς θεολογίας ἀπὸ τὸ πρῶτον πανεπιστηματικὸν ἐπιστημονικὸν κέντρον τοῦ Βυζαντίου δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἐκφραστικὸν πρόσωπον αὐτὴν πνεύματος, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς ἀπόκλισις τῆς

chrétien des premiers siècles», ἐν *RAM* 25 (1949) 97 - 108. Δέον πρὸς τούτοις νὰ σημειωθῇ διτὶ οἱ Χριστιανοὶ τῶν καινοδιαθηκικῶν καὶ τῶν μεταποστολικῶν χρόνων διετέθησαν τοσοῦτον δυσμενῶς ἔναντι τῆς φιλοσοφίας, διότι οὐδὲ αὐτὸν τὸν δρον ἤκουον εὐχαρίστως, τοῦθ' ὅπερ ἐξηγεῖ καὶ τὴν σπανιωτάτην χρῆσιν αὐτοῦ. Οὗτω π.χ. ἐν τῇ Κ.Λ. οἱ ὄροι «φιλόσοφος» καὶ «φιλοσοφία» ἀπαντοῦν ἀπαξ ἔκαστος ἐν Πράξ. 17, 18 καὶ Κολοσ. 2, 8 ἀντιστοίχως, εἰς μὲν τὴν πρῶτην περίπτωσιν ὑπὸ κεκαλυμμένην περιφρόνησιν, εἰς δὲ τὴν δευτέραν σχεδόν ὡς μίασμα. Περὶ τῆς χρῆσεως τοῦ δρου «φιλόσοφος» ἀπὸ τῆς προσωρατικῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τοῦ δ' μ.Χ. αἰώνος βλ. κατατοπικωτάτην μονογραφίαν τῆς A. - M. MALINGREY, *Philosophia, étude d'un group de mots dans la littérature grecque, des présocratiques au IVe siècle après J. Christ*, Paris 1961· περὶ δὲ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ αὐτοῦ δρου ἐν Βυζαντίῳ βλ. F. DÖLGER, «Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinischer Zeit», ἐν *Τεσσαρακονταετῆρις Θεοφίλου Βορέα*, Α', Αθῆναι 1940, σ. 125 - 236.

1. K. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1897, σ. 429. M. K. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, «Οἱ μαθηματικοὶ ἐν Βυζαντίῳ», ἐν *Αθηνᾶ* 35 (1923) 206 - 218. Τοῦ αὐτοῦ, «Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν Βυζαντίῳ», ἐν *Ημερολόγιον τῆς Μεγάλης Ελλάδος* (1924) 269 - 280. H. HUNGER, «Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit», ἐν *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 8 (1959) 123 - 155.

2. L. BREHIER, «Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople», ἐν *B* 3 (1926) 80.

συνισταμένης τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν Παλαιολόγων, ἐν προκειμένῳ δὲ Μιχαὴλ τοῦ Η' καὶ τῶν περὶ αὐτόν, πρὸς οὐμανιστικὰ ίδεώδη, τὰ δύοις, καίτοι δὲν ἡροῦντο τὴν Ἀποκάλυψιν, ἔθετον αὐτὴν ἀσυνειδήτως εἰς δευτέραν μοῖραν. Ὁ θησαυρὸς δηλαδὴ τῶν Παλαιολόγων ήτο ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, διὸ καὶ ἡ καρδία αὐτῶν ήτο προσκεκολλημένη μᾶλλον εἰς τὰ γράμματα ἢ εἰς τὴν θρησκείαν¹.

Ἡ οὐμανιστικὴ κίνησις ἐν Βυζαντίῳ παρουσιάζει μὲν πολλάς ὅμοιότητας πρὸς τὴν ἀνάλογον κίνησιν ἐν Ἰταλίᾳ, διακρίνεται δὲν τοις ταύτης σαφῶς ἐκ τῆς στάσεως αὐτῆς ἔναντι τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Οὕτω, ἐνῷ ἐν τῷ Ιταλικῷ καὶ τῷ δυτικῷ καθόλου οὐμανισμῷ παρατηρεῖται ἔντονον ἀντιθρησκευτικὸν πνεῦμα ὑπὸ ποικίλας μορφάς, ἐν Βυζαντίῳ οἱ οὐμανισταὶ συνηθίζουν νὰ θρησκεύουν, πολλάκις δὲ μονάζουν καὶ θεολογοῦν. Παράδειγμα ἔστω ὁ πολὺς Νικηφόρος Γρηγορᾶς², διστις, ἐκ τῶν ἀντιπροσωπευτικωτέρων ἀνθρωπιστῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος ὃν, ἀπέθανεν ὑπερήφανος³ διὰ τὴν δρθόδοξον πίστιν αὐτοῦ.

3. Κύριοι ἐκπρόσωποι τῆς βυζαντινῆς ἀναγέννησεως.

Ἡ ἀναγέννησις τῶν παλαιολογίων χρόνων, ὡς δι' ὀλίγων ἐπεσημάναμεν αὐτήν, ἔσχε πολλοὺς ἐκπροσώπους καὶ περισσοτέρους θιασώτας, ἡ παρουσία καὶ ἡ σημασία τῶν ὄποιων ἐσυνειδητοποιήθη ίδιᾳ δταν πολλοὶ ἐξ αὐτῶν μετέβησαν εἰς τὴν Δύσιν, φεύγοντες τὴν τουρκικὴν ἀπειλὴν πρό, κατὰ καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων.

Τὴν πορείαν τῶν πνευματικῶν πραγμάτων τοῦ ιδ' αἰῶνος προϊδεάζουν δύο ὑποβλητικαὶ μορφαὶ: ὁ Γεώργιος Παχυμέρης καὶ ὁ Μάξιμος Πλανούδης ὁ μοναχός. Ἀμφότεροι ἀπῆλθον τοῦ κόσμου τούτου ἀνατέλλοντος τοῦ ἐνδιαφέροντος ἡμᾶς αἰῶνος, ἥτοι τὸ 1310.

‘Ο πρῶτος⁴, πολιτικός, λόγιος, ιστορικός καὶ φιλόσοφος, συνέλα-

1. «Οπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν ἔκει ἐσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν» κατὰ τὸ κυριακὸν λόγιον (Ματθ. 6, 21).

2. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ἐν ΘΗΕ, 4, 690 - 695.

3. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, *Ιστορία*, XV 7 (Έκδ. Bonn, II, 1830, σ. 767 - 773). ‘Ἐν σ. μάλιστα 770 μνημονεύει τῆς ἐν τῇ πίστει καὶ τῷ δρθιδόξῳ δόγματι ἐμμονῆς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, τοὺς ὄποιους θεωρεῖ καὶ ἐν τούτῳ πρότυπα αὐτοῦ.

4. BECK, σ. 679 - 680. DTC, XI, σ. 1713 - 1718. B. A. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ, «Παχυμέρης Γεώργιος, πρωτεκδίκος καὶ δικαιοφύλαξ, καὶ M. Κρούστιος», ἐν *Erai-simia Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, 'Αθῆναι 1931, σ. 214 - 232.

βεν δρθῶς τὸν σκοπὸν τῆς ἴστορίας, διστις κατ' αὐτὸν εἶναι ἡ ἀλήθεια, τὴν ὄποιαν ἀποκαλεῖ ψυχὴν τῆς ἴστορίας¹. Ἡ σημασία τῆς θέσεως ταύτης κατανοεῖται, δταν ληφθῆ ὑπ' ὅψιν δτι πρὸ τοῦ Παχυμέρους ίδεολογίαι, θεωρητικαὶ καὶ δογματικαὶ τοποθετήσεις ἀπέβαινον τὸ πρᾶσμα, ὑπὸ τὸ ὄποιον ἡρμηνεύοντο τὰ διαδραματικόμενα γεγονότα. Ἡ φιλοσοφία, ὡς ἡννοεῖτο τότε, προσέλκυσεν ὡσαύτως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Παχυμέρους, διστις κατέλιπεν ὁγκωδέστατον ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον *Φιλοσοφία*. Πρόκειται περὶ ἐκθέσεως τῶν γνωστῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐποχῆς του, τὰς ὄποιας θεωρεῖ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ὑπὸ αὐτοῦ ὑπομνηματισθέντων ἀριστοτελικῶν ἔργων καὶ τῆς ίδιας αὐτοῦ σκέψεως. Παράδοξον, ἀλλὰ σύνηθες διὰ τὴν ἐποχήν του, εἶναι δτι ὁ Παχυμέρης μεθ' οἶου θαυμασμοῦ καὶ ἀγάπης ἀνεγίνωσκε καὶ ὑπεμνημάτιζε τὸν Ἀριστοτέλη, μετὰ τοσαύτης πνευματικῆς χαρμονῆς ἐνετρύφα καὶ ὑπεμνημάτιζεν ἔργα ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Δεῖγμα καὶ τοῦτο, δτι ὑπεράνω πάντων ἐτοποθέτει οὗτος τὴν γνῶσιν, ὑποθενδήποτε προήρχετο καὶ οἰαδήποτε καὶ ἂν ἡτο αὔτη. Τὴν διάθεσιν ἡ κίνησιν ταύτην τοῦ Παχυμέρους θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δονάσωμεν σήμερον φαινομενολογικήν, ἀνευ συναγωγῆς συμπερασμῶν, μέθοδον.

‘Ο δεύτερος², μοναχός, λόγιος, μεταφραστής τοῦ Αὐγουστίνου εἰς τὴν ἐλληνικήν καὶ μαθηματικός, ἐπέδρασε βαθύτατα ἐπὶ τοὺς συγχρόνους καὶ ἐπιγενομένους αὐτοῦ.

‘Ο Μάξιμος Πλανούδης ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων λατινομαθῶν ἐν Βυζαντίῳ καὶ διὰ τῶν μεταφράσεων αὐτοῦ οἱ Βυζαντινοὶ ἤλθον τὸ πρῶτον εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν πρὸς τὴν λατινικὴν θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν σκέψιν ἐνδὲ Αὐγουστίνου καὶ ἐνδὲ Βοηθίου, σπουδαῖα ἔργα τῶν ὄποιων οὗτος ἔξελλήνισεν.

‘Ετι ισχυροτέραν ροπὴν ἡσκήσεν ὁ Πλανούδης διὰ τῶν μαθηματικῶν αὐτοῦ ἔργων, μεταξὺ τῶν ὄποιων ἰδιαιτέρων ἐντύπωσιν προεκά-

1. «Ἴστορίας γάρ... ψυχὴ ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ τῆς ἀληθείας χρῆμα ἐπάναγκες ιερόν, ὁ δὲ πρὸ ταύτης τὸ φεῦδος ἄγων ἀντικρυς ιερόσυλος» (PG 143, 444A).

2. A. PERTUSI, «La fortuna di Boezio a Bisanzio», ἐν *Annuaire de l'Institut de philosophie et d'histoire orientale* 11 (1951) 301 - 322. S. KUGEAS, «Analecta Planudean», ἐν *BZ* 18 (1909) 106 - 146. C. WENDEL, «Planudean», ἐν *BZ* 40 (1940) 406 - 445. Τοῦ αὐτοῦ, λεπτομερέστατον ἄρθρον περὶ Μάξιμου Πλανούδη ἐν *Paulys - Wissowa Lexikon*, XX 2, σ. 2202 - 2253. Περὶ τῶν ἐλληνικῶν μεταφράσεων αὐγουστινείων ἔργων βλ. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ‘Ελληνικαὶ μεταφράσεις θωματικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ’, *Αθῆναι* 1967, σ. 44 - 45.

λεσεν ἡ Ψηφοφορία ἡ κατ' Ἰνδούς¹. Διὰ τοῦ ἔργου τούτου εἰσήχθησαν εἰς τὸν βυζαντινὸν χῶρον στοιχεῖα ἵνδικῶν μαθηματικῶν καὶ ἀριθμητικῆς.

Περαιτέρω ἔξελιξις τοῦ οὐμανιστικοῦ πνεύματος συντελεῖται διὰ τῆς παρουσίας τοῦ «διδασκάλου τῶν διδασκάλων»² καὶ ἀρχιδιακόνου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Θεοδώρου τοῦ Μελιτηνιώτου († μεταξὺ 1388 καὶ 1397)³.

Οὗτος κατέλιπε μνημειῶδες ἔργον περὶ ἀστρονομίας, τὸ ὅποιον ἐπέγραψεν Ἀστρονομικὴ βίβλος. Τοῦ ἔργου τούτου γνωρίζομεν τὴν ἐπέχουσαν θέσιν εἰσαγωγῆς ἀρχῆν⁴, εἰς ἣν ὁ συγγραφεὺς πραγματοποιεῖ γενναῖα βήματα ὡς πρὸς τὴν θεωρησιν τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ κρατοῦσα παράδοσις, καθ'⁵ ἣν ἡ φιλοσοφία ὑπηρετεῖ ὡς θεραπαινὶς τὴν θεολογίαν, ἐγκαταλείπεται, διότι κατὰ Μελιτηνιώτην ἡ φιλοσοφία «κατεπέμφθη»⁶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «ἐνέργεια νοῦ μακαρία»⁷, ἥτις «τῶν μὲν ἐρχομένων χαμαὶ καθάπαξ ἐπανιστᾶσα, τῶν δρωμένων δ' ὑπεράνω τιθεῖσα καὶ κοινωνούς τῶν Ὁλύμπου πραγμάτων τοὺς αὐτῆς τροφίμους ποιοῦσα περὶ γῆν στρεφομένους ἔτι καὶ τὸ δὴ μέγιστον εἰς μίμησιν ἤκοντας, δσον ἐφικτόν, τοῦ Θεοῦ»⁸. Τέλος δὲ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἐπιλέγει συμπερασματικῶς: «οὗτο μέγα καὶ θεῖόν τι χρῆμα σοφία»⁹.

Εἰς δσα περὶ φιλοσοφίας διατυποῖ ὁ Θεόδωρος Μελιτηνιώτης, δέον νὰ σημειωθῇ δτι κατ' αὐτὸν φιλοσοφία σημαίνει πρωτίστως τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, εἴτε μαθηματική, εἴτε φυσική εἴτε ἀστρονομική εἶναι αὕτη, καὶ οὐχὶ τὴν αὐτόνομον δυνατότητα ἐπιλύσεως τῶν

1. Τὸ ἔργον τοῦ Πλανούδη ἔξέδωκεν δ C. J. GERHARDT, *Das Rechenbuch des M. Planudes*, Halle 1865.

2. Τίτλος ἐκκλησιαστικός, PG 149, 883.

3. G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca, Theodoro Meliteniota et altri appunti per la storia della theologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Vaticano 1931, σ. 172 - 193. F. DÖLGER, «Neues zu Alexios Metochites und Theodoros Meliteniates», ἐν *Miscellanea Giovanni Mercati*, III, Vaticano 1946, σ. 238 - 251. B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, σ. 244. BECK, σ. 792. R. LOENERTZ, «Pour la chronologie des œuvres de Joseph Bryennios», ἐν *REB* 7 (1949) 12 - 32.

4. «Ἐκδοσις αὐτῆς ἐγένετο ὑπὸ Fr. CUMONT et Fr. BOLL, *Catalogus Codicium astrologorum graecorum*, V, Bruxelles 1904, σ. 133 - 147.

5. PG 149, 988A.

6. Αὐτόθι.

7. PG 149, 988A - 989A.

8. Αὐτόθι.

μεγάλων προβλημάτων τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, τὰ ὅποια λύονται διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Οἶκοθεν δμως νοεῖται δτι, ἀφοῦ ἔξυψοι εἰς τοιοῦτον βαθμὸν τὴν φιλοσοφίαν ἡ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, θᾶττον ἡ βράδιον θὰ ἔλθῃ ἡ στιγμὴ τῆς ἀνυψώσεως τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς καθ' ἔαυτὴν εἰς αὐτόνομον δυνατότητα θεωρήσεως τῶν πάντων. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς συνέβη ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ († 1452)¹ ἡ Πλήθωνος, ὡς αὐτὸς οὗτος προετίμα νὰ ἀποκαλῆται ἐπὶ τὸ ἀρχαιοπρεπέστερον.

Οἱ ἐγκυιλοπαιδισταὶ τῶν νεωτέρων χρόνων θὰ ἡδύναντο νὰ ἀνεύρουν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ «φιλοσόφου» Ἰωσῆφ († 1330)² τὸν πρόδρομον αὐτῶν. Οὗτος, σαφῶς πιστὸν τέκνον τῆς Ἐκκλησίας, συνήγαγεν ἐπὶ τὸ αὐτὸ πάσας τὰς γνώσεις τῆς ἐποχῆς του, καταρτίσας οὗτω ελδός τι ἐγκυιλοπαιδείας κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα. Ἐν αὐτῇ περιέλαβεν δ' Ἰωσῆφ καὶ ἔργα προγενεστέρων ἡ συγχρόνων αὐτοῦ ἔρευνητῶν, φιλοσόφων καὶ θεολόγων, ἵνα οὗτω καταδείξῃ τὴν δργανικὴν ἐνότητα μεταξὺ τῶν διαφόρων πεδίων γνώσεως.

'Αλλὰ καὶ οἱ «νομιναλισταί» (δνοματοκράται δ' δνοματοκρατικοί) τοῦ τέλους τοῦ ιγ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος ἐν τῇ λατινικῇ Δύσει πολλὰ θὰ εἰχον νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ τὸν ὀσκύτως δνοματοκράτην καὶ κατὰ βάσιν ἐκλεκτικὸν φιλόσοφον Νικηφόρον Χοῦμνον (1261-1327)³, τὸν καὶ εἰς τὸν πολιτικὸν στίβον διαπρέψαντα παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Β' τοῦ Παλαιολόγου (1382-1328). Χαρακτηριστικὸν εἰς τὸν Χοῦμνον τυγχάνει ἡ διερεύνησις μεταφυσικῶν προβλημάτων τῇ βοηθείᾳ τῶν προϋπαρχουσῶν κλασσικῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν, τὰς ὅποιας δὲν διστάζει νὰ ἀπορρίψῃ, δταν κρίνῃ τοῦτο ἀναγκαῖον. Ταῦτα δμως πάντα ἔπραττεν δ Χοῦμνος ἀνευ αὐστηρᾶς θεολο-

1. R. καὶ F. MASAI, «L'oeuvre de Georges Gémiste Pléthon», ἐν *Bulletin de la Classe des Lettres (Académie de Belgique)*, Ve Série, 40, 6 (1954) 536 - 555. F. MASAI, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris 1956. Λ. ΜΑΜΑΛΑΚΗ, *Γεώργιος Γεμιστός - Πλήθων*, Αθῆναι 1939.

2. BECK, σ. 688. M. TREU, «Der Philosoph Joseph», ἐν *BZ* 8 (1899) 1-64. B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, σ. 244 - 247.

3. J. VERPEAUX, *Nicéphore Choumnos, homme d'État et humaniste byzantin*, Paris 1959. V. LAURENT, «Une fondation monastique de Nicéphore Choumnos», ἐν *REB* 12 (1954) 32 - 44. IHOR. SEVCENKO, *Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962.

γικής θεωρήσεως τῶν ὑπὸ ἔρευναν πραγμάτων, ὡς δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ ίδιᾳ ἐν τῷ ἕργῳ αὐτοῦ *Περὶ ὅλης*¹.

Πάντας τοὺς ἀνθρωπιστὰς τοῦ ιδ' αἰῶνος ὑπερέβαλεν ὁ ἐν τῇ πολιτικῇ ἀντίπαλος τοῦ Χούμου Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1331)². Οὗτος, πνεῦμα λιγύρδον καὶ εὐφάνταστον, δύναται νὰ κατανοηθῇ ὡς πρὸς γενικωτέρας αὐτοῦ κοσμοθεωριακάς ἀντιλήψεις ἐκ τῆς ἐκυρῶν βαθυτάτης καὶ εὐκρινεστάτης συνειδήσεως ὅτι ἡτο «Ἐλλην».

Τοιαύτη συγκεκριμένη συνείδησις ἔλειπε παρὰ τοῖς προγενεστέροις αὐτοῦ βυζαντινοῖς συγγραφεῦσι, καίτοι ἀπ' ἀρχῆς τῶν παλαιολογίων χρόνων ἀναφένεται ἡ ίδια ὅτι οἱ βυζαντινοὶ «Ρωμαῖοι» εἶναι «Ἐλληνες καὶ ὅτι τοῦτο ἐνέχει ἔξαιρετικὴν σημασίαν. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ τοιαύτη συνείδησις καὶ ίδια ἀνεφάνη, διετυπώθη καὶ ἐκαλλιεργήθη ἐπὶ Παλαιολόγων, τὸ ίδεωδες τῶν ὄποιων συνίσταται κατὰ κύριον λόγον ἐν τῇ ἀναπτύξει πολιτιστικῶν μορφῶν, συνελόντι εἰπεῖν ἐν τῷ ἀνθρωπισμῷ, ὃστις ἡδύνατο νὰ εὑδοκιμήσῃ ἀκριβῶς μέσω τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, τὸ ὄποιον διεκρίνετο διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν πλαστικότητα αὐτοῦ. Αἱ δύο αὗται προϋποθέσεις, ἤτοι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ πλαστικότης, ἥσαν ἀπαραίτητοι, ἡ μὲν πρὸς τὸ φιλοσοφεῖν καὶ συζητεῖν μεταφυσικάς ἀνησυχίας, ἡ δὲ πρὸς δημιουργίαν ἀνθρωπινωτέρων μορφῶν τέχνης, τάσιν χαρακτηριστικὴν ἐν τῇ τέχνῃ τῆς παλαιολογίου ἐποχῆς (πρβλ. τὴν παράστασιν «ὁ ἀναπτεσῶν Ἰησοῦς» τοῦ Πανσελήνου, ιδ' αἰῶνος, ἐν τῷ I. Ναῷ τοῦ Πρωτάτου Καρυῶν τοῦ Ἀγίου Ὄρους).

Τούναντίον τὸ καθιερωμένον ίδεωδες τοῦ βυζαντινοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπῆρξεν ἡ πραγμάτωσις ὅσιον βίου ἡ ἐν τῇ ἐρημίᾳ καὶ ταῖς μοναῖς. Πρὸς καλλιέργειαν τοῦ ίδεωδους τούτου ἀπητεῖτο γνήσιον ὀρθόδοξον χριστιανικὸν πνεῦμα. Τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἐλληνικὴ παράδοσις, τὴν ὄποιαν ὑπὲρ πᾶσαν ἀλληγορίαν δύναμιν ἦσθάνετο ἐν ἐκυρῷ ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης, ἀπήτει καὶ κατενόει πνευματικὸν βίον διανοητικῆς καὶ οὐχὶ ὁσίας μορφῆς καὶ οὐσίας. Τούτου δ' ἔνεκεν ὁ ἐπιφανέστερος τῶν ἀνθρωπιστῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος Μετοχίτης ἐκφρά-

1. «Ἐκδοσις τούτου ἐγένετο ὑπὸ F. BOISSONADE, *Anecdota nova*, Paris 1844, σ. 1 - 201.

2. H. G. BECK, *Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München 1952. H. HUNGER, «Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz», ἐν *BZ* 45 (1952) 4 - 19. Τοῦ αὐτοῦ, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Wien 1965, σ. 368. R. LOENERTZ, «Le cursus honorum de Théodore Météchite», ἐν *REB* 18 (1960) 195 - 198. ΓΡΗΓ. ΝΟΒΑΚ, «Μετοχίτης Θεόδωρος», ἐν *ΘΗΕ*, 8, 1098 - 1101.

ζεται περιφρονητικῶς¹ περὶ τοῦ μοναχικοῦ βίου², νοούμενον ὡς ἀσκήσεως³.

Διὰ τοῦ Μετοχίτου ἡ φιλοσοφία καὶ αἱ ἐπιστῆμαι⁴, μάλιστα δὲ τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἀστρονομία, τὴν ὄποιαν, σημειωθήτω, ἀπεκάθαρε τῶν ἀστρολογικῶν αὐτῆς στοιχείων καὶ ἐθεμελίωσεν ἐπὶ αὐστηρῶς μαθηματικῶν βάσεων, ἔλαβον σπουδαίαν ὀθησιν καὶ προήγθησαν αἰσθητῶς ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τῶν προσωπικῶν αὐτοῦ ἔρευνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῶν ἐργασιῶν μαθητῶν του, ἐν οἷς διεκρίνετο Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς, περὶ οὓς γενήσεται λόγος διλόγον κατωτέρω.

Ο Κωνσταντῖνος Σάθας ἔξέδωσεν⁵ ἀπόσπασμα τοῦ προλόγου τοῦ Μετοχίτου εἰς τὴν Ἀστρονομίαν, ἔνθα διατυποῦται γνώμη ἀκρως χαρακτηριστικὴ τῶν ἔναντι τῆς χριστιανικῆς πίστεως διαθέσεων τῶν βυζαντινῶν ἀνθρωπιστῶν. Οὕτω, ἀπαντῶν προφανῶς ὁ Μετοχίτης εἰς ἔναντιον του ἐπιθέσεις, διευκρινίζει ὅτι εἰς οὐδὲν βλάπτει τὴν πίστιν ἡ γνῶσις καὶ ἡ θεωρία τῆς φύσεως⁶, τουτέστιν ἡ φιλοσοφία, τὴν ὄποιαν, ὡς ἡδη ἐσημειώσαμεν, ἔξελαμβανον οἱ βυζαντινοὶ ὡς τὸ σύνολον ἀπλῶς τῶν ἐπιστημῶν. Παραλλήλως δὲ τονίζει ὅτι διὰ τὴν πίστιν οὐδεμία ὀφέλεια δύναται νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἀστρονομίας, φερ' εἰπεῖν, ἡ ὄποια οὐδὲν ἀλλοὶ εἶναι ἡ μεθοδικὴ γνῶσις τῶν ὄντων. Μετὰ τὰς σκέψεις αὐτὰς τοῦ Μετοχίτου ἀντιλαμβάνεται τις, ὅτι δὲν εἰμεθα μακρὰν τῆς ἀνυψώσεως τῆς φιλοσοφίας εἰς αὐτόνομον ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δυνατότητα διερευνήσεως τῶν ὄντων καὶ ἀπαντήσεως εἰς τὰ πιέζοντα τὸ στῆθος τοῦ ἀνθρώπου προβλήματα.

Μεταξὺ τῶν κορυφαίων τῆς βυζαντινῆς ἀναγεννήσεως καταλέγεται

1. Πρβλ. *Theodori Metochite Miscellanea philosophica et historica*, ἔκδοσις CHR. G. MÜLLER - TH. KISSLING, Leipzig 1821, σ. 490.

2. «Ο Μετοχίτης περιφρονεῖ τὸν μοναχικὸν βίον, ἔξαίρει δὲ τὸν κοινωνικὸν, ἀπηγχῶν προφανῶς τὴν γνωστὴν ρῆσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ἣν ὁ ἀνθρωπὸς δρίζεται ὡς ὁν κοινωνικὸν.

3. Πρβλ. ΓΡΗΓ. ΝΟΒΑΚ, ἐν *ΘΗΕ*, 8, 1100.

4. Μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν κατατάσσει ὁ Μετοχίτης καὶ τὴν μηχανικὴν, τὰς ὑπηρεσίας τῆς ὄποιας ἰδιαιτέρως ἔξαίρει, τοῦθ' ὅπερ διὰ πρώτην φορὰν συμβαίνει εἰς τὴν πορείαν τῆς μακραίωνος βυζαντινῆς ἴστορίας. Πρβλ. σχετικὸν κείμενον ἐν CHR. MÜLLER - TH. KISSLING, *Miscellanea*, Leipzig 1821, κεφάλαιον 70.

5. 'Ἐν Μεσαιωνικῇ βιβλιοθήκῃ, Α', Βενετία 1872, σ. οδ' - οσ', τ'.

6. «Τοῦτο μὲν γε καὶ ἀκίνδυνον παντάπασι καὶ ἀζήμιον τῇ καθ' ἡμᾶς χριστιανικῇ θεοσεβείᾳ καὶ πίστει» (ἔνθ. ἀνωτ., σ. οδ').

καὶ ὁ ἐκ Καλαβρίας μοναχὸς καὶ φιλόσοφος Βαρλαάμ († 1350)¹, δοτις ἦλθεν εἰς Ἀνατολὴν ἐν ἔτει 1326, ἵνα γνωρίσῃ τὴν ἀκμάζουσαν πνευματικὴν κίνησιν τοῦ Βυζαντίου. Ἡ κατάρτισις αὐτοῦ ἐντυπωσίασε τοὺς Βυζαντινούς καὶ τάχιστα παρεχωρήθη αὐτῷ πανεπιστημιακὴ ἔδρα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ σημασία καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ Βαρλαάμ, ἵκανον πράγματι διαλεκτικοῦ καὶ ἐγκρατοῦς περὶ τὰ μαθηματικά, περιωρίσθη, διότι οὗτος, ἀσπασθεὶς τὸ δόγμα τῆς Ρωμαικῆς Ἐκκλησίας, ἔφυγεν εἰς τὴν Δύσιν, ἐνῷ τὰ συγγράμματά του ἐκάησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἡ παρηγκωνίσθησαν σκοπίμως. Τοῦτο δμως δὲν ισχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν θεολογίαν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν κατ’ εὐκαριόταν διετύπωσεν. Ὁ Καλαβρὸς οὗτος διὰ τῆς κατὰ τῶν ἡσυχαστῶν ἐπιθέσεώς του ἤνοιξεν ἀκουσίων μίαν τῶν μεγαλυτέρων καὶ βαθυτέρων θεολογικῶν συζητήσεων τῆς Ιστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν γνωστὴν ὡς ἡσυχαστικὴν ἔριδα. Ὁ Βαρλαάμ, δρθόδοξος κατ’ ἀρχὰς ὅν καὶ ἄρα ἐν τῇ παραδόσει τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας ἀνατραφεῖς, κατέληξεν εἰς εἰδός τι ἀγνωστικισμοῦ², ἐπειδὴ ὁ ἀποφατισμὸς αὐτοῦ δὲν ὑπῆρξε ζωή, ἀγώνισμα, πένθος, νῆψις καὶ ἀσκησίς, ἀλλ’ ἀπλῶς μέθοδος ἐπιστημονική καὶ γνωσιολογική. Τὸ τελευταῖον νοεῖται εὐχερέστερον, δταν ἀναλογισθῶμεν δτι ὁ Βαρλαάμ ἔζη εἰς ἐποχήν, καθ’ ᾧ πολλὰ πνεύματα ἐστρέφοντο ὅλη καρδίᾳ πρὸς τὰς ἐπιστήμας σχεδὸν κατ’ ἀποκλειστικότητα. Διό, συμφώνως καὶ πρὸς τὸ κυριακὸν λόγιον «ὅπου γάρ ἐστιν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ ἔσται καὶ ἡ καρδία ὑμῶν»³, ἡ θρησκεία ἀφ’ ἐνὸς μὲν ἐλάμβανε μεταξὺ τῶν διαφερόντων τῶν πεπαιδευμένων δευτερεύουσαν θέσιν, χάριν βεβαίως τῆς ἐπιστήμης, ἀφ’ ἑτέρου δὲ καθίστατο ἀντικείμενον ἔηρᾶς καὶ διανοητικῆς μελέτης. Ἀλλ’ ἡ διανοητικὴ μελέτη ὀδήγει τοὺς μὲν ἐκκινοῦντας ἐκ τῆς καταφατικῆς θεολογίας εἰς ἀσκησιν φυσικῆς θεολογίας, τοὺς δ’

1. G. SCHIRO, 'Ο Βαρλαάμ καὶ ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1959. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, διεξοδικώτατον ἀρθρον περὶ τοῦ Βαρλαάμ Καλαβροῦ, ἐν ΘΗΕ, 3, 624-627. J. MEYENDORFF, «Un mauvais théologien de l'unité au XIVe siècle : Barlaam le Calabrais», ἐν *L'Église et les Églises*, II, Chevetogne 1955, σ. 47 - 64. B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, σ. 256 - 261.

2. Προβλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ἡ ἐννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 4 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΘ 1963).

3. Ματθ. 6, 21.

ἐκκινοῦντας ἐκ τῆς ἀποφατικῆς τοιωτῆς εἰς ἀγνωστικισμόν, τοῦθ' ὅπερ συνέβη μὲ τὸν ἐκ Καλαβρίας Βαρλαάμ.

Εἰς τὰς σφροδρὰς θεολογικὰς συζητήσεις τοῦ ἴδιου αἰώνος πλὴν τῶν ἀνθρωπιστῶν Βαρλαάμ καὶ Δημητρίου Κυδώνη, περὶ οὓς κατωτέρω, ἔλαβε μέρος καὶ ὁ πολὺς Νικηφόρος Γρηγορᾶς († 1359/60)¹, δοτις ἐκαλλιέργησεν εὐδοκίμως τὴν ἀστρονομίαν, τὴν φυλοσοφίαν, τὴν θεολογίαν, τὴν ἀγιολογίαν, τὴν ρητορικήν, τὴν φυσικήν, τὰ μαθηματικά, τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν ιστοριογραφίαν². Ὁ Γρηγορᾶς, στοιχῶν τῷ παραδείγματι τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Μετοχίτου, προετίμα τοῦ 'Αριστοτέλους τὸν Πλάτωνα, τοῦ δοπίου μάλιστα δὲν ἐδίστασε ν’ ἀσπασθῆ καὶ τὴν περὶ ψυχῆς τοῦ κόσμου θεωρίαν³, δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ἀνεξαρτησίας σκέψεως αὐτοῦ ἔναντι τῆς θρησκείας. "Ἄξιος θαυμασμοῦ τυγχάνει ὁ Γρηγορᾶς καὶ διὰ τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ περὶ τῆς δυνατότητος ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου νοὸς εἰς τὴν σφαῖραν τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν⁴. Αἱ ἀπόψεις δ’ αὗται προσιδιάζουν μᾶλλον εἰς τὴν θεολογικὴν τάσιν τοῦ ἴδιου αἰώνος, τὴν παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνθρωπιστικὴν κίνησιν βαίνουσαν καὶ οὖσαν γνωστὴν ὡς «ἡσυχαστικὴν» ἢ «παλαμικὴν» θεολογία, δροὶ ἐλάχιστα ἀποδίδοντες τὴν οὐσίαν καὶ τὴν μορφὴν τῆς θεολογίας αὐτῆς.

Τελευταῖος τῶν μεγάλων ἀνθρωπιστῶν τοῦ ἴδιου αἰώνος ὑπῆρξεν ὁ Δημήτριος Κυδώνης († 1397/98)⁵. Οὗτος, ἀριστος χειριστῆς τῆς ἀττικῆς γλώσσης καὶ κάτοχος ἀξιολόγου διὰ τὴν ἐποχήν του παιδείας ὅν, συνεκινεῖτο βαθύτατα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀναγεννήσεως τῶν χρόνων αὐτοῦ. 'Ως πολιτικὸς ἀνὴρ μάλιστα παρὰ τὸ πλευρὸν 'Ιωάννου ΣΤ' τοῦ

1. B. TATAKIS, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, σ. 256 - 261.
Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Γρηγορᾶς Νικηφόρος», ἐν ΘΗΕ, 4, 690-695, ἔνθα καὶ δαψιλῆς βιβλιογραφία. H. HUNGER, *Byzantinische Geisteswelt*, Amsterdam 1967, σ. 59 - 61.

2. Πρβλ. ΘΗΕ, 4, 692.

3. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, *Istoria Δ'*, 8 (Ἑδ. Bonn, I, 1829, σ. 108-109).

4. "Ἐνθ' ἀνωτ. 1, 8 (σ. 512 - 520).

5. G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Theodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Vaticano 1931, σ. 62 - 171 καὶ ἀλλαχοῦ συμφώνως τῷ πίνακι ὄνομάτων τοῦ ἔργου. R. LOENERTZ, *Demetrius Cydonés. Correspondances*, I, II, Vaticano 1956, 1960. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωμαστικῶν ἔργων. Φιλοθωμασταὶ καὶ ἀντιθωμασταὶ ἐν Βυζαντίῳ', Αθῆναι 1967, σ. 78 - 90, ἔνθα καὶ δαψιλῆς βιβλιογραφία. A. ΣΠΟΥΡΑΚΟΥ, «Κυδώνης Δημήτριος», ἐν ΘΗΕ, 7, 1075 - 1079.

Καντακουζηνού (1347-1354) και Ἰωάννου Ε' τοῦ Παλαιολόγου (1341-1391) ἐνίσχυσε τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας.

Μετὰ τὴν τοιαύτην αὐτοῦ τοποθέτησιν ἔναντι τῆς Ἀναγεννήσεως γενικῶς καὶ τῆς φιλοσοφίας εἰδικῶς δὲν εἶναι παράδοξον ὅτι ἡ μαλωτίσθη¹ ὑπὸ τοῦ κατ' ἔξοχὴν φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἡτοι τῆς *Summa contra Gentiles*², ἡτις ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἀποτίνει ἀριστοτελισμόν, ἔστι δ' ὅτε καὶ πλατωνισμόν. Ἀποτέλεσμα τοῦ θεοτικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ Δ. Κυδώνη ἔναντι τῆς φιλοσοφικοθεολογικῆς συνόψεως ταύτης τοῦ Ἀκινάτου ὑπῆρξε τὸ ἀνοιγμα τῶν θυρῶν τοῦ πεπαιδευμένου Βυζαντίου εἰς τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν τοῦ ἐκλεκτικῶς φιλοσοφοῦντος Ἀκινάτου. Συγκεκριμένως διὰ τῆς μεταφράσεως ἀκινατείων ἔργων ἐνεκανίασεν ὁ Δημήτριος Κυδώνης νέαν περιοδον εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιδ' αἰῶνος πραγματοποιεῖται οὐσιαστικῶς ἡ κοινωνία³ τῶν θεολογιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Ἀτυχῶς ἡ ἐποχὴ ἡτο λίαν ἀπρόσφορος διὰ γόνιμον καὶ νηφάλιον συζήτησεν τῶν διαφορῶν, ἐνεκά τῆς παρεισφρήσεως πολιτικῶν ἐπιδιώξεων εἰς τὰς ἀμοιβαίας ἐνωτικὰς προσπαθείας μεταξὺ τῆς Ὁρθοδόξου καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἔκκλησίας. Παρὰ ταῦτα κέκτηται τεραστίαν σημασίαν τὸ γεγονός, ὅτι τὸ πνευματικὸν κορύφωμα τοῦ λατινικοῦ ιγ' αἰῶνος, ὡς διεγράψαμεν αὐτὸν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, εἰσῆλθε κατὰ τὰς κυρίας αὐτοῦ γραμμάτας (διὰ μεγάλων τουτέστιν ἔργων τοῦ Ἀκινάτου: *Summa Theologiae*, *Summa contra Gentiles* καὶ δλλα) εἰς τὸ τὴν ἀναγέννησιν αὐτοῦ δημιουργοῦν Βυζάντιον. Ἰδού διατὶ ἡ θέσις τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, διαδραματίσαντος ρόλον εἰσηγητοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ὁρθοδόξου πνευματικοῦ βίου, ἀπὸ τοῦ ιδ' αἰῶνος καὶ ἔξης τυγχάνει λίαν σημαντική.

Δι' ὄσων ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ ἀνεφέρομεν μέχρι τοῦδε, κατεδείχθη ἡ ἔκτασις καὶ τὸ βάθος τῆς συντελεσθείσης οὐμανιστικῆς ἀναγεννήσεως κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ἐν Βυζαντίῳ.

1. Στ. Παπαδοπούλου, μν. ἔργ., σ. 27.

2. Περὶ τῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου τούτου εἰς τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν βλ. Στ. Παπαδοπούλου, μν. ἔργ., σ. 25 - 43.

3. "Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 19 - 20.

II. Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΠΤΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΛΟΙΠΑ ΡΕΥΜΑΤΑ

1. Ἡ ἀντίρροπος κίνησις: Θεολογία τῆς θεοπτίας (ἀρχαί, δροῦλογία, σκοπός).

Ἡ βυζαντινὴ ἀναγέννησις, περὶ ἣς ἐν τοῖς πρόσθεν ὁ λόγος, ὑπῆρξε διάφορος οὐσιαστικῶς, παράλληλος ὅμως χρονικῶς, πρὸς τὴν παραπτηρούμενην βαθεῖαν καὶ εὐρεῖαν θεολογικὴν κίνησιν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ἡ θεολογικὴ αὕτη κίνησις, καταστᾶσα ἀντικείμενον ἐρεύνης μόλις κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας, παραμένει πεδίον σχεδὸν ἀγνωστον, παρὰ τὰς εὐαριθμουμένης σχετικὰς ἐργασίας¹, αἱ δοποὶ εἰδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Ἡ θεολογικὴ μάλιστα ἔρευνα καὶ δὴ καὶ ἡ ἀπὸ ὁρθοδόξου πλευρᾶς εὑρίσκεται μακρὰν μᾶς ὑπὸ εὐρεῖαν ἔννοιαν ὀριστικῆς ἐκτιμήσεως τῆς κινήσεως αὐτῆς. Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς θέσεως ἡμῶν ταύτης ἀναφέρομεν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ θεολογικὴ κίνησις τοῦ ιδ' αἰῶνος δὲν ἔχει εἰσέτι χαρακτηρισθῆ, δὲν ἔχει τουτέστιν δονοματισθῆ.

Ταύτην γνωρίζομεν μόνον ἡ ἐκ τοῦ δόνόματος τοῦ ἀριστοτεχνικῶς διατυπώσαντος αὐτὴν ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ († 1359), διότε δομιλοῦμεν περὶ «παλαμικῆς θεολογίας», ἡ ἐκ τοῦ τρόπου ἀσκήσεως αὕτης ὑπὸ τῶν ἀναχωρητῶν καὶ τῶν μοναχῶν γενικῶς, διότε ποιοῦμεν

1. Μνημονεύομεν τινὰς ἐκ τῶν ἐξ αὐτῶν σημαντικωτέρων: V. LOSSKY, *Essai sur la théologie mystique de l'Eglise d'Orient*, Paris 1944 (ἐλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Στ. Πλευράκη, Ἡ μναστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἔκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1964). Τοῦ αὐτοῦ, *La vision de Dieu*, Neuchâtel 1962. I. HAUSHERR, «La méthode d'oraison hesychaste», ἐν *Orientalia Christiana*, IX, Rome 1927. KYRIANOU KERN, «Les éléments de la théologie de Grégoire Palamas», ἐν *Irenikon* 20 (1947) 6 - 33. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ*, Paris 1951 (μόνον ρωσιστί). J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959 (ἴνθε καὶ δαψιλῆς σχετικὴ βιβλιογραφία). ΓΡ. ΠΑΠΑΜΗΧΑΗ, 'Ο ἄγιος Γρηγόριος δ Παλαμᾶς, Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Πετρούπολις - Ἀλεξανδρεια 1911. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Περὶ τὰ αἴτια τῆς ἡσυχαστικῆς ἐριδοῦ», ἐν *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 39 (1956) 128 - 138. Τοῦ αὐτοῦ, *Γρηγορίος τοῦ Παλαμᾶ, Συγγράμματα, Α', Β'*, Θεσσαλονίκη 1962, 1966. M. JUGIE, «Palamas et palamites (controverse)», ἐν *DTC*, XI², σ. 1735 - 1818. M. LOT - BORODINE, *Un maître de la spiritualité byzantine au XIVe siècle: Nicolas Cabasilas*, Paris 1958. OLIVIER CLEMENT, *Byzance et le christianisme*, Paris 1964. I. HAUSHERR, «L'Hésychasme, étude de spiritualité», ἐν *OCHP* 22 (1956) 5 - 40, 247 - 285. *Un moine de l'Église d'Orient, la prière de Jésus*, Chevetogne 1959.

BORIS BOBRINSKOY, «Nicolas Cabasilas et la spiritualité hesychaste», ἐν *La Pensée Orthodoxe* (Revue de l'Institut de Théologie Orthodoxe) 1 (1966) 21 - 42. A. M. AMMANN, *Die Gottesschau im palamitischen Hesychasmus*, Würzburg 1938.

χρῆσιν τοῦ δρου «ήσυχαστική θεολογία». 'Εν τούτοις οὔτε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ δεύτερος δρος δύνανται νὰ ἐκφράσουν τὴν τεραστίας σημασίας θεολογικὴν προσφορὰν τοῦ ιδ' αἰώνος, δεδομένου, τολμῶμεν νὰ εἴπωμεν, δτὶ ἡ θεολογία αὕτη οὐδόλως ὑπολείπεται τῶν ὑπὸ τοὺς δρους «Χριστολογία», «σωτηριολογία», «Τριαδολογία», «Ἐκκλησιολογία» κλπ., προγενεστέρων θεολογιῶν, νοούμενων καὶ ως ἀρνητικῶν, ἤτοι ἀντιαρετικῶν ἐκδηλώσεων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ως θετικῶν ἐκφράσεων ἡ ἔξελιξιν αὐτῆς ἐν τῷ πλαυσίῳ τῆς ἴστορίας τῆς θείας Οἰκονομίας. 'Ετι δέ, φρονοῦμεν, δτὶ ἡ ἐν λόγῳ θεολογία ἀποτελεῖ τὴν ἀναγκαῖαν τῶν μνημονευθεισῶν θεολογιῶν ἔξελιξιν καὶ ἀπόληξιν, συνιστᾶ δὲ ἀπαραίτητον, τούλαχιστον δσον καὶ αἱ λοιπαί, προϋπόθεσιν πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων.

Λέγοντες «ἀπόληξιν» δὲν ἐννοοῦμεν κορύφωμα ἡ εἰδός τι τέρματος τῆς θεολογίας, διότι ἐφ' δσον θὰ ὑπάρχῃ ἐπὶ τῆς γῆς ἄνθρωπος - Χριστιανός, ἀσφαλῶς δ Παράκλητος θ' ἀπαντᾷ διὰ φωτισμοῦ καὶ ἐλλάμψεων εἰς τὸ ἀγωνιῶδες ἐρώτημα αὐτοῦ περὶ τῆς ὁδηγούσης εἰς θέωσιν ὁδοῦ, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει συνεχὴ τῆς θεολογίας ἀνέλιξιν καὶ ζωὴν. 'Επ' εὐκαρίᾳ ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν σχετικῶς καὶ ἐν παρόδῳ, δτὶ ἡ μεταγενεστέρα δρθόδοξος θεολογία δὲν ἐγνώρισε περίοδον, δυναμένην νὰ θεωρηῇ ως ὑπέρβασις ἐκείνης τοῦ ιδ' αἰώνος. Δὲν ἔσχε δηλαδὴ αὐτῇ νέαν ἔξελιξιν, ἰσοδυναμοῦσαν πρὸς σταθμὸν ἄμα καὶ ἀφετηρίαν. Καθ' δσον δὲ ἀφορᾶ εἰς τὰς ἄλλας Ἐκκλησίας, τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν καὶ τὴν Προτεσταντικήν, αὗται οὐδέποτε ἔξηρθησαν εἰς τὴν σφαῖραν τῆς θεολογίας τοῦ ιδ' βυζαντινοῦ αἰώνος.

'Αλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ πρόβλημα τοῦ δρου, ως ἡδη ἐθέσαμεν τοῦτο. 'Η ὑψηλῆς στάθμης θεολογία τοῦ ιδ' αἰώνος, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὥποιας ἴσταται δ ἄγιος Γρηγόριος δ Παλαμᾶς, δὲν εἶναι μόνον «παλαιμική», διότι αὕτη τυγχάνει πολὺ εὐρυτέρα χρονικῶς καὶ οὐσιαστικῶς τοῦ ἀγίου τούτου πατρὸς τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Οὔτε δὲ μόνον «ήσυχαστική» εἶναι αὕτη, διότι ἡ ἡσυχία, συνδεδεμένη πρὸς τὴν ἀναχώρησιν, ἀποτελεῖ μίαν μόνον τῶν προϋποθέσεων τῆς θεολογίας καὶ μίαν μόνον τῶν ὁδῶν, αἵτινες ὁδηγοῦν εἰς τὴν θέωσιν. Κρατοῦσα τάσις καὶ παραμόνιμος ἐπιδίωξις τῆς θεολογίας τοῦ ιδ' αἰώνος τυγχάνει ἡ θεωρία ἡ θέα τῶν θείων ἐνεργειῶν, οὐσῶν ἐκφάνσεων τῆς θείας οὐσίας. 'Εκ τῆς θεμελιώδους ταύτης ἐπιδιώξεως ἐκκινοῦντες, προτείνομεν πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς ἐν λόγῳ θεολογίας τὸν περιφραστικὸν δρον «θεολογία τῆς θεοπτίας». 'Ο δρος οὗτος, καίτοι παρουσιάζει ἐνδεχομένως ἀδυνατίας τινάς, προσφέρεται ἀριστα πρὸς δήλωσιν τῆς ἐκπληκτικῆς εἰς βάθος διεργασίας, περιγραφῆς καὶ διατυπώσεως τῆς πρὸς θεωρίαν τοῦ

θεοῦ θεολογικῆς προσπαθείας. Τὸ δεύτερον σκέλος τοῦ χαρακτηρισμοῦ («τῆς θεοπτίας») ἀπαντᾷ κυρίως ὑπὸ τὸν τύπον «θεόπτης» εἰς τὸ λεξιλόγιον πλείστων ὅσων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας πασῶν τῶν ἐποχῶν. Δείγματος μόνον χάριν μνημονεύομεν Εὐσεβίου τοῦ Καισαρείας¹, Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας², Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου³, Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου⁴, Σωφρονίου τοῦ Ἱεροσολύμων⁵ καὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ⁶. 'Ο τελευταῖος μάλιστα διαστέλλει⁷ σαφῶς τὴν «θεοπτίαν» ἀπὸ τῆς «θεολογίας», θεωρῶν — καὶ πολὺ δρθῶς — τὴν πρώτην ἀνωτέραν τῆς δευτέρας καὶ διότι ἐν τῇ θεοπτίᾳ δ ἄνθρωπος καθίσταται διντως κοινωνὸς θείας φύσεως καὶ διότι θεολογίαν δύναται νὰ ἀσκήσῃ καὶ δ στερούμενος τῆς τοιαύτης κοινωνίας.

Τὸ πολυχρόνων ἐρευνητῶν, δρθοδόξων καὶ ἐτεροδόξων, ἡμεδαπῶν καὶ ἀλλοδαπῶν, χρησιμοποιοῦνται αἱ παρεμφερεῖς ἐκφράσεις «θεωρία τοῦ Θεοῦ» καὶ «θέα τοῦ Θεοῦ». Δείγματος χάριν μεταξὺ τῶν τελευταίων ἀναφέρομεν τὸν Ρῶσον μελετητὴν τῆς δρθοδόξου νηπτικῆς θεολογίας V. Lossky († 1958), τοῦ ὁποίου τὸ τελευταῖον ἔργον φέρει τὸν τίτλον *La vision de Dieu* ('Η θέα τοῦ Θεοῦ), καὶ τὸν ρωμαιοκαθολικὸν ἐρευνητὴν A.M. Ammann, τοῦ ὁποίου ἔργασία ἔξεδόθη ὑπὸ τὸν τίτλον *Die Gottesschau* (ἡ θέα τοῦ Θεοῦ) *im palamitischen Hesychasmus*⁸.

'Αλλ' οἱ πατέρες, ως καὶ οἱ σύγχρονοι ἐρευνηταί, χρησιμοποιοῦν τὸν δρον «θέα τοῦ Θεοῦ» ή «θεωρία τοῦ Θεοῦ» ή «θεοπτία»⁹ οὐχὶ πρὸς

1. PG 22, 293B.

2. Πρὸ τῆς πτώσεως αὐτοῦ δ ἄνθρωπος αἷλος ἦν καὶ διὰ παντὸς ἐν θεοπτίᾳ (PG 74, 789A).

3. PG 37, 715A.

4. PG 3, 481B.

5. PG. 87, 3313A.

6. Π. Χριστού, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, Θεσσαλονίκη Α', 1962, σ. 453,

7. Πρβλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, «Η ἐννοια τῆς θεολογίας», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 116-117.

8. Πρβλ. καὶ ἀρθρον τοῦ D. STATHOPOULOS, «Die Gottesschau in den Hymnen Symeons des Neuen Theologen (949-1022)», ἐν *Θεολογία* 36 (1965) 616-628 καὶ 37 (1966) 87-98, δπου χρησιμοποιεῖται μὲν δ δρος, ἀλλὰ πρὸς δήλωσιν μόνον τοῦ γεγονότος τῆς θέας τοῦ Θεοῦ εἰς ἄγιον Συμεὼν τὸν Νέον Θεολόγον († 1022 ἢ 1037).

9. Πρβλ. π.χ. τὴν εὑρεῖν χρῆσιν τοῦ δρου ὑπὸ Π. Χριστού, ἐρευνητοῦ τῆς θεολογίας Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἐν *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, Α', Β', Θεσσαλονίκη 1962, 1966, κατὰ τὸ πίνακα πραγμάτων, καὶ τοῦ αὗτοῦ, 'Η ἐν-

δήλωσιν τῆς σχετικῆς θεολογικῆς μεθόδου ἢ τοῦ θεολογικοῦ ρεύματος τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον πρὸς δήλωσιν τοῦ γεγονότος τῆς θεώσεως καὶ τῆς θεοπτίας. Τὸν λόγον δὲ περὶ τῆς θεώσεως, τῆς θεοπτίας καὶ τῆς θέας ἡ θεωρίας τοῦ Θεοῦ οὐδεὶς μέχρι σήμερον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὠνόμασε «θεολογίαν τῆς θεοπτίας».

Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας εἶχον μετὰ τῶν ἀποφοράπων τῆς Ἀναγεννήσεως ὡς κοινὴν βάσιν καὶ ἀφετηρίαν τὴν ἀποφατικὴν θεολογίαν. Αὕτη, κοινὴ καὶ σταθερὰ παράδοσις τοῦ ἀνατολικοῦ Χριστιανισμοῦ οὖσα, ὠδήγησεν εἰς ὑψηλάς κορυφὰς τὴν παλαιοτέραν ἔλληνόφωνον ιδίᾳ θεολογίαν, προεφύλαξε δὲ ταύτην ἐκ τῶν κινδύνων, τοὺς ὅποιους ἐγκυμονοῦσεν ἡ φυσικὴ θεολογία, ὡς μάλιστα ἔξειλίχθη καὶ ἐκαλλιεργήθη αὕτη ἐν τῷ δυτικῷ Μεσαίωνι, ὅτε καὶ εὗρε τὴν τελικὴν αὔτης διατύπωσιν καὶ διαμόρφωσιν ἐν τοῖς συστήμασι τῶν σχολαστικῶν θεολόγων, ἐν οἷς *doctor communis* κατέστη Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος († 1274). Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία τῶν πατέρων τῆς Ἑκκλησίας, ὡς λ.χ. Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Εὐαγγρίου τοῦ Ποντικοῦ, Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Διαδόχου τοῦ Φωτικῆς, Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἔτι δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμμάτων, δὲν ἡσκήθη καὶ δὲν ἐλογίσθη ὡς μέθοδος διερευνήσεως θεολογικῶν προβλημάτων, οὔτε δέ, πολλῷ μᾶλλον, κατενόηθη ὡς μέθοδος φιλοσοφικοθεολογικής, ζητοῦσα νὰ ἀνασύρῃ τὸν πέπλον τῶν μυστηρίων τῆς θείας Ἀποκαλύψεως.

Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία ὑπῆρξε ζωὴ καὶ πένθος διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐγεννήθη ἐκ τῆς ἀγωνίας τῶν πιστῶν πρὸς σωτηρίαν καὶ ἐκ τῆς ἀνοδικῆς πορείας αὐτῶν πρὸς θεωρίαν τοῦ Θεοῦ, χάριτι θείᾳ. Τὸ κλῖμά τῆς λοιπὸν τοῦτο, ἡ ζωτικότης, ἡ ἀγωνία τῆς σωτηρίας καὶ ἡ χαρμολύπη προσδίδουν εἰς τὸν ἀποφατισμὸν δρθόδοξον προσανατολισμὸν καὶ δόδηγοῦν αὐτὸν, μέσω τῶν μυστηρίων, εἰς θεοπτίαν. Ἐὰν ἐκ τῆς ἀποφατικῆς διαθέσεως λείψουν ἡ ζωτικότης καὶ ἡ ἀγωνία τῆς σωτηρίας, τότε αὕτη ἐκπίπτει εἰς ψυλὴν μέθοδον, νοησιαρχικὸν κατ' ἀνάγκην φαινόμενον, ἀποσκοποῦν εἰς τὴν διερεύνησιν ἀνεξερευνήτων καὶ ἀρρήτων μυστηρίων. Ἡ ἀποφατικὴ ἐπομένως θεολογία, ἐνῷ διφέλει νὰ είναι ζωὴ, μετατρέπεται οὕτως εἰς λογικὴν ἀναζήτησιν. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς συνέβη εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἐπιφανεστέρων ἐκ τῶν οὐμανιστῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος ἐν Βυζαντίῳ, οἵτινες, καίτοι ἔθεωρούν ἔκατονς θιασώτας τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας, δὲν ἔχων αὐ-

ναια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 10-11 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΘ 1963).

τήν, ἀλλ' ἀπλῶς ἡρεύνων δι' αὐτῆς. Διὰ τοὺς οὐμανιστάς, οἵτινες ἔχων μὲ τὸ δραματικὸν παιδευτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀναγεννήσεως, ζωὴ ἡ τὸ ἀνθρώπισμός, τὰ ἰδεώδη τοῦ ὄποιου συνεῖχον τὰς καρδίας καὶ τὰς διανοίας αὐτῶν. Πρὸς τὰ ἰδεώδη ταῦτα ἡ τὸ ἐστραμμένη ἡ προσοχὴ τῶν οὐμανιστῶν, αὐτὰ ἀπετέλουν τρυφήν των, ἐξ αὐτῶν συνίστατο ὁ θησαυρός των, διὸ ἐκεῖ καὶ ἡ καρδία αὐτῶν¹. Τούτων δὲ οὕτως ἔχόντων ἀπεκλείστο νὰ ἀποτελοῦν ζωὴν διὰ τοὺς οὐμανιστάς συγχρόνως καὶ ἡ ἀποφατικὴ θεολογία καὶ τὰ ἀνθρώπιστικὰ ἰδεώδη, καθ' ὅσον «οὐδεὶς δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν»².

Οἱ ἰδεώδης τύπος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ τὸ ὁ δσιος, ὁ ἅγιος, ἵνα μὴ εἴπωμεν διὰ τὰ Χριστὸν σαλός. Οἱ ἰδεώδης ἀνθρώπινος τύπος τῆς βυζαντινῆς ἀναγεννήσεως, ὡς καὶ τῆς δυτικῆς τοιαύτης, ἡ τὸ ὁ πεπαιδευμένος, ὁ σοφός, ὁ ἐπιστήμων, τοῦ ὄποιου ἡ ψυχὴ καθαιρεται καὶ τελειοῦται δυσον προάγεται εἰς τὴν γνῶσιν³.

Τὰ ἀνωτέρω καθιστοῦν φανερὸν δτι οἱ οὐμανισταὶ τοῦ ιδ' αἰῶνος, καίτοι ὁ σάκις θεολογοῦν —θεολογοῦν δὲ συχνάτατα— καυχῶνται διὰ τὸν ἀποφατισμὸν αὐτῶν, δὲν ἀσκοῦν πράγματι ἀποφατικὴν θεολογίαν, ἀλλ' ἀπλῶς μέθοδον ἀποφατικήν. Αὕτη δὲ ἀφ' ἐνὸς μὲν οὐδεμιᾶς κέκτηται τῷ δντι θετικῆς σημασίας διὰ τὴν θεολογίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ περικλείει ἀφεύκτως ἐν ἐσυτῇ τὸν κίνδυνον ἐκτροπῆς εἰς θεολογικὸν ἀγνωστικισμόν, οὐ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τυγχάνει ὁ πολὺς ἐκ Καλαβρίας Βαρλαάμ⁴, τὸν ὄποιον ἐμμιτήσαν ἄλλοι τε καὶ ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς († 1359/60), δστις ἐνεκα τούτου δὲν ἐδέχετο λ.χ. ὡς πραγματικὰ τὰ ἰδιώματα τοῦ Θεοῦ⁵.

Ἀλλ' ἄλλως πως εἶχον τὰ πράγματα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ἡσυχαστῶν. Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία «διαυγαζομένη ὑπὸ τῆς πίστεως»⁶,

1. *Ματθ. 6, 21.*

2. *Ματθ. 6, 24.*

3. Παράδειγμα τοιαύτης τάσεως καὶ τοιαύτης ἀξιολογήσεως τῆς σπουδῆς τῶν κλασσικῶν ἀποτελεῖ ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός, δστις, συμφώνως καὶ πρὸς τὰς μαρτυρίας Ιωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ (PG 154, 695B) καὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (PG 151, 664), διακήρυσσεν δτι, προκειμένου τις ν' ἀναχθῇ εἰς τὴν ὑψίστην ἀλήθειαν καὶ δυνηθῇ «ἐνωθῆναι Θεῷ», καθίσταται δλως ἀπαραίτητος ἡ μελέτη τῶν Πυθαγόρα, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους καὶ λοιπῶν σοφῶν τῆς ἀρχαιότητος.

4. Οὕτω δὲ ΙΙ. Χριστογ., ἀναλύων τὴν θεολογικὴν σκέψιν τοῦ Βαρλαάμ, γράφει: «Οταν διμιλῶμεν περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, κατ' ἀνάγκην ἐννοοῦμεν γνῶσιν τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὃς είναι φυλακισμένον εἰς τὸ σῶμα, ἀδυνατεῖ νὰ ἐννοήσῃ τὴν οὐσίαν τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ ἀπολύτου», *«Ἄποφατικὴ θεολογία»,* ἐν *ΘΗΕ, 2, 1229.*

5. Α. Θεοδαρογ., *«Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία,* *«Αθηναϊ* 1956, σ. 35 - 36.

ήσκειτο παρ' αὐτοῖς ως ζωή, ως ἀγώνισμα, σκοπός τοῦ ὅποίου ήτο δὲ θεοπτία. 'Η ζωὴ αὕτη καὶ τὸ ἀγώνισμα τοῦτο ἐγένετο ἀντικείμενον ἐκφράσεως καὶ ἀφηγήσεως ἐκ μέρους διακεκριμένων ἡσυχαστῶν καὶ πεπαιδευμένων νηφόντων λαϊκῶν θεολόγων, ἐν οἷς ἔξέχουσαν θέσιν κατέχουν οἱ Γρηγόριος Σινατῆτος († 1346), Γρηγόριος Παλαμᾶς († 1359), Κάλλιστος ὁ μετέπειτα οἰκουμενικὸς πατριάρχης (1350-53, καὶ 1355-63), Κάλλιστος Ἀγγελικούδης ὁ Μελενικιώτης († τέλη ιδ' ἡ ἀρχὰς οὐαίωνος) καὶ Νικόλαος Καβάσιλας († μετὰ τὸ 1391 καὶ πρὸ τοῦ 1396). Προκειμένου περὶ τῆς διατυπώσεως τῆς θεολογίας τῶν ἀνωτέρω νηπτικῶν θεολόγων μετεχειρίσθημεν τὰς λέξεις «ἐκφρασῖς» καὶ δὴ καὶ «ἀφήγησις», διότι ἡ θεολογικὴ προσπάθεια αὐτῶν συνίστατο κατ' οὓσιαν ἐν τῇ ἐκφράσει καὶ ἀφηγήσει τῆς πείρας, ἣν εἶχον περὶ τῶν θείων πραγμάτων, μάλιστα δὲ τῆς θέας τοῦ Θεοῦ. 'Ἐπομένως ἡ ἐκφρασῖς τῆς πείρας ταύτης κατὰ τρόπον ἐπαγωγικὸν καὶ φυσικὰ ἔλλογον ἀπετέλεσε τὴν θεολογίαν τοῦ ιδ' αἰῶνος, τὴν ὅποιαν ὀνομάσαμεν «θεολογίαν τῆς θεοπτίας».

'Αλλ' ἵνα μὴ ἀδικήσωμεν τὴν τε οὓσιαν καὶ τὴν μορφὴν τῆς περὶ ἡς δὲ λόγος νηπτικῆς θεολογικῆς κινήσεως, διερέλομεν ν' ἀναφερθῶμεν εἰς οὖσιστικήν τινα παρεξήγησιν.

'Η νηπτικὴ θεολογία δὲν ἔχειται, ως γενικῶς πλὴν ἐσφαλμένως πιστεύεται, εἰς τὴν ἀποφατικὴν διάθεσιν καὶ στάσιν, τὰς ὅποιας προϋποθέτει ἀπλῶς ως ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς πορείας τῆς. Τούναντίον, ἔγκολπουμένη αὕτη συγχρόνως καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ἐν εἰδικῇ ἐννοίᾳ καταφάσεως ἐκ τῆς οὕτω καλουμένης καταφατικῆς θεολογίας, ὑπερβάλλει θετικῶς τὴν τε ἀποφατικὴν καὶ τὴν καταφατικὴν θεολογίαν καὶ ὀδηγεῖ εἰς νέαν σύνθεσιν, τὴν ὅποιαν καλοῦμεν θεολογίαν τῆς θεοπτίας. Διὰ τῆς θεολογίας ταύτης ἡ 'Ορθόδοξος Ἐκκλησία ἀπέκτησεν ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου θεολογικοῦ προβλήματος, ἥτοι τῆς γνώσεως, ἡ ὀρθοδοξότερον τῆς θέας, τοῦ Θεοῦ, ἰδίαν καὶ συγκεκριμένην «θεολογίαν», κεκτημένην μάλιστα καὶ γενικωτέραν σημασίαν, πέραν τῶν ὅρίων τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος. Τοῦτο κατανοεῖ τις εὐχερέστερον, δταν λάβῃ σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν, δτι προκειμένου οἱ νήφοντες Χριστιανοὶ ν' ἀναχθοῦν ἐπιτυχῶς εἰς θεοπτίαν, δφείλουν πρότερον νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν ἐπίλυσιν τῶν πρὸ τῆς θεοπτίας ἀναφυομένων προβλημάτων.

'Ο Endré von Ivánca¹, ἐκκινῶν ἐκ τοῦ στοιχείου τῆς «καταφάσεως», δπερ ὑπάρχει ἐν τῇ θεολογίᾳ τῆς θεοπτίας, ἀποδίδει εἰς αὐτὴν

1. «Palamismus und Vätertradition», ἐν *L'Église et les Églises*, II, Chevetogne 1955, σ. 42.

ἰσχυρὸν καταφατικὸν χαρακτῆρα. 'Αλλ' ἡ θεολογία αὕτη δὲν εἶναι οὔτε καταφατική, ἀφοῦ ἀποφάσκει ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον καταφάσκει ἡ καταφατική, δηλαδὴ τὴν κατ' οὓσιαν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἐπίσης ἀποφατική, ἀφοῦ καταφάσκει ἐκεῖνο τοῦ ὅποίου τὴν ὑπαρξίαν ἡ καταφατικὴ θεολογία οὐδὲ κανὸν ὑποπτεύεται, δηλαδὴ τὰς θείας καὶ ἀκτίστους ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ.

Πρόκειται κατ' οὓσιαν περὶ νέου θεολογικοῦ ἐπιτεύματος, ἐνέχοντος ἀποφατικὴν ἄμα καὶ καταφατικὴν διάθεσιν, χωρὶς βεβαίως ἡ διττὴ αὕτη διάθεσις νὰ ἔχῃ εἰσέλθει ἐν τῷ νέῳ ἐπιτεύγματι ως μέθοδος, δπως συνέβη εἰς ἄλλας θεολογικὰς συνθέσεις, καὶ χωρὶς νὰ σημαίνῃ δτι ἡ θεολογία τοῦ ιδ' αἰῶνος εἶναι καὶ καταφατική. Τυγχάνει βεβαίως ἀληθὲς δτι ἡ πνευματικὴ ἐμπειρία, τὴν ὅποιαν διειργάσθη καὶ κατεχώρησεν εἰς θεολογίαν ἡ νηπτικὴ κίνησις τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἔτι δὲ καὶ αὐτὴ ἡ διεργασία, τὴν ὅποιαν ἐκαλέσαμεν θεολογίαν τῆς θεοπτίας, ὑφίσταντο ἀναμφιβόλως ἐν σπέρματι καὶ ἀτελεστέρᾳ, πλὴν σαφῆ, μορφῇ κατὰ τοὺς προγενεστέρους αἰῶνας, ως λ.χ. κατὰ τὸν ἔβδομον, δτε ἐθεολόγησεν Μάξιμος ὁ 'Ομολογητής.

'Εξίσου δμως ἀληθὲς εἶναι δτι ἡ τε ἐμπειρία καὶ ἡ διεργασία, περὶ δν δ λόγος, οὐδέποτε ἡχθησαν εἰς δ σημεῖον ἀνήγαγον αὐτὰς οἱ ἡσυχασταὶ τοῦ ιδ' αἰῶνος, οὔτε δ' ἔτυχον διατυπώσεως συστηματικῆς, ως συνέβη διὰ τοῦ ἔργου τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ τῶν τούτου δμοφρόνων. Οὔτω κατανοεῖται διατί δι' αἰώνων ἀποτελεῖ ὑψίστης σπουδαιότητος σταθμὸν διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων. Κατ' αὐτὸν προήχθη γενικῶς ἡ θεολογία, διετυπώθη ἡ θεολογία τῆς θεοπτίας καὶ ἐκαλλιεργήθη ἐν δρθοδόξῳ ἐκκλησιαστικῇ συνειδήσει ἡ ἐμπειρία τῆς θεωρίας τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ. 'Η τοιαύτη ἐμπειρία ἀπέβη θεολογία, συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα ἐνδὲ ἀποκαλυπτικοῦ δρισμοῦ, τὸν ὅποῖον δφείλομεν εἰς Εὐάγριον τὸν Ποντικὸν († 339): «Εἰ θεολόγος εἰ, προσεύξῃ ἀληθῶς, καὶ εἰ ἀληθῶς προσεύξῃ θεολόγος εἰ»¹.

2. Οἱ οἰκοδόμοι τῆς θεοπτίας.

Θὰ ἔξεβαινεν εἰς μῆκος ἀνεπίτρεπτον ἡ ἔστω καὶ ἐν ἀδραῖς γραμμαῖς ἀνάλυσις τῶν θεμελιωδῶν θέσεων τῆς θεολογίας καὶ τῆς προσωπικῆς προσφορᾶς ἐνδὲ ἐκάστου ἐκ τῶν βυζαντινῶν ἐκείνων θεολόγων, οἱ ὅποιοι δικαιοῦνται τοῦ τίτλου τοῦ οἰκοδόμου τῆς θεολογίας τῆς θεο-

1. Περὶ προσευχῆς 60, PG 79, 1180B.

πτίας. Συγχρόνως δύναται οι πεπειρασμένοι μειονέκτημα είς τὴν σύνθεσιν τῆς εἰκόνος τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ιδ' αἰῶνος ἢ παντελής ἀποσιώπησις τῶν θεολόγων τούτων. Πρὸς ἀποφυγὴν τῆς τοιαύτης παραλείψεως μνημονεύομεν κατωτέρω τοὺς σημαντικωτέρους καὶ γνωστότερους ἐκπροσώπους τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας, σημειοῦντες ἐπιγραμματικῶς καὶ ἐν ὅκρῳ συντομίᾳ δεῖγμα τῆς προσφορᾶς ἑκάστου.

Εἰς τὴν ιστορίαν τῆς περὶ τὴν θεοπτίαν θεολογίας ἀποτελοῦν εἰσαγωγὴν τέσσαρες εὐρείας ἐπιδράσεως πνευματικοὶ ἄνδρες, ἀσκηταὶ ἀναχωρητικῆς ἢ μοναστηριακῆς μορφῆς οἱ δύο, ἀσκηταὶ ἐντὸς τῆς κοινωνίας οἱ ἄλλοι. Πρόκειται ἀφ' ἐνδοῦ μὲν περὶ τῶν μοναχῶν Νικηφόρου (τέλος ιγ' καὶ ἀρχὰς ιδ' αἰῶνος) καὶ Γρηγορίου τοῦ Σιναϊτοῦ († 1346), ἀφ' ἐτέρου δὲ περὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανασίου Α' (1289-93 καὶ 1303-09) καὶ τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας Θεολήπτου.

Ο μοναχὸς Νικηφόρος¹ κατήγετο ἐκ τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ ἀνήκειν εἰς τὴν Ρωμαΐκὴν Ἑκκλησίαν, τὴν ὁποίαν ἐγκατέλειψε χάριν τῆς Ὁρθοδόξου². Μετὰ τὸ γεγονός τοῦτο, ἐπισυμβάν κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ιγ' αἰῶνος, ηλθεν ὁ Νικηφόρος εἰς "Ἄγιον Ὄρος, ἔνθα ἐπεδόθη εἰς τὴν αὐστηρὰν ἀσκησιν"³ καὶ τὴν νοερὰν ἡ ἀδιάλειπτον προσευχὴν, τῆς ὁποίας εἶτα ἐγένετο ὀνομαστὸς διδάσκαλος. Ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν μᾶλλον δύοντος τοῦ ιγ' αἰῶνος, καταλιπὼν εὐσύνοπτον ἐγχειρίδιον περὶ προσευχῆς.

Διὰ τοῦ ἐγχειριδιακοῦ αὐτοῦ λόγου Περὶ τῆς φυλακῆς

1. Περὶ τοῦ ἡσυχαστοῦ Νικηφόρου γνωρίζομεν ἐλάχιστα, περὶ ὃν βλ. MARTIN JUGIE, «Note sur le moine hésychaste Nicéphore et sa méthode d'oraison», ἐν *Échos d'Orient* 35 (1936) 409 - 412, J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, σ. 31, 70, 201 - 202, 210 - 211 καὶ ἀλλαχοῦ συμφώνως τῷ πίνακι κυρίων δινομάτων τοῦ ἔργου. B. TATAKI, «Νικηφόρος μοναχὸς ἡσυχαστής», ἐν *Κληρονομία* 1 (1969) 325 - 335

J. PATINOT, ἐν ΘΗΕ, 9, 483 - 484. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 328 - 330.

2. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν συμπατριώτην αὐτοῦ Βαρλαὰμ τὸν Καλαβρόν, δοτὶς Ὁρθόδοξος ὃν κατ' ἀρχὰς, μετεστράψῃ εἰτα εἰς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμὸν (βλ. σ. 44 παρούσης ἐργασίας).

3. "Ο, τι περὶ τῆς ἀσκήσεως τοῦ Νικηφόρου γνωρίζομεν ἀριθμεῖται κυρίως ἐκ τοῦ ἀκολούθου χωρίου τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ: «Νικηφόρον δὲ τὸν δοτὸν ἐκεῖνον δέ, πολυετῆ χρόνον ἐν ἡρεμίᾳ καὶ ἡσυχίᾳ διενεγκών, ἐπειτα τοῖς ἐρημικωτέροις μέρεσιν τοῦ Ἅγιου Ὄρους ἐμφιλοχωρήσας καὶ ἀπασχολήσας ἔσυτὸν ἐκ πασῶν τῶν πατερικῶν φωνῶν συνειλοχώς, τὴν νηπτικὴν ἡμῖν αὐτῶν παραδέδωκε πρᾶξιν» ('Ὑπὲρ τῶν λερῶν ἡσυχαζόντων, Α' 2, ἐν Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 404 - 405)."

καρδίας¹ ἐνεκαινιάσθη ἡ νέα θεολογικὴ γραμματεία περὶ θεοπτίας. Ἐν τούτοις τὸ ἔργον εἶναι ἄκρως πρακτικόν, γεγραμμένον ἀνευ οὐδεμιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀπαιτήσεως. Ὁ Νικηφόρος ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ τῆς παραδόσεως Μακαρίου τοῦ Αιγυπτίου ζῶν, ἀνεγνώρισεν εἰς τὴν καρδίαν τὸν ἡγεμονικὸν αὐτῆς ρόλον διὰ τὴν πνευματικὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου. Χάριν τῆς ἐνότητος ταύτης, τῆς ἀπολεσθείσης μετὰ τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα καὶ ὑποκατασταθείσης διὰ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀντινομίας καὶ τῆς μεταξύ σώματος καὶ πνεύματος δυσαρμονίας, συνιστᾶ ἀσκησιν διὰ τῆς ἀδιαλείπτου προσευχῆς, καθ' ἣν ὁ νοῦς εἰσέρχεται θείᾳ χάριτι εἰς τὸν οἰκεῖον αὐτοῦ τόπον, τουτέστιν εἰς τὴν καρδίαν, μεθ' ἣς οὗτος συνδιαλλάσσεται, ὅπότε ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐν Χριστῷ ἀρσις τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀντινομίας.

Παραλήγως πρὸς τὴν μέσω τῆς ρινὸς καρδιακὴν προσευχὴν συνιστᾶ ὁ Νικηφόρος καὶ ἔτερον εἶδος προσευχῆς ἢ προσοχῆς, καθ' ὃ καταβάλλεται προσπάθεια ἵνα τὸ «λογιστικὸν» συναχθῇ εἰς τὸ στῆθος, διόπου εὑρίσκεται ἐν τῷ οἰκείῳ αὐτοῦ τόπῳ. Ὁ νοῦς δηλαδὴ διελεῖται νὰ συναχθῇ εἰς τὸ στῆθος, ἀπηλλαγμένος τῶν ποικίλων νοημάτων καὶ προσκολλημένος εἰς τὴν μνήμην τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μονολογίστου εὐχῆς «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Γιὲ τοῦ Θεοῦ ἐλέησόν με»².

Τῆς αὐτῆς τάσεως, ἀλλὰ διαφόρου παραδόσεως ἐκείνης τοῦ μοναχοῦ Νικηφόρου, ὑπῆρξε καὶ ὁ Γρηγόριος Σιναϊτης († 1346)³. Ὁ μικρασιατικῆς καταγωγῆς οὗτος πατήρ ἐμόναζεν εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἀ-

1. 'Ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Νικοδήμου τοῦ Ἅγιορείτου ἐν *Φιλοκαλίᾳ τῶν ἱερῶν μητρικῶν*, 'Ενετίσι 1782, σ. 869 - 876, ἀνετυπώθη δὲ ὑπὸ J. P. MIGNE ἐν PG 147, 945 - 966. Πρβλ. I. HAUSHERR, «La méthode d'oraison hésychaste», ἐν *Orientalia Christiana IX* 2 (1927) 129 - 134, διόπου ἔξετάζονται σχετικὰ πρὸς τὸ κείμενον καὶ τὸν συγγραφέα αὐτοῦ προβλήματα.

2. PG 147, 966.

3. Κλασικὴ πηγὴ διὰ τὰ κατὰ τὸν δοτὸν Γρηγόριον τὸν Σιναϊτην παραμένει ὁ Βίος αὐτοῦ, συντεθεὶς ὑπὸ τοῦ μνημονεύθεντος μαθητοῦ τοῦ Καλλίστου Α' καὶ ἐκδοθεὶς ὑπὸ I. ΠΟΜΙΑΛΟΦΣΚΥ, *Zitie ičie βό σμιατούχ οτσά τασεβό Γκριγκόρια Σιναϊτα, Πετρούπολις* 1894, σ. 1 - 16. 'Ἐπειδὴ ἡ ἐκδοσὶς αὕτη τυγχάνει ἀκρος δυσπρόσιτος, μνημονεύομεν καὶ τῆς παραφράσεως τοῦ κειμένου τούτου, τῆς ἐκδοθείσης ὑπὸ B. ΜΑΤΘΕΙΟΥ, ἐν 'Ο Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἑκκλησίας, Δ'², 'Αθῆναι 1960, σ. 114 - 136. Πρὸς τούτοις πρβλ. καὶ J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, σ. 52 - 53, 63 - 64 καὶ ἀλλαχοῦ κατὰ τὸν πίνακα τῶν κυρίων δινομάτων τοῦ ἔργου. Τοῦ αὐτοῦ, *St. Grégoire Palamas et la mystique Orthodoxe*, Bourges 1959, σ. 67 - 71. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Γρηγόριος Σιναϊτης», ἐν ΘΗΕ, 4, 703-707, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία.

γίας Αικατερίνης ἐν τῷ δρει Σινᾶ, ἀλλά, κατὰ πληροφορίαν τοῦ βιογράφου αὐτοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Καλλίστου Α' (1350-1353 καὶ 1355-1363), τὸν θεωρητικὸν βίον καὶ τὴν νοερὰν προσευχὴν ἐδιδάχθη ἐν Κρήτῃ ὑπό τινος ἀναχωρητοῦ, Ἀρσενίου ὀνόματι. Μετὰ σύντομον παρὰ τῷ Ἀρσενίῳ μαθητείαν, ἀρχομένου τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἦλθε καὶ ἐγκατεστάθη εἰς "Ἄγιον Ὄρος. Ἐδῶ, ἐνδιατρίψας εἰς τὴν ἀσκησιν τῆς νοερᾶς προσευχῆς, ἀπέκτησε πολλοὺς μαθητάς, μεταξὺ τῶν ὅποιων διεκρίνετο ὁ Κάλλιστος (ἔπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως), ὁ ὄσιος Μᾶρκος καὶ ὁ Δαβὶδ Δισύπατος (ἔπειτα ἴστορικὸς τῆς θεολογικῆς διαμάχης περὶ τῆς θέας τοῦ Θεοῦ καὶ συγγραφεὺς ἀντιβαρλααμικῶν ἔργων)¹, οἵτινες οὐ μόνον ἀνεμίχθησαν εἰς τὴν θεολογικὴν κίνησιν τοῦ ιγ' αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ διεδραμάτισαν σπουδαῖον ρόλον παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, καίτοι ὁ διδάσκαλος αὐτῶν Γρηγόριος Σιναϊτης, τῆς αὐστηροτέρας περὶ ἡσυχίας παραδόσεως Εὐαγρίου τοῦ Ποντικοῦ ἔχόμενος, δὲν φαίνεται ἀναμιχθεὶς εἰς τὰς θεολογικὰς τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἔριδας.

Ο βιογραφήσας τὸν Σιναϊτην Κάλλιστος θεωρεῖ αὐτὸν εἰσηγητὴν τῆς νοερᾶς προσευχῆς ἐν "Ἄγιῳ Ὄρει, διόπερ ὅμως δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ εἰ μὴ ὡς εὐεσθῆς ὑπερβολὴ". Ή ἀποφίει αὐτὴν τοῦ Καλλίστου, ἰσχύουσα γενικῶς μέχρι σήμερον, τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ μετὰ τὴν πρό τινων ἐτῶν (1963) γενομένην ἐπισήμανσιν ἀξιολογωτάτου ἀποσπάσματος ἐκ ρωσικοῦ ἔργου. Τὸ ἔργον τοῦτο συνετάγη ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου τῆς Λαζύρας τοῦ Κιέβου Δοσιθέου, δστις, ἐπισκεφθεὶς ἐν ἔτει 1219 τὸ "Ἄγιον Ὄρος καὶ περιηγηθεὶς αὐτό, περιέγραψεν ἐν συντομίᾳ, ἀπαντῶν εἰς ἐρωτήσεις ρώσων μοναχῶν, τὸ τυπικὸν τῶν ἀγιορειτῶν ἀσκητῶν.

Μικρὸν μέρος ἐκ τῆς διασωθείσης αὐτῆς περιγραφῆς, ἔξελληνισθὲν ὑπὸ Αἴμ. Ταχιάου², ἀναφέρεται εἰς τὸν τρόπον ἀσκήσεως καὶ προσευχῆς τῶν ἀγιορειτῶν ἀσκητῶν. Οὕτοι, κατὰ τὴν περιγραφὴν πάντοτε τοῦ ρώσου ἀρχιμανδρίτου Δοσιθέου, ἡσκοῦντο διὰ τῆς νοερᾶς προσευχῆς ἥδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ιγ' αἰῶνος, ὡς βεβαιοῦ τὸ ἀκόλουθον χωρίον: «Οσοι δὲ ἀδελφοὶ ζῶσιν ἐν ἰδίοις κελλίοις τηροῦσι τὸν ἰδίον κανόνα ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ βίου αὐτῶν, ἥτοι (ἀναγινώσκοντες) τὰς προσευχὰς τοῦ ἡμίσεως Ψαλτηρίου καθ' ἑκάστην καὶ (λέγοντες) ἔξακοσίας προσευχὰς 'Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ'. Εὖν δέ τις ἐπιθυμῇ ὑπερβῆναι (τὸν κανόνα), ἀπόκειται τῷ θελήματι αὐτοῦ. (Ποιοῦσι) δὲ ἀνὰ τριακοσίας

1. Πρβλ. Στ. Παπαδοπούλου, ἐν *ΘΗΕ*, 5, 117 - 118.

2. «Ἄι μετὰ τοῦ Ἀγίου Ὄρους σχέσεις τῆς Ρωσίας μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος», ἐν Π. Χρηστού, *'Αθωνικὴ πολιτεία*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 505 - 506.

μετανοίας καὶ ἀνὰ πεντακοσίας. Πρὸς δὲ τούτοις ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν καθήμενοι ἡ βαδίζοντες, κατακεκλιμένοι ἡ ἐργόχειρον ποιοῦντες, ἀδιακόπως λέγουσι γλώττη τε καὶ ἀναπνοή καρδίας 'Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ'. Τοῖς δὲ μὴ εἰδόσιν ἀνάγνωσιν ὀρισταὶ ποιεῖν ἀνά ἐπτὰ χιλιάδας εὐχῶν τοῦ Ἰησοῦ, παρεκτὸς τῶν κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν τυπικὸν μετανοιῶν. Τοῖς δὲ πρεσβυτέροις (ῷρισται ἐνδιατρίβειν) ἐπὶ πλέον τῇ τοῦ Ἰησοῦ εὐχῇ καὶ μετανοίας ποιεῖν τὸ κατὰ δύναμιν³.

Ἐν τούτοις τυγχάνει πλέον ἡ βέβαιον δτι ὁ Γρηγόριος Σιναϊτης ἔδωσε γενναίαν ὀθησιν εἰς τὸν θεωρητικὸν βίον τοῦ Ἀθω, ἐκεῖθεν δὲ κατὰ κυριολεξίαν εἰσῆγαγεν αὐτὸν μέσω Βουλγαρίας εἰς τὰς σλαβικὰς χώρας.

Κατὰ τὸν εὐαγρινιάζοντα Σιναϊτην, ὁ τὸ πρῶτον κατὰ τῶν παθῶν στάδιον διελθὼν «ζῇ εἰς κατάστασιν θέου φωτός, πλημμυρίζοντος αὐτὸν καὶ δημιουργοῦντος παραδεισιακὴν ἀγαλλίασιν ἀφατον». Ο κεκαθαρμένος καὶ κεχαριτωμένος θεωρεῖ ἀπροσκόπτως τὰ πράγματα καθὼς ταῦτα εἶναι, δηλαδὴ θεωρεῖ πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν νοερὰν αὐτοῦ ψυχὴν⁴. «Ετι δὲ ἀύπὸ τοῦ ἀπείρου ἐκείνου καταληφθεῖσα (ἡ ψυχὴ) φωτός, οὐδαμῶς ἐπαισθάνεται τοῦ ταπεινοῦ καὶ ψευδοῦς καὶ ὄλικοῦ τοῦδε σώματος»⁵. Αἱ τελευταῖαι φράσεις ἀπηχοῦν πως τὴν νηπτικὴν ἡ, ἀς εἴπωμεν οὕτω, τὴν ἐκστασιακὴν νηπτικὴν θεολογίαν τοῦ Εὐαγρίου. Τὸ τρίτον στάδιον τοῦ θεωρητικοῦ βίου «ἀποτελεῖ τὴν συναρπαγὴν τοῦ νοὸς καὶ τοῦ δλοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Περὶ τῆς 'καταστάσεως' ταύτης δὲν εἴπε καὶ δὲν ἔγραψε πολλὰ ὁ δσιος. Ήτο ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ παραστήσῃ τὴν θείαν 'κατάστασιν', τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν, δι' ἀνθρωπίνων μέσων»⁶.

Ο πατριάρχης Ἀθανάσιος Α' (1289-1293 καὶ 1303-1309)⁷ καὶ

1. "Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 505.

2. *ΘΗΕ*, 4, 706.

3. I. ΠΟΜΙΑΛΟΦΣΚΥ, *Zitie iče βό σβιατούχ οτσά νασεβό Γκριγκόρια Σιναΐτα*, Πετρούπολις 1894, σ. 14.

4. *ΘΗΕ*, 4, 707.

5. Περὶ τοῦ βίου τῆς δράστως καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀθανασίου βλ. J. MEYENDORFF, *Introduction à l' étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, σ. 34 καὶ ἀλλαχοῦ κατὰ τὸν πίνακα κυρίων δνομάτων τοῦ ἔργου. BECK, σ. 692 καὶ ἀλλαχοῦ. N. ΤΑΜΑΔΑΚΗ, *Σύλλαβος βιβλιογραφίας*, Μ. BANESCU, «Le patriarche Athanase I et Andronic II Paléologue, état religieux, politique et social de l'Empire», *en Bulletin de la section historique* (τῆς Ρουμανικῆς Ακαδημίας) 23 (1942) 1 - 28.

ό μητροπολίτης Φιλαδέλφειας Θεόληπτος (1324-1326)¹ δὲν ἔζησαν τόσον ἐντόνως τὸν ἀναχωρητικὸν βίον δὸν τὸν κοινωνικὸν τῆς δράσεως, τῆς καθοδηγήσεως ψυχῶν καὶ τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις ἀμφότεροι ἀπέβησαν αἱ πνευματικώτεραι φυσιογνωμίαι τοῦ τέλους τοῦ ιγ' αἰώνος, καθ' ἡ μαρτυρεῖ καὶ αὐτὸς ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς². Ἔνεκα τούτου ἐπέδρασαν βαθύτατα ἐπὶ τὴν κοσμικῶν Χριστιανῶν καὶ ἐπὶ τῶν κοινοβιατῶν καὶ ἀναχωρητῶν μοναχῶν. Μάλιστα ὁ Θεόληπτος, καίτοι ἔγγαμος κατ' ἀρχὰς δὲν, ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ προμηθίσαντι μοναχῷ Νικηφόρῳ καὶ ἀνεδείχθη εἰτα εἰς μεγάλου κύρους πνευματικὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει. ‘Ως τοιοῦτος δὲν ἐγένετο πιθανῶς διδάσκαλος Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀσφαλῶς δὲ «γέρων», ἥτοι πνευματικὸς πατὴρ καὶ ἔξομολόγος, τῆς μοναστρίας Εἰρήνης³ Εὐλογίας Χουμανῆς Παλαιολογίνας, συζύγου τοῦ δεσπότου Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου († 1307), δόστις ἥτοι υἱὸς Ἀνδρονίκου τοῦ Β' (1282-1328).

Ἡ ἐπιβλητικὴ πνευματικὴ παρουσία καὶ ἡ εὑρεῖα ἐπίδρασις καὶ ἀπήχησις τῶν δύο τούτων ἀνδρῶν μαρτυροῦν περὶ τοῦ δὲ, τελευτῶντος

1. Περὶ τὸν Θεόληπτον ἡσχολήθη ἴκανῶς κατὰ τὰς τελευταῖς δεκαετίας ἡ ἐπιστημονικὴ δρενα, ἔτοιμάζεται δὲ ὑπὸ τῶν βυζαντινολόγων G. NOVAK καὶ J. PATINOT ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ σημαντικωτέρου μέρους τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Θεόληπτου. Ἐνδεικτικῶς σημειοῦμεν τὰς ἀκολούθους εἰδικὰς μελέτας: V. LAURENT «Les crises religieuses à Byzance. Le schisme antiarsénite du Métropolite de Philadelphie Théophile», ἐν *REB* 18 (1960) 45 - 54. Τοῦ αὐτοῦ, ἄρθρον «Θεόληπτος», ἐν *ΘΗΕ*, 6, 249 - 250, ἔνθα καὶ σχετικῶς πλήρης βιβλιογραφία. J. VERPEAUX, *Nicéphore Choumnos. Homme d'état byzantin et humanist chrétien*, Paris 1959, συμφώνως τῷ πίνακι κυρίων δνομάτων τοῦ ἔργου. J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959, σ. 30 - 33 καὶ 49 - 50.

2. Ἡ Ἄνδρες γάρ μικρῷ πρὸ δὲν μοναχῷ πενταετοῦ μεμαρτυρημένοι καὶ ἀποδεδειγμένοι ἐν δυνάμει πνεύματος ἀγίου τοῦθ' ἡμῖν δὰς στόματος οἰκείου παρέδωκε τὸν τε θεολόγον τοῦτον ὡς ἀληθῶς θεολόγον καὶ τῆς ἀληθείας τῶν Θεοῦ μυστηρίων ἐπόπτην ἀσφαλέστατον ἐφ' ἡμῶν ἀνεκήρυττον· τὸν φερωνύμως Θεόληπτον ἐκεῖνον ἀκούεις, τὸν Φιλαδελφείας πρόεδρον, μᾶλλον δὲν ἀπὸ ταύτης ὡς ἀπὸ λυγνίας τὸν κόσμον φωτίσαντα, τὸν Ἀθανάσιον ἐκεῖνον, δὲς ἐπὶ ἐνιαυτοὺς οὐκ διέγους τὸν πατριαρχικὸν ἐκδῆματος θρόνον, οὐδὲ τὴν σορὸν ὁ Θεός ἐτίμησεν....» (*Ὑπὲρ τῶν λερῶν ἡσυχαζόντων*, Α 2, ἐν *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 405).

3. V. LAURENT, «Une princesse byzantine au cloître: Irène-Eulogie Choumnos Paléologue, fondatrice du couvent de femmes τοῦ Φιλανθρώπου Σωτῆρος», ἐν *Échos d'Orient* 29 (1930) 29 - 60. Τὸ σημαντικώτερον ἔργον τοῦ Θεόληπτου σύγκειται ἐκ κηρυγμάτων λεγθέντων ἐνώπιον τῶν μοναστρίων τῆς μονῆς, τὴν ὅποιαν συνέστησεν ἡ Εἰρήνη Παλαιολογίνα καὶ εἰς τὴν ὅποιαν ἐν συνεχείᾳ αὕτη ἐγκατεβίωσε.

τοῦ ιγ' καὶ ἀνατέλλοντος τοῦ ιδ' αἰῶνος, ἡ πρὸς νῆψιν καὶ ἀσκησιν ροπὴ ἥτο λίαν διαδεδομένη, ἀνεπτύσσετο δὲ παραλλήλως πρὸς τὸ ρεῦμα τῆς ἀναγεννήσεως ὡς ρεῦμα θρησκευτικοῦ πνευματικοῦ βίου, ἐκ τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ ὅποιου προετιμᾶτο ἡ θεωρητικὴ. Οὗτα ὁ θεωρητικὸς βίος εὑρισκεν ἐν Βυζαντίῳ θιασώτας τόσον ἐν ταῖς τάξεσι τῶν μοναχῶν καὶ ἀναχωρητῶν, δὸν καὶ μεταξὺ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ δρώντων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων, ἥτοι μεταξὺ τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν εὔσεβῶν λαϊκῶν. Τυγχάνει δὲ λίαν ἀξιοπρόσεκτον δτὶ ὁ θρησκευτικὸς θεωρητικὸς οὗτος βίος ἥτο ἀκραιφνῶς ἐκκλησιαστικὸς καὶ δὴ καὶ μυστηριακός, ὡς θ' ἀποδείξῃ βραδύτερον διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας.

Τὸν βίον τῆς θεωρίας, τὴν μέθοδον τῆς καρδιακῆς ἡ νοερᾶς προσευχῆς, τὰς περὶ θείων ἐλλάμψεων διηγήσεις Γρηγορίου τοῦ Σιναϊτοῦ καὶ τοὺς ἀγῶνας πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς μακαρίας θεοπτίας τῶν ἐμπειρικῶν τούτων νηπτικῶν πατέρων ἀνήγαγε καὶ διεπύωσεν εἰς σχήματα καὶ ὑψηλὴν θεολογίαν μία ἀληθινὴ χορεία δρθιδόξων νηπτικῶν πατέρων μὲν ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ἄγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν πρῶτον καὶ Νικόλαον τὸν Καβάσιλαν υστερον.

Οἱ χαρακτηρισμὸς τῶν Νικηφόρου τοῦ μοναχοῦ, Γρηγορίου τοῦ Σιναϊτοῦ, Ἀθανασίου Α' καὶ Θεολήπτου Φιλαδέλφειας ὡς «έμπειρον» οὐδαμῶς στερεῖ αὐτοὺς τῆς ἐννοίας καὶ τῆς προσηγορίας τοῦ θεολόγου. Οἱ ἐμπειρικοὶ οὗτοι νηπτικοὶ ἥσαν ὄντως θεολόγοι, καθ' ὃσον διηγοῦντο ἡ ἐποίουν λόγον περὶ τοῦ πῶς δύναται τις ν' ἀναχθῇ εἰς θεωρίαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ γεγονότος τῆς θεοπτίας, τοῦθ' διπέρ συνιστᾶ ἀληθῆ θεολογίαν δι' ἀπασαν τὴν δρθιδόξων πνευματικὴν παράδοσιν.

Ἐν τούτοις διακρίνομεν τὴν θεολογίαν τῶν ἐμπειρικῶν ἀπὸ τὴν θεολογίαν τῶν συστηματικῶν οὖτως εἰπεῖν νηπτικῶν Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Νικολάου τοῦ Καβάσιλα κ.ἄ., ἐνεκα τῆς συστηματικότητος καὶ τῆς ἐπαγωγικότητος, ἥτις ἐλλείπει μὲν παρὰ τοῖς πρώτοις, χαρακτηρίζει δὲ τοὺς δευτέρους. ‘Οσαύτως τὴν διάκρισιν τῶν δύο θεολογιῶν ἐπιβάλλει καὶ τὸ ἀδιαμφισβήτητον γεγονός δτὶ ἡ θεολογία τῶν πρώτων εἰναι περιωρισμένου πως χαρακτηρος, ἐνῷ τῶν δευτέρων γενικωτέρου καὶ εύρυτέρου ἀπὸ πάσης πλευρᾶς. Οἱ μὲν δηλαδὴ ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον μετὰ τοῦ συγκεκριμένου θέματος τῆς καθάρσεως καὶ τῆς θεοπτίας, περὶ τῶν ὅποιων ἀφηγοῦνται· οἱ δέ, ἐνῷ πράττουν καὶ τοῦτο, ἐμβαθύνουν ἔτι μᾶλλον εἰς τὸ αὐτὸ θέμα, τὸ ὅποιον διευρύνουν, ἐξηγοῦν καὶ μάλιστα ἐρμηνεύουν ἐν συσχετισμῷ πρὸς ἄλλα θεολογικὰ προβλήματα, ἀτινα συνδέονται μετ' αὐτοῦ ἥ, διπέρ καὶ σπουδαιότερον,

ἀνακύπτουν ἐξ αὐτοῦ. "Απασα ἡ διεργασία αὕτη ἀπεκλήθη ὑφ' ἡμῶν θεολογίᾳ τῆς θεοπτίας.

'Ο κορυφαῖος θεολόγος¹ τῆς θεοπτίας, ἡτοι ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς († 1359), κατήγετο μὲν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας, ἐγεννήθη δομως ἐν Κωνσταντινούπολει, ἔνθα ἔτυχεν ἐπιμεμελημένης παιδείας, εἰς ἣν περιελαμβάνετο ἡ σπουδὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ὅποιου τὴν διαλεκτικὴν² ἔξετίμα ως τεχνικὸν ἀγαθόν, καὶ τοῦ Πλάτωνος, τοῦ ὅποιου τὴν μεταφυσικὴν ἀπέρριπτεν ως ἀπάδουσαν πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Τὴν τοιαύτην στάσιν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἔναντι τοῦ Πλάτωνος, σημειώθητω, συνεμερίζοντο σχεδὸν πάντες οἱ θεολογοῦντες, ἵτε δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ φιλοσοφοῦντες, τῆς ἐποχῆς. 'Ενωρὶς ὁ Παλαμᾶς ἐνεδύθη τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα καὶ ἐπεδόθη εἰς αὐστηρὰν ἀσκησιν, ἀποκτήσας εἰς μικροῦ χρόνου διάστημα φήμην ἀνδρὸς ἐληλακότος εἰς ἄκρον ἀρετῆς. 'Ως γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ θεωρητικοῦ βίου καὶ κάτοχος εὐρείας παδείας, ἐστάλη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τῶν ἀγιορειτῶν μοναστῶν, ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἀπαντήσῃ εἰς τὰς κατὰ τῶν ἡσυχαστῶν κατηγορίας τοῦ ἐκ Καλαβρίας φιλοσόφου Βαρλαάμ. Τὸ ἔργον του ὁ Παλαμᾶς ἀνέλαβε μεθ' Ἱεροῦ ζήλου, ἐκ τῆς ἐνασκήσεως δὲ αὐτοῦ προῆλθε τὸ συστηματικὸν μέρος τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ.

'Η σπουδαιότης τῆς θεολογικῆς προσφορᾶς τοῦ Παλαμᾶ ἔγκειται εἰς τὸ διτοιούντος ὅπως ἀπλῶς νὰ ἀναζωπυρήσῃ τὴν θεολογίαν ἢ νὰ ἐκφράσῃ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς διὰ νέων μορφῶν, ἀλλ' εἰς τὸ διτοιούντος

1. Πρὸς κατατόπισιν καὶ ἐνημέρωσιν τοῦ ἀναγνώστου καταχωρίζομεν ἐνταῦθα τινάς μόνον ἐκ τῶν σημαντικωτέρων μελετῶν, ἐξ ὧν ἀναφέρονται εἰς τὸν ἄγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, δοτὶς κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας συνεκέντρωσε τὸ ἐνδιστέρον ἡμεδαπόν καὶ ἀλλοδαπόν, ὀρθοδόξων καὶ μή, ἐρευνητῶν: Γ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΑ, 'Ο ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Πετρούπολις - 'Αλεξάνδρεια 1911. Α. Μ. AMMANN, *Die Gotteschau im palamitischen Hesychasmus*, Würzburg 1938. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ KERN, «Les éléments de la théologie de Grégoire Palamas», ἐν *Irenikon* 20 (1947) 6 - 33. J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ θεολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν ἴδιον αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1957. Τοῦ αὐτοῦ, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», ἐν ΘΗΕ, 4, 775 - 794, ἔνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία. Τοῦ αὐτοῦ, Γρηγορίον τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, Α', Β', Θεσσαλονίκη 1962, 1966. V. LOSSKY, *Vision de Dieu*, Neuchâtel 1962, σ. 127 - 140. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, Προστοθέσεις καὶ παράγοντες τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη 1963.

2. B. ΤΑΤΑΚΗ, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Μεθοδολογικά», ἐν Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Αθωνικὴ πολιτεία (συλλογικὸν ἔργον), Θεσσαλονίκη 1963, σ. 349-357.

σκεῦος ἐκλεκτὸν τοῦ Θεοῦ ἐδέχθη τὴν ἔλλαμψιν τοῦ θείου φωτὸς —καθ' ὅσον ἀφορῇ εἰς τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου— καὶ ἐξέφρασεν αὐτὴν ἐλλόγως. Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ως «νέα» 'Αποκάλυψις, ἀλλ' ως συνέχεια τοῦ ἔργου τῆς θείας Οἰκονομίας, ως «συνέχεια» τῆς ἀποκαλύψεως.

Τὸ μέγα πρόβλημα εἰς τὸ ὅποιον ἀπαντᾷ ὁ Παλαμᾶς εἶναι τὸ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἢ μᾶλλον τὸ τῆς θεοπτίας. Διὰ νὰ ἐρμηνευθῇ θεολογικῶς ἡ θεοπτία ἐχρειάσθη νὰ ἐπιφέρῃ ὁ δοσιος Γρηγόριος βαθεῖαν τομήν εἰς τὴν θεολογίαν, εἰπὼν διτοιούντος οὐσίας τοῦ Θεοῦ προηγεῖται ἡ ὑπαρξίας αὐτοῦ. 'Ἐν τῷ Θεῷ διακρίνονται σαφῶς οὐσία καὶ ἐνέργεια.

Εἰς τὸ ἀνθρωπολογικὸν πρόβλημα ὁ Παλαμᾶς ἔλαβεν ἐμφαντικῶς θετικὴν καὶ ρεαλιστικὴν θέσιν. 'Ο ἀνθρωπὸς ὀλόκληρος εἶναι καλὸς λίαν· τὸ σῶμά του δὲν εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ¹, ως παρὰ Πλάτωνι γίνεται δεκτόν. 'Ο Παλαμᾶς ἐδίδασκεν διτοιούντος σῶμα καὶ ψυχὴ ἀποτελοῦν ἄρρηκτον ἐνότητα², ἥτις δύναται, χάριτι θεία, νὰ τύχῃ τῆς μακαριότητος. 'Ο νοῦς ἵνα καθαρίθῃ δρείλει δύπας εἰσέλθῃ ἐν τῷ οἰκείῳ αὐτοῦ τόπῳ, ἡτοι ἐν τῇ καρδίᾳ, μεθ' ἡς, ως καὶ μετὰ τοῦ σώματος ὀλοκλήρου, κατακιοῦται τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, τῆς θείας ἐνέργειας. Ταῦτα σημαίνουν διτοιούντος ἡ πλατωνικὴ κατὰ βάσιν ἔννοια τῆς ἐκστάσεως ἀπεκλειστού δριστικῶς ἐκ τῆς ἀσκητικῆς παραδόσεως τῆς 'Ανατολῆς. 'Ἐπομένων ὡς οὐδεμία ἔξοδος, οὐδεμία ἔκ-στασις, εἰ μὴ μόνον κάθαρσις ἐκ τῶν παθῶν, ἀπελευθέρωσις ἐκ τῆς δουλείας εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ Σατανᾶ, πάντοτε δὲ δι' ἀσκητικῶν ἀγώνων, νοερᾶς προσευχῆς καὶ δὴ καὶ χάριτος θείας.

'Η ὑπαρξίας δὲ τοῦ Θεοῦ σύγκειται ἐκ τῆς οὐσίας καὶ τῶν ἐνέργειῶν αὐτοῦ. Καὶ ἡ μὲν θεία οὐσία, τὴν ὅποιαν χαρακτηρίζει ως κυρίως θεότητα ἢ ως «ὑπερκειμένην» θεότητα, εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἄρρητος. Αἱ δὲ θεῖαι ἐνέργειαι, οὖσαι ἐνυπόστατοι καὶ «παρά» τὴν οὐσίαν, εἶναι προσιταί³. 'Ο ἀνθρωπὸς κατὰ συνέπειαν θεωρεῖ μόνον τὰς θείας ἐνέργειας, θεοῦται δὲ καθ' ὅσον μετέχει τούτων. Δὲν θεωρεῖ τὴν θείαν οὐσίαν, διότι τότε θὰ ἐταυτίζετο μετὰ τοῦ Θεοῦ, διπέρ βλάσφημον. 'Η διάκρισις οὐσίας καὶ ἐνέργειας ἐν τῷ Θεῷ, γνωστὴ οὖσα σποραδικῶς καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις πατράσιν, ἐκαλλιεργήθη, ἡρευνήθη συστηματικῶς, ἡξιολογήθη ως πρὸς τὰς συνεπείας αὐτῆς ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς θεολογίας.

1. B. ΤΑΤΑΚΗ, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, 'Αθῆναι 1952, σ. 111.

2. 'Υπὲρ τῶν Ἱερῶν ἡσυχαῖῶντων, Α' 3, 46 (Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Γρηγορίον τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 457 - 458).

3. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, ἐν ΘΗΕ, 4, 791.

λογίας και διετυπώθη ύπο του Παλαμᾶ εἰς διδασκαλίαν, ἐπικυρωθεῖσαν ύπο τῆς Ἐκκλησίας¹.

Ο ἔτερος τῶν ἐπιφανῶν ἐκπροσώπων και πρωταγωνιστῶν τῆς θεολογίας τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, δ Νικόλαος Καβάσιλας², ἔζησεν ίκανὰ ἔτη μετά τὸν θάνατον τοῦ ὁσίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, δημιουργήσας νέαν διὰ τὴν ἐποχήν του ἀναλαμπὴν τῆς μυστηριακῆς νηπτικῆς θεολογίας. Οὗτος, καίτοι ὑπέρμαχος κατ' οὐσίαν τῆς παλαμικῆς θεολογίας, ἡκολούθησεν ὅδον διάφορον ἐκείνης τοῦ Παλαμᾶ, προϋποθέσας μόνον τὰς θεωρητικὰς ἀρχάς, οὐχὶ δὲ και τὴν νηπτικὴν αὐτοῦ μέθοδον. Τοιουτορόπως δὲ ἐγκόσμιος, οὕτως εἰπεῖν, μυστηριακὴ πνευματικότης, οὕτα διάχυτος καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, εὑρεν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα τὸν κορυφαίον αὐτῆς θεωρητικόν.

Κατ' αὐτόν, ἐπειδὴ δ Θεὸς εἶναι πανταχοῦ παρών, δὲν παρίσταται ἀνάγκη ἀναγωρήσεως³ εἰς τὰς ἐρήμους και τὰς ὄπας τῆς γῆς, προκειμένου τις νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν νῆψιν τῆς καρδίας και τοῦ νοός. Τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα, ὅπερ οὐδέποτε ἔλειψεν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀναπληροῖ τὰ ἀσθενῆ και δ ἀνθρώποις ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ ἀγιάζεται διὰ τῶν μυστηρίων, καταγαζόμενος ύπο τῆς θέας χάριτος, θεούμενος. Συγγρόνως δημος δὲν παραλείπει νὰ τονίσῃ δ Καβάσιλας διτι, ίνα ἐνωθῇ τις μετά τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δφείλει νὰ ὑποφέρῃ δ.τι Ἐκεῖνος ὑπέφερε και νὰ ζησῃ δπως Ἐκεῖνος ἔζησε κατὰ τὸν ἐπίγειον αὐτοῦ βίον⁴. Οὕτω διὰ τῶν τελευταίων φράσεων προσεγγίζει τὴν νηπτικὴν προσπάθειαν τοῦ Πα-

1. Τὴν τοιαύτην ἐπικύρωσιν ἔκφράζουν οι Τόμοι τῶν συνόδων, αἱ δποῖαι συνεκλήθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὰ ἔτη 1341, 1347 και 1351. Περὶ τῶν κειμένων τῶν Τόμων τούτων και αὐτὰ τὰ κείμενα βλ. ἐν I. ΚΑΡΜΙΡΗ, Τὰ δογματικὰ και συμβολικὰ μημεία τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Α', Αθῆναι² 1960, σ. 348 - 416, ίνθα και δεψιλῆς βιβλιογραφία.

2. 'Ἐκ τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν ἐπιφανῆ τοῦτον βυζαντινὸν θεολόγον ἀρθρῶν και αὐτοτελῶν ἐργασιῶν μνημονεύομεν μόνον τῶν ἔζης: S. SALAVILLE, Nicolas Cabasilas, explication de la divine liturgie. Introduction et traduction en française, Paris - Lyon 1943. Τοῦ αὐτοῦ, «Cabasilas N.», ἐν Dictionnaire de Spiritualité, II, 1 - 9. M. LOT - BORODINE, Un maître de la spiritualité byzantine au XIVe siècle: Nicolas Cabasilas, Paris 1958. A. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ἡ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς διδασκαλίᾳ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (σερβιστί), Βελιγράδιον 1966. BOBRINSKOY BORIS, «Nicolas Cabasilas et la spiritualité hésychaste», ἐν La Pensée Orthodoxe (Revue de l'Institut de Théologie Orthodoxe) 1(1966) 21 - 24. Π. ΝΕΑΛΑ, Προλεγόμενα εἰς τὴν μελέτην Νικολάου τοῦ Καβάσιλα, Αθῆναι 1968.

3. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ΣΤ', PG 150, 657D - 660A.

4. "Ἐνθ' ἀνωτ. B', PG 150, 657D - 660C.

λαμᾶ και τῆς ὅλης ἀσκητικῆς παραδόσεως. Χαρακτηριστικὸν μάλιστα παράδειγμα —παρὰ τὰς ὑφισταμένας διαφορὰς— συμπτώσεως τῆς νηπτικῆς πορείας παρὰ Παλαμᾶ και Καβάσιλη τυγχάνει χωρίον τι ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ τελευταίου Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, ίνθα συνιστᾶται εἰς τοὺς πιστοὺς ἡ ἀδιάλειπτος προσευχὴ¹ και ἡ συνεχῆς νοερὰ μελέτη τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ². Πρὸς τούτοις, ἐνῷ τονίζεται ἡ ύπο τοῦ Κυρίου κατάκτησις τῆς καρδίας, ὅπότε αὐτῇ δοκιμάζει χαρμονὴν και γλυκύτητα, ὑπομιμνήσκεται συγχρόνως διτι πρότυχον πνευματικοῦ βίου ἀπαιτεῖται μέθοδος και σύστημα³. "Ετι δέ, δσα διδάσκει δ Καβάσιλας περὶ μὴ ἀγωνιώσης ψυχῆς και καρδίας⁴, οὐδόλως ἀπέχουν ἐκ τῆς ἰννολας τῆς ἀπαθείας τῶν ἡσυχαστῶν πάντων τῶν αἰώνων τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας.

"Η μεγίστη συμβολὴ τοῦ N. Καβάσιλα εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ πνευματικοῦ βίου ἔγκειται τοῦτο μὲν ἐν τῷ χριστοκεντρισμῷ αὐτοῦ, τὸν ὅποιον ὑπέλαβεν ώς θεμέλιον πάσης προσπαθείας δι' ίνθασιν μετά τοῦ Θεοῦ, τοῦτο δὲ ἐν τῷ τονισμῷ τῆς εὐχαριστιακῆς ζωῆς ώς ἀρχῆς και τέλους τοῦ χριστιανικοῦ βίου.

"Οσα ἔξετέθησαν περὶ τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας και τῶν στυλοβατῶν αὐτῆς ἐπέχουν θέσιν περιγράμματος, ἐντὸς τοῦ ὅποιου ἐκινήθη πνευματικῶς και δημιουργικῶς πλειάς δλη δοκίμων θεολόγων, ἐν οἷς διακρίνονται δ ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Νεῖλος Καβάσιλας († 1363)⁵, θεοῖς τοῦ προμημονεύθεντος Νικολάου Καβάσιλα, δ Κάλλιστος Καταφυγιώτης (τέλη ιδ' αἰῶνος)⁶, δ Δαβίδ Δισύπατος (μέσα τοῦ ιδ' αἰῶνος)⁷, δ Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνὸς (1347-1354)⁸, οι πατρι-

1. «Χριστιανοὺς δὲ τῇ τοῦ Θεοῦ συνουσίᾳ προσκείσθαι τὸν ἀεὶ χρόνον ἀδιάλειπτας προσευχομένους» ("Ἐνθ' ἀνωτ., Z', PG 150, 696B).

2. "Ἐνθ' ἀνωτ., ΣΤ', PG 150, 657, 661 και 677.

3. "Ἐνθ' ἀνωτ., ΣΤ', PG 150, 656D.

4. "Ἐνθ' ἀνωτ., Z, PG 150, 696 - 700.

5. E. CANDAL, Nilus Cabasilas et theologia S. Thomae de processione Spiritus Sancti (Studi e Testi 166), Città del Vaticano 945. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, "Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωματικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ και ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ, Αθῆναι 1967, σ. 121 - 128.

6. Τὰ «περὶ θείας ἐνώσεως και βίου θεωρητικοῦ» κεφάλαια αὐτοῦ εὑρηνται ἀνατετοπωμένα ἐκ τῆς Φιλοκαλίας (πρβλ. γ' ἔκδοσιν, γενομένην ύπο Α. και E. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, E, 'Αθῆναι 1963, σ. 4 - 59) ἐν PG 147, 836 - 941.

7. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα, Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 319. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, "Δισύπατος Δαυΐδ", ἐν ΘΗΕ, 5, 117 - 118. M. CANDAL, "Origen ideológico del palamismo en un documento de David Disipato", ἐν OCHP 15 (1949) 116 - 124.

8. Διὰ τὴν θέσιν τὴν ὅποιαν δ Ιωάννης Καντακουζηνὸς κατέχει ἐν τῷ θεολο-

άρχαι Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος Α' (1350-53 και 1355-63)¹ και Φιλόθεος Κόκκινος (1353-4 και 1364-76)², ό Κάλλιστος Ἀγγελικούδης δι Μελενικιώτης³ και τινες άλλοι διευτέρων γνωστοί, δι τὰ ἔργα ή εἶναι πλημμελῶς γνωστά και ἀνέκδοτα ή ἀπωλέσθησαν παντελῶς.

3. 'Η ἀνάπτυξις «έλληνικής» συνειδήσεως.

Ἐτερον στοιχεῖον διαφοροποιοῦν τὴν βάσιν και τὴν ἀφετηρίαν τῶν δύο μεγάλων νὰ Βυζαντίῳ κινημάτων, τ. ἐ. τοῦ οὐμανιστικοῦ και τοῦ θεολογικοῦ, τὰ δόποια ήσαν χρονικῶς μὲν παράλληλα, οὐσιαστικῶς δὲ ἀντίρροπα, τυγχάνει τὸ παρὰ τοῖς ἀνθρωπισταῖς λιχυρδὸν αἰσθημα διτι ήσαν "Ελληνες και δι τὴν σοφίαν ἔκείνων ἔξεπροσώπουν.

Μόνη ή φυλετική καταγωγή και ὑπερηφάνεια δὲν δύνανται νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ φαινόμενον τῆς ἔλληνικῆς συνειδήσεως παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς ἀνθρωπισταῖς τοῦ λυκόφωτος τῆς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ φαινόμενον ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἐσωτέραν ὑφὴν και δομὴν τῆς ἀνθρωπιστικῆς κινήσεως. 'Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ως και οἱ λοιποὶ οὐμανισταί, ὑπερετόνιζε τὴν ἔλληνικότητα⁴ τῆς βυζαντινῆς του συνειδήσεως, τοῦθ' ὅπερ ἀθελήτως ἴσως, πλὴν ἀσφαλῶς, ἀπέβαινεν εἰς βάρος τῆς δρυθόδεξου χριστιανικῆς συνειδήσεως. 'Η δρυθόδοξος συνειδήσεις βεβαίως οὐδέλως ἀπέκλειε τὴν ἔλληνικὴν ως φυλετικὴν δύναμιν. 'Ἐν τούτοις ή τελευταίᾳ, ἀναπτυσσομένη, μετεστοιχείωνε κυριολεκτικῶς τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ὄποιου προσέδιδε περιεχόμενον και νοοτροπίαν ἔλληνικήν, τουτέστι νοοτροπίαν νοησιαρχικήν και

γικῷ χώρῳ βλ. BECK, σ. 731 - 732 και Σ. ΚΟΥΡΟΥΣΗ, ἐν ΘΗΕ, 7, 29 - 35, ἔνθι και πλουσία βιβλιογραφία.

1. Περὶ Καλλίστου Α' βλ. J. MEYENDORFF, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959 (πολλαχοῦ κατὰ τὸν πίνακα κυρίων δνομάτων) και M. JUGIE, ἐν *Catholicisme*, II, 391 - 392.

2. Διὰ μὲν τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Φιλοθέου βλ. BECK, σ. 723 - 725, διὰ δὲ τὸ μέρος τὸ δόποιον οὗτος διεδραμάτισε κατὰ τὰς θεολογικὰς διαμάχας ως ὑπεύθυνος ἐκκλησιαστικὸς ἀρχων και ως θεολόγος βλ. J. MEYENDORFF, μν. ἔργ., κατὰ τὸν πίνακα αὐτοῦ.

3. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ελληνικαὶ μεταφράσεις θωμαστικῶν ἔργων. Θωμασταὶ και ἀρτιθωμασταὶ ἐν Βυζαντίῳ', Αθῆναι 1967, σ. 156 - 172.

4. Πρβλ. CHR. G. MÜLLER - TH. KISSLING, *Theodori Métochite Miscellanea philosophica et historica*, Leipzig 1821, κεφάλαιον 93. Τοῦτ' αὐτὸν συνέβαινε και μετὰ τοῦ ἐκ Καλαβρίας μοναχοῦ, εἴτα δὲ ρωμαιοκαθολικοῦ ἐπισκόπου γενομένου, Βαρλαάμ, δοτις ἡλθεν διτως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐξ ἀγάπης πρὸς δ.τι ήτο ἔλληνικόν.

κατὰ βάσιν παγανιστικήν, εἴτε τοῦτο ἐγίνετο συνειδητῶς εἴτε ἀσυνειδήτως, διπερ και τὸ πιθανώτερον.

'Η ἀνάπτυξις ἔλληνικῆς συνειδήσεως παρὰ τοῖς ἀνθρωπισταῖς δύναται διττῶς νὰ ἔξηγηθῇ, ως πρὸς τὰ προκαλέσαντα αὐτὴν αἴτια. Πρῶτον οἱ ἀνθρωπισταί, μετὰ τόσην προσκόλλησιν εἰς τὴν ἔλληνικήν καθόλου γραμματείαν (φιλολογικήν, φιλοσοφικήν, ἐπιστημονικήν), ἐπόμενον ήτο νὰ ὑποστοῦν βαθυτάτην ἐξ αὐτῆς ἐπίδρασιν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές διτι οἱ βυζαντινοὶ λόγιοι, φιλόσοφοι και θεολόγοι, ησαν πάντοτε ἔγκρατεῖς τῆς ἔλληνικῆς γραμματείας, πλὴν ἐχρησιμοποίουν αὐτὴν μόνον ως κάλλος, τεχνικήν, μέθοδον και περίβλημα, ποτὲ δὲ —ἐκτὸς ἔξαιρέσεων¹ — ως πρωταρχικήν και προσδιοριστικήν unction και δύναμιν, ως ἔπραξαν οἱ ἀνθρωπισταί τοῦ ιδ' αἰῶνος.

'Η ἔτερα ἔξήγησις ἐδράζεται ἐπὶ τῆς ἀπογοητεύσεως, τὴν ὥποιαν κατ' ἀνάγκην ἐδοκίμαζον πάντες οἱ βυζαντινοί, παρακολουθοῦντες μετ' ὅλγους ψυχῆς τὴν καταρρέουσαν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν, ητις οὐδὲ τὰ ἐλάχιστα ἐναπομεινάντα εὑρωπαϊκὰ ἐδάφη αὐτῆς ἡδύνατο πλέον νὰ ὑπερασπισθῇ. 'Ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ ταύτῃ ζῶντες και οἱ ἀνθρωπισταί, ἀπώλεσαν ἀσυνειδήτως διλίγον κατ' ἀλίγον τὴν τὰ πάντα ὑπομένουσαν και πάντοτε ἐλπίζουσαν χριστιανικὴν συνειδήσιν, ἐστράφησαν δέ, ἀφοῦ δὲν εἶχον τὴν δύναμιν νὰ προχωρήσουν, εἰς τὰ δόπισα, ἵνα ἀντλήσουν δύναμιν και θάρρος ἐκ τῶν βιολογικῶν και πνευματικῶν προγόνων αὐτῶν, ητοι τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων, τοὺς δόπιοις εἶχον μὲν προγόνους, πλὴν οὐχὶ μοναδικούς.

Τὸ φαινόμενον τοῦ ὑπερτονισμοῦ τῆς ἔλληνικῆς συνειδήσεως δὲν παρετηρεῖτο και μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας. Τὸ ίδεωδες αὐτῶν ήτο δ σιος βίος, τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ὄποιου οὐδεὶς κατακτητής ἡδύνατο οὐσιαστικῶς νὰ παρεμποδίσῃ. Τὸ ίδεωδες τῶν ἀνθρωπιστῶν ήτο δ σοφὸς ἀνήρ, δοτις δμως ὑπὸ τοὺς βαρβάρους κατακτητὰς δὲν ἡδύνατο νὰ πραγματωθῇ. 'Ἐπομένως οἱ ἀνθρωπισταὶ ἐπρεπε νὰ φοβοῦνται περισσότερον η οἱ θεολόγοι τὴν ἀπειλὴν τῶν Τούρκων. Διὸ και ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ αὐτῶν οἱ πρῶτοι κατέφευγον εἰς τοὺς ἀρχαίους 'Ελλήνας, τῶν δόπιοιων δμως ή δόξα δὲν ήτο τόσον γνωστὴ εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους οἱ θεομανούς, δοτε νὰ συγκινοῦνται ἐξ αὐτῆς και νὰ συμπεριφέρωνται συμπαθῶς πρὸς τοὺς κατακτωμένους ως συνέβη ἀλλοτε μὲ τοὺς Ρωμαίους κατακτητὰς.

Τούναντίον οἱ πνευματικοὶ πρόδρομοι τοῦ Γρηγορίου Παλαιᾶ,

1. 'Ως π.χ. η φιλοσοφικὴ προσπάθεια Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ και δὴ και Ιωάννου τοῦ Ἰταλοῦ, κατὰ τὸν ια', Εὐστρατίου Νικαῖας, κατὰ τὸν ιβ', και Γεωργίου Πλήθωνος η Γεμιστοῦ, κατὰ τὸν ιε' αἰῶνα.

αύτδες ὁ Παλαιμᾶς καὶ οἱ τούτου ὄμόφρονες καὶ συνεχισταὶ, δὲν ἐτράπησαν εἰς χιμαίρας, δὲν ἔζήτησαν νὰ σωθοῦν¹ διὰ τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οὔτε δέ, ἐνώπιον τῆς τραγικῆς πολιτικῆς καταστάσεως τοῦ Βυζαντίου, κατηράσθησαν τὴν ὥραν καὶ τὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὅποιαν ἐγεννήθησαν, ἐνυμφεύθησαν καὶ ἔφερον εἰς τὸν κόσμον τέκνα, ὡς ἐπράξεν ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης². Οὗτοι, στενοχωρούμενοι καὶ θλιβόμενοι διὰ τὰ δεινὰ τῆς Βασιλευούσης, ὑπέμενον τὰς ἔθνικὰς συμφοράς, διατηροῦντες τὴν ὄρθοδοξὸν χριστιανικὴν καὶ βυζαντινὴν αὐτῶν συνείδησιν, τὴν ὅποιαν μάλιστα ἐν περιστάσεσι χαλεπαῖς προήγαγον αἰσθητῶς. Ἡ τοιαύτη προαγωγὴ καὶ ἀνάπτυξις παρέσχεν εἰς τοὺς περὶ δὸν ὁ λόγος βυζαντινοὺς θεολόγους τὸ σθένος, ἵνα ἀντιμετωπίσουν γενναιότερον τὰ δεινά. Ἡ αὐστηρῶς πνευματικὴ εὐρωστία καθιστᾷ τὸν ἀνθρωπὸν δυνατότερον, εὐτολμότερον καὶ αἰσιοδοξότερον.

Εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἀνωτέρω ἀρκεῖ ἡ μνεία τοῦ γεγονότος ὅτι, ἐπικειμένης τῆς πτώσεως τῆς Πόλεως, οἱ ἀνθρωπισταὶ ἡ λιποψυχήσαντες ἔφυγον ὡς ἐπὶ τῷ πολὺ εἰς τὴν Δύσιν, ἡ παραμείναντες ἐν τῷ τουρκοχρατουμένῳ Βυζαντίῳ, δὲν ἡδυνήθησαν νὰ συνεχίσουν τὴν παράδοσιν αὐτῶν. Τούναντίον οἱ κατανυσσόμενοι ὑπὸ τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας παρέμεινον ἐν τῇ κατακτηθείσῃ Ἀνατολῇ καὶ συνέχισαν, δσον αἱ περιστάσεις ἐπέτρεπον, τὴν παράδοσιν αὐτῶν. Χάρις δὲ εἰς τὴν διαφύλαξιν τῆς παραδόσεως ταύτης τὸ δοῦλον γένος διετήρησε τὴν τε Ὁρθοδοξίαν καὶ τὴν βυζαντινὴν αὐτοῦ συνείδησιν, τὴν ὅποιαν συνήθως πλὴν ἀσφαλμένως ἀποκαλοῦμεν μόνον ἑλληνικήν.

Πρὸς τούτοις δέοντας τονισθῆ, ὅτι ἡ χριστιανικὴ βυζαντινὴ παράδοσις ἐν τῷ συνδλωτῷ αὐτῆς ὑπὸ τὸ δόνομα "Ἑλλην ἡννόει πάντοτε τὸν ἔθνικόν, τὸν εἰδωλολάτρην καὶ παγανιστήν, τὸν κατ' ἀνάγκην εἰς τὰ δόγματα τῆς πίστεως ἐναντιούμενον. Οὕτω π.χ. ὁ Κάλλιστος Μελενικιώτης, κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ ὑπὸ αἰώνος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρον «έλληνόφρων»³ πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ πρεσβεύοντος καὶ διδάσκοντος ἔθνικάς, ἢτοι εἰδωλολατρικάς καὶ ἀντιχριστιανικάς κατ' ἀνάγκην, ἀντιλήψεις. "Οπως ὁ Κάλλιστος Μελενικιώτης, οὕτω καὶ οἱ λοιποὶ ἐκπρόσωποι τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας ἀπεστρέφοντο μὲν κατ' οὐσίαν τὸ ἔλ-

1. Οὕτω κατὰ Β. ΤΑΤΑΚΗΝ, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, 'Αθῆναι 1952, σ. 185: «πιστεύει ὁ Πλήθων διὰ γιὰ νὰ σωθῇ τὸ γένος πρέπει νὰ πιστέψῃ ὑλοκληρωτικά στὴν Ἑλλάδα».

2. Βλ. Κ. ΣΛΕΑ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Α', Βενετία 1872, σ. κδ' - κε'.

3. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Καλλίστου 'Αγγελικούδη κατὰ Θωμᾶ 'Ακινάτου, 1970, § 16 - 20.

ληνικὸν στοιχεῖον ὡς δύναμιν πνευματικήν, μετεχειρίζοντο δμως αὐτὸς τεχνικὴν καὶ ἐτίμων ὡς φυλετικὴν φίλα, ἐξ ἡς προήρχοντο.

4. Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης κατὰ τὸν ὑδ' αἰῶνα.

'Ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἀνεφέρθησαν ίκανὰ στοιχεῖα περὶ τῆς ἴσχυρᾶς ἐπιδράσεως τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς δυτικοὺς σχολαστικοὺς θεολόγους. Διαφωτιστικὴ τῆς κατὰ τὸν ιγ' ἐν τῇ Δύσει καὶ τὸν ὑδ' αἰῶνα ἐν τῇ Ἀνατολῇ διαφορᾶς ἡ δμοιότητος νοοτροπίας τυγχάνει καὶ ἡ ἀναφορὰ εἰς τὴν στάσιν τῶν Βυζαντινῶν ἔναντι τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλάτωνος.

'Ἐν τῇ Δύσει τοῦ ιγ' αἰῶνος ὁ Ἀριστοτέλης ἡτο δὲ κατ' ἔξοχὴν φιλόσοφος καὶ δι' ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ διότι δὲ οἱ Πλάτωνος ἡ ἐλάχιστα γνωστός. 'Ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰ πράγματα εἰχον ἄλλως. 'Ενταῦθα ἀμφότεροι οἱ φιλόσοφοι ἀπετέλουν σταθερὸν στοιχεῖον τῆς αὐτόχθονος πνευματικῆς παραδόσεως, ἀνεξαρτήτως τῆς θέσεως, τὴν ὅποιαν ἔκαστος τῶν φιλοσοφούντων ἡ μόνον θεολογούντων βυζαντινῶν θεολόγων ἐλάμβανεν ἔναντι αὐτῶν. Οἱ βυζαντινοὶ δὲν διῆλθον στάδιον φιλοσοφικῆς ἐκπλήξεως, ὡς ἔζησαν αὐτὸς οἱ Δυτικοί, ἀμα τῇ γνωριμίᾳ αὐτῶν μετὰ τοῦ περιπατητικοῦ φιλοσόφου. Τούτου ἔνεκα σπανίζουν ἐν Βυζαντίῳ αἱ ὑπερβολαὶ θαυμασμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ τοῦ Πλάτωνος.

Οἱ δύο φιλόσοφοι εἰχον διπλῆν δυνατότητα εἰσδοχῆς εἰς τὸ βυζαντιον. Πρῶτον διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν ἔργων καὶ δεύτερον διὰ τῶν ἐπιπολαζόντων κατὰ τὸν δ', ε' καὶ στ' αἰώνα νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων, οἵτινες κατέλιπον πλεῖστα ὑπομνήματα εἰς ἔργα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Τὸν τοιοῦτον ὑπομνηματισμὸν μάλιστα συνεχίζουν οἱ βυζαντινοὶ μέχρι τοῦ ὑδ' αἰώνος, ὡς ἀποδεικνύουν ἀνάλογοι ἔργασίαι τῶν Νικηφόρου Χούμνου, Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Θεοδώρου Μετοχίτου, Γεωργίου Παχυμέρου, Μαξίμου Πλανούδη, μοναχοῦ Σοφωνίου, Πεδιασίμου Ιωάννου καὶ ἄλλων.

Τὸ πρόβλημα δμως τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ Ἀριστοτελισμοῦ ἐν τῷ πνευματικῷ χώρῳ τοῦ Βυζαντίου δὲν ἔχαντεῖται εἰς τὸ ἐὰν καὶ κατὰ πόσον οἱ βυζαντινοὶ ἔγνωριζον Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη. Σημασίαν κυρίως ἔχει ἡ ἐπιδρασίς, τὴν ὅποιαν ἤσκησαν οἱ δύο φιλόσοφοι ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ὄρθοδοξίας καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κοσμοειδώλου. 'Ἡ τοιαύτη ἐπιδρασίς ὑπῆρξεν ἀδιαμφισβήτητος, πλὴν πάντοτε τεχνικὴ καὶ σπανίως οὐσιαστική. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐδιδάσκοντο εἰς τὰ ἀνώτερα σχοπειστέρερον τῶν τοῦ Πλάτωνος,

λεῖα τοῦ Βυζαντίου, ίνα μανθάνουν οἱ νέοι τὴν «διαλεκτικήν»¹, ἡ τὴν «λογικήν», δπως ὀνόμαζον τὴν τέχνην τοῦ γράφειν καὶ φιλοσοφεῖν. Καὶ τοῦτο δότι οἱ Βυζαντινοὶ ἔχρειάζοντο μόνον τὴν «διαλεκτικήν» καὶ τὴν «λογικήν», τουτέστι τὴν μέθοδον καὶ τὴν τεχνικήν, τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων, δοθέντος δτι πρὸς ἐπίλυσιν τῶν μεγάλων προβλημάτων διέθετον τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν, ἥτοι τὰς Ἀγίας Γραφάς, τὰ δόγματα καὶ τὴν διδασκαλίαν γενικῶς τῆς Ἐκκλησίας. Τὴν σημαντικήν ἀλλ' οὐχὶ οὐσιαστικήν ἀνάγκην ταύτην τῶν Βυζαντινῶν ἦδύνατο νὰ θεραπεύσῃ πλήρως τὸ ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους, δπερ πράγματι ἀπετέλει καταλληλότατον ἐγχειρίδιον φιλοσοφίας. Συγχρόνως ὅμως τὸ ἀριστοτελικὸν σύστημα ἦτο κλειστὸν καὶ ὀλοκληρωμένον, περικλεῖον ἔνεκα τούτου τὸν σοβαρώτατον κίνδυνον τῆς νοθείας ἢ τοῦ ὑπερκερασμοῦ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἀλλ' ἔάν τις ἥρκειτο εἰς τὸ νὰ δανείζηται ἐκλεκτικῶς ἐξ αὐτοῦ μόνον μεθοδικά, ἥτοι τεχνικὰ στοιχεῖα, δὲν διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ νοθεύσῃ τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν. Τοῦτο συνέβαινεν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καθ' δλον τὸν μακραίωνα πνευματικὸν βίον τοῦ Βυζαντίου. «Οταν ὅμως ἀπερροφᾶτο τὶς ὑπὸ τῆς μεθοδολογίας τοῦ Ἀριστοτέλους, τότε ἡ δι' αὐτῆς ἔρευνωμένη καὶ ἐκτιθεμένη θεία Ἀποκάλυψις ἐσχολαστικοποιεῖτο (ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ ἵσχυος τῆς ἀριστοτελικῆς μεθοδολογίας) καὶ προσελάμβανε νοησιαρχικὸν χαρακτῆρα, ἀπάδοντα πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτῆς οὐσίαν.

Οὗτω, χωρὶς νὰ ἔξετάζωμεν ἐνταῦθα τὸν βαθμὸν τῆς σχολαστικότητος Λέοντος τοῦ Βυζαντίου καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὑπενθυμίζομεν δτι οὗτοι, ἔνεκα τῆς ὑπὸ αὐτῶν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον εὑρείας χρήσεως ἀριστοτελικῆς μεθοδολογίας εἰς τινὰ τῶν ἔργων τῶν, δζουν σχολαστικισμοῦ. «Ο ἀντίκτυπος καὶ αἱ συνέπειαι τοῦ θαυμαστοῦ λ.χ. συστηματικοῦ ἔργου τοῦ Δαμασκηνοῦ ὑπῆρξαν αὐτόχρημα ἀρνητικαί. Διότι οἱ τὸν Δαμασκηνὸν ἀκολουθήσαντες θεολόγοι, ἥσθάνοντο δτι δὲν ἥδύναντο καὶ δὲν ἐπρεπε νὰ ὑπερβοῦν αὐτὸν καὶ τὸ σύστημά του, δπερ ἀπετέλει πράγματι κλοιόν, τὸν ὅποῖον δυσκολώτατα διέσπα τις. Τυγχάνει χαρακτηριστικὸν δτι ὁ κλοιὸς οὗτος διερράγη ὀριστικῶς μόνον περὶ τὸν τα' αἰῶνα. Διερράγη δὲ ἀφ' ἐνδεῖ μὲν διὰ τῆς νηπτικῆς θεολογίας Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, ἀφ' ἐτέρου δὲ διὰ τῆς φιλοσοφικῆς προσπαθείας τῶν Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ Ἰωάννου τοῦ Ἰταλοῦ, οἵτινες ἔθετον οὗτως εἰπεῖν τὰς βάσεις διὰ μίαν αὐστηρῶς πλατωνικὴν παράδοσιν ἐν Βυζαντίῳ. «Ἐφ' δσον οἱ δύο οὗτοι βυζαντινοὶ φιλόσοφοι ἔνε-

πνέοντο οὐσιαστικῶς ὑπὸ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἐπόμενον ἦτο οὐ μόνον νὰ ὑπερηφδήσουν τὸ φράγμα τῆς ἀριστοτελικῆς νομοτελείας καὶ μεθοδολογίας, ἀλλὰ καὶ νὰ σκοπεύσουν πρὸς νέους φιλοσοφικοὺς στόχους. Τὴν τελευταίαν ἀκριβῶς δυνατότητα παρέχει εἰς τοὺς τροφίμους αὐτῆς ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία, διότι αὕτη δὲν ἀποτελεῖ φιλοσοφικὸν ἐγχειρίδιον καὶ σύστημα ἰδεῶν, ἀλλὰ συνιστᾶ μᾶλλον προσπάθειαν διὰ στοχασμὸν καὶ φιλοσοφίαν καὶ διάνοιξιν εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ὁδῶν καὶ προοπτικῶν. Οἱ διάλογοι τοῦ Πλάτωνος εἶναι προτρεπτικοὶ εἰς φιλοσοφίαν καὶ διδηγοῦν τὴν ψυχὴν εἰς δημιουργίαν ἰδίας φιλοσοφικῆς ἀτμοσφαρίας¹.

«Ενεκα τῆς φύσεώς της αὐτῆς ἡ πλατωνικὴ σκέψις ἀπαιτεῖ κατὰ B. Τατάκη² ὡρίμους νόσους, ίκανους νὰ βαδίσουν τῇ ἐμπνεύσει αὐτῆς ἰδίας ὁδούς. Μετὰ τὰ ἀνωτέρω καταφαίνεται καὶ μία εἰσέτι βασικὴ αἰτία, ἔνεκα τῆς ὅποιας οἱ δυτικοὶ θεολόγοι τοῦ ιγ' αἰῶνος προετίμων τὸν Ἀριστοτέλη ἀντὶ τοῦ Πλάτωνος. «Ο πρῶτος ἐκ τούτων ἦτο κατάλληλος διὰ μαθητάς, νῦν τὸ πρῶτον εἰσαγομένους εἰς τὴν φιλοσοφίαν· δ δεύτερος δι' ὡρίμους ἥδη πρὸς ἀσκησιν φιλοσοφίας, οἵοι δὲν ἦσαν τότε οἱ Δυτικοί.

Πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἶναι συναφές δτι «σχολαστικοὶ» ἀπεκλήθησαν δσοι ἐκ τῶν δυτικῶν θεολόγων ἐπεχειρήσαν κατὰ τὸν ιβ', ιγ' καὶ ιδ' αἰῶνα νὰ συνδιαλλάξουν ἐν εὐρείᾳ κλίμακι τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ νὰ ἐκφράσουν αὐτὸν δι' ἔκείνης, ἐν ὀργανωμένῳ φιλοσοφικῷ τε καὶ θεολογικῷ συστήματι. «Ο δρος δὲ «σχολαστικός», ὡς ἥδη ἐλέχθη, σχετίζεται πρὸς τὰς σχολὰς γενικῶς καὶ τὴν ἐν αὐταῖς διδασκαλίαν, ἥτις ἀπήτει ἀπλᾶ, εὐσύνοπτα καὶ συστηματικὰ ἐγχειρίδια, ἀτινα δφειλον νὰ συντάσσουν οἱ δυτικοὶ θεολόγοι, τουτέστιν οἱ σχολαστικοί. Βοήθημα δὲ πρὸς τὴν τοιούτου χαρακτῆρος συγγραφήν, ἥτις συνίστα τὸ σύνηθες θεολογικὸν εἶδος συγγραφῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα, οὐδεὶς φιλόσοφος πλὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἥδύνατο νὰ παράσχῃ ἀποτελεσματικῶς. Οὗτως ἔχηγεῖται διατί οἱ κυριώτεροι δυτικοὶ θεολόγοι τοῦ ιγ' αἰῶνος, διδάσκαλοι μᾶλλον δντες ἡ ἀναγεννηταί (τοιοῦτοι ἦσαν οἱ συνάδελφοι των κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ἐν Βυζαντίῳ), ἦσαν σχεδὸν πάντες ἀριστοτελικοί. Τούναντίον κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ἐν Βυζαντίῳ ἐχαρακτήριζεν ἀξιόλογος φιλοσοφικὴ ὡριμότης τοὺς ἀνθρώπιστάς, οἵτινες ἐν τῇ συντριπτικῇ αὐτῶν πλειοψηφίᾳ προετίμων τοῦ

1. B. ΤΑΤΑΚΗ, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, 'Αθῆναι 1952, σ. 152.

2. Αὐτός.

'Αριστοτέλους τὸν Πλάτωνα, ἀκολουθοῦντες εἰς τοῦτο τὴν ὑπὸ Μιχαήλ Ψελλοῦ καὶ Ἰωάννου Ἰταλοῦ ἐγκαινιασθεῖσαν παράδοσιν. Σημειώθητα δμως ὅτι ἡ τοιαύτη προτίμησις οὐδόλως ἐσήμαινε, καθ' ὅσον τούλαχιστον ἀφορᾶ εἰς τοὺς ἀνθρωπιστὰς τοῦ ιδ' αἰῶνος, μονομερῆ ἐπιδρασιν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, οὐτε δέ, πολὺ διλγώτερον, ἀπόδοσιν εἰς αὐτὴν ἀπολύτου κύρους καὶ αὐθεντίας.

Κλασσικὸν ἄμα δὲ καὶ τυπικώτατον παράδειγμα τοῦ πρίσματος, ὑπὸ τὸ ὄποιον οἱ οὐμανισταὶ τοῦ ιδ' αἰῶνος ἐθεώρουν τοὺς δύο μεγάλους ἔλληνας φιλοσόφους, ἀποτελεῖ, φρονοῦμεν, ἡ θέσις τοῦ Θεοδώρου Μετοχίτου († 1331), δστις προκειμένου περὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπεστήριζεν ὅτι οὗτος, ἐνῷ εἰς τὴν Φυσικὴν (τὰς θετικὰς ἐπιστήμας) καὶ τὴν Λογικὴν (τὴν μεθοδολογίαν καὶ τὴν διαλεκτικὴν) εἶναι ἀσύγχριτος, εἰς τὴν Μεταφυσικὴν, αἱ ἀρχαὶ τῆς ὑποίας παρέχονται ἡμῖν ὑπὸ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀπέτυχεν, ἔνεκα δὲ τούτου θὰ ἡτο προτιμότερον νὰ μὴ εἰχει γράψει ταύτην. Οὕτω οἱ ἀνθρωπισταὶ, μολονότι ἡσπάζοντο ἐνίας φιλοσοφικὰς ἰδέας αὐτουσίους ἡ παρηλλαγμένας καὶ προσηρμοσμένας εἰς τὸν Χριστιανισμὸν, ἀπέρριπτον γενικῶς τὴν μεταφυσικὴν τῶν δύο κορυφαίων φιλοσόφων ἐν δλῳ ἢ ἐν μέρει. Εἰς ἐπίρρωσιν τῶν ἀνωτέρω ἀναφέρομεν τὸν Νικηφόρον Γρηγορῆν, παραλαβόντα τὴν περὶ ψυχῆς τοῦ κόσμου πλατωνικὴν διδασκαλίαν¹, καὶ τὸν Νικηφόρον Χοῦμον († 1327), ἀνασκευάσαντα καθ' ὀλοκληρίαν τὴν πλατωνικὴν θεωρίαν περὶ προελέσεως τῆς ὥλης καὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ σώματος ὑπάρξεως τῶν ἰδεῶν².

5. Ἡ εἰσοδος τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ἡ σημασία αὐτῆς.

Ἐτέρα προσδιοριστικὴ δύναμις ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν ὑπὸ ὅψει περίοδον ἀπέβη ἡ σχολαστικὴ θεολογία καὶ φιλοσοφία τοῦ κορυφαίου τῶν σχολαστικῶν θεολόγων Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου († 1274). Ἡ δύναμις πάντως αὐτῇ τυγχάνει ἡσσονος σημασίας ἡ αἱ λοιπαὶ.

Ἐκ τῶν Ὁρθοδόξων πρῶτος ἐγνώρισε καὶ πρῶτος ἐπολέμησε³ τὴν

1. ΓΡΗΓΟΡΑ, *Istoria*, Δ 8, σ. 108 - 109.

2. X. ZEPBOY, *Un philosophe néoplatonicien du XI° siècle*. Michel Psellos, Paris 1920, σ. 283 πο 7. Πρβλ. καὶ B. TATAKIS, *La philosophie Byzantine*, Paris 1949, σ. 247.

3. Μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Βαρλαάμ σφένται καὶ δύο λόγοι, ἐν οἷς οὗτος ἀντιλέγει εἰς θέσεις Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου. Οἱ ἀνωτέρω λόγοι παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτοι:

σχολαστικὴν θωμιστικὴν θεολογίαν ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός, δστις δλως ἐμμέσως συνετέλεσεν¹ εἰς τὸ νὰ γνωρίσουν οἱ Βυζαντινοὶ τὸν Ἀκινάτον. Μεσοῦντος δμως τοῦ ιδ' αἰῶνος ἔξεληγνίσθησαν² συστηματικὰ ἔργα τοῦ πρόγκηπος τῶν σχολαστικῶν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, ὅπότε ἡ ἀνάγνωσις τούτων προεκάλεσεν ἀντίδρασιν θετικήν, ἀλλὰ καὶ, κυρίως, ἀρνητικήν, ἐκφρασθεῖσαν εἰς συγκεκριμένην γραμματείαν³.

Τὴν γραμματείαν ταύτην —δστη διεσώθη μέχρις ἡμῶν— ἐδημιούργησε μικρὸς ἀριθμὸς βυζαντινῶν θεολόγων, ἐξ ὧν δκτὼ φιλοθωμασταὶ καὶ δώδεκα ἀντιθωμασταὶ⁴. Βεβαίως, καίτοι ὁ ἀριθμὸς τῶν θεολόγων τούτων δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος, πιθανὸν νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἐντύπωσιν, δτι ἡ ὑπόθεσις τοῦ φιλοθωμασμοῦ καὶ ἀντιθωμασμοῦ ἐν Βυζαντίῳ τυγχάνει περιωρισμένης ἐκτάσεως καὶ σημασίας. Τοιαύτη δμως ἐντύπωσις δὲν θὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα. Διότι ναὶ μὲν γνωρίζομεν, συμφώνως πρὸς τὰς πηγάς, δτι μόνον οἱ ἀνωτέρω θεολόγοι διετέθησαν εύμενῶς ἔναντι τῆς σχολαστικῆς θωμιστικῆς θεολογίας, οὐχ ἡττον δμως δφείλομεν νὰ ὑπολογίσωμεν ἀπαντα τὸν κύκλον τῶν θεολόγων ἐκείνων, οἵτινες περιέβαλλον μετ' ἐμπιστούντης καὶ πνεύματος μαθητείας τὸν Δημήτριον Κυδώνην φερ' εἰπεῖν καὶ τὸν Μανουὴλ Καλέκαν, ἐὰν ἐπιθυμῶμεν νὰ σχηματίσωμεν εἰκόνα τοῦ πλήθους τῶν φιλοθωμαστῶν. "Ετι δὲ τὸ δτι θεολογοῦντες ἡ θεολόγοι τῆς περιωπῆς τῶν Βαρλαάμ Καλαβροῦ, Νεῖλου Καβάσιλα, Μαθαίου Παναρέτου καὶ Δημητρίου Χρυσολωρᾶ ἀντετέθησαν εἰς τὴν ἀκινάτειον θεολογίαν καὶ τὸ δτι τὴν ὑπαρξίαν τῶν θωμιστικῶν ἔργων καὶ τὸν ἐκ τούτων κίνδυνον διὰ τὴν δρθόδοξον ἡσυχαστικὴν θεολογίαν ἐγνώριζεν ἐν τῷ ἀπομεμακρυσμένῳ καὶ δυσπροσίτῳ ἡσυχαστηρίῳ αὐτοῦ παρὰ τὸ Μελένικον ὁ Κάλλιστος Ἀγγελικούδης, δστις ἔγραψε καὶ τὸ σημαντικώτερον ἀντιθωμαστικὸν ἔργον, προϋποθέτει μέγα πλήθος πεπαιδευμένων κληρικῶν, μοναχῶν, ἀσκητῶν, θεολόγων καὶ λογίων ἀνδρῶν, συμμερισθέντων τὰς ἀντιθωμαστικὰς ἀπόψεις τῶν ἀνωτέρω βυζαντινῶν θεολόγων. "Εὰν μάλιστα δώσωμεν τὴν ἀρμόζουσαν σημασίαν εἰς τὸ γεγονός δτι ἡ σύνοδος τοῦ ἔτους 1368 κατεδίκασε ρητῶς ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Προχόρου Κυδώνη διδασκαλίας Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, ἀντιλαμβανόμεθα δτι τὸ μεγαλύ-

(Πρβλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμασταὶ καὶ ἀντιθωμασταὶ ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθῆναι 1967, σ. 118 - 119).

1. B. TATAKIS, μν. ἔργ., σ. 265.

2. Περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, μν. ἔργ., σ. 23-46.

3. "Ἐνθ" ἀνωτ., σ. 73 - 77.

4. "Ἐνθ" ἀνωτ., σ. 78 - 172.

τερον τούλαχιστον μέρος τῆς ὁρθοδόξου ιεραρχίας ἐνεφορεῖτο ὑπὸ ἀντιθωμιστικῆς διαθέσεως¹.

Ο Β. Τατάκης εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας σημειοῖ διὰ ἀπὸ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ († 1359/60) καὶ ἔξῆς οἱ ἀριστοτελικοὶ ἀντιπαραβάλλουν εἰς τὸν Πλατωνισμὸν οὐχὶ τὸν Ἀριστοτέλη τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἀλλὰ τὸν Ἀριστοτέλη τῆς λατινικῆς Σχολαστικῆς². Ὁπωσδήποτε, εἰσελθόντος τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὑπὸ τὸ ἔνδυμα τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, ἐπόμενον ἦτο τινὲς ἐκ τῶν Βυζαντινῶν νὰ γνωρίσουν αὐτὸν ὑπὸ τὸ τοιοῦτον αὐτοῦ ἔνδυμα. Φαίνεται δημοσίᾳ διὰ λόγος οὗτος δὲν εἶναι τόσον ἴσχυρός, ὡστε νὰ δεχθῶμεν διὰ ὄλοκληρος ὁ πνευματικὸς βυζαντινὸς κόσμος αὐτομάτως καὶ δὴ εἰς ἐποχὴν ἀκμῆς τῆς κλασσικῆς ἐν γένει παιδείας ἐληγμόνησε τὸν αὐτόχθονα Ἀριστοτέλη, τὸν ὄποιον ἔζη εἰς τὴν καθόλου παιδείαν αὐτοῦ, καὶ διὰ ἐνεστερνίσθη τὸν σχολαστικὸν Ἀριστοτέλη τῆς Δύσεως. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον δύσω αἱ μεταφράσεις θωμιστικῶν σχολαστικῶν ἔργων, αἵτινες ἐκδόμισαν εἰς τὸ Βυζάντιον τὸν ἴδιον Ἀριστοτέλη, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῆς χειρογράφου αὐτῶν παραδόσεως, ἔξηπλώθησαν μέν, δημιουργήσασαι μάλιστα καὶ εἰδος σχολῆς ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ³, δὲν ἐδέσποσαν δημοσία γενικῶς καὶ δὲν ἐπεβλήθησαν ἐπὶ τοῦ συνόλου πνευματικοῦ βίου, τὸν ὄποιον συνέχισαν νὰ προσδιοίζουν κατὰ κύριον λόγον ἡ ἀνθρωπιστικὴ καὶ θεολογικὴ κίνησις, βυζαντινῆς ἀμφότεραι προελεύσεως καὶ ἐμπνεύσεως⁴.

Πρὸς τούτοις ἀξιον μνείας τυγχάνει συναφῶς, διὰ οἱ μετὰ τὸν Νικηφόρον Γρηγορᾶν ἀντίπαλοι τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας ἦσαν κατὰ κανόνα τρόφιμοι καὶ θιασῶται τῆς ἀκινατείου σχολαστικῆς θεολογίας.

1. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, μν. Ἑργ., σ. 74 - 75.

2. «A partir de Grégoras on n'opposera plus à Platon l'Aristote de la scolastique orthodoxe mais bien plutôt, l'Aristote de la scolastique latine. Sous cette nouvelle forme, due en grande partie à Grégoras, la querelle des aristoteliciens et des platoniciens fut d'une grande importance pour la renaissance philosophique de l'Occident latin étant donné qu'elle eut comme résultat de supplanter l'Aristotelisme de la scolastique latine pour le Platonisme de la tradition néoplatonicienne, tel qu'il fut cultivé à Byzance depuis Psellos» (B. ΤΑΤΑΚΗΣ, μν. Ἑργ., σ. 258).

3. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, μν. Ἑργ., σ. 73.

4. Καὶ δ. H. G. BECK («Humanismus und Palamismus», ἐν *Actes du XIIe congrès International d'Études Byzantines à Ochrid 1961*, Beograd 1963, σ. 63 - 82) ὑποστηρίζει τὴν ἀποψίν διὰ ἡ βυζαντινὴ ἀνθρωπιστικὴ κίνησις, ἥτις ἀντέδρασεν εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, δὲν ἥντει μέχρι τοῦ 1354 ἐκ δυτικῶν σχολαστικῶν προτύπων τὴν δύναμιν καὶ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτῆς (Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 67).

Τοιοῦτοι ἦσαν π.χ. ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ὁ Μανουὴλ Καλέκας, ὁ Ἰωάννης Κυπαρισσιώτης¹, οἱ ἀδελφοὶ Χρυσοβέργη² καὶ ἄλλοι. Μάλιστα δὲ οἱ ἀνωτέρω θεολόγοι οὐ μόνον ἡρνήθησαν τὴν αὐτόχθονα βυζαντινὴν θεολογίαν, ἀλλὰ καὶ, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ Βαρλαὰμ τοῦ Καλαβροῦ, ἡ σπάζοντο πολλάκις καὶ αὐτὸν τὸ δόγμα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ὡς συνέβη λ.χ. μεθ' ἀπάντων τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων βυζαντινῶν θεολόγων, μεταξὺ τῶν ὄποιων, σημειωθήτω, δὲν συγκαταλέγεται ὁ Γρηγορᾶς, διτις εἶναι ἐκ τῶν τελευταίων ἀντιπαλαμιτῶν, οἵτινες παρὰ ταῦτα ἀπέθανον ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ὁρθοδοξίας.

6. Ἀνθενωτικὴ καὶ φιλενωτικὴ γραμματεία.

Ἄξιόλογον θέσιν, ἀλλὰ πάντως δευτερεύουσαν, εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ πνευματικοῦ βίου κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα κατέχει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνώσεως τῶν πρεσβυγενῶν Ἐκκλησιῶν, τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς. «Οσῳ δημοσίᾳ πολιτικὴ ἡγεσίᾳ τοῦ Βυζαντίου ἡσθάνετο κλονιζομένη καὶ ἀπειλουμένη ὑπὸ τῶν ἐξωτερικῶν ἔχθρῶν, τοσούτῳ ἡ πολιτικὴ σκοπιμότης παρεισέφρει ἐν ταῖς μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν συζητήσεσι, βάλλουσα ἔξω τὸ στοιχεῖον τῆς εἰλικρινείας καὶ τῆς γνησιότητος παρ' ἀμφοτέροις τοῖς συζητηταῖς. Τοῦτο παρετηρεῖτο καὶ κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα, μάλιστα δὲ κατὰ τὸ β' ἡμίσιο αὐτοῦ, διὰ ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ ὄλονέν περισφιγγόμενον Βυζάντιον εἶχεν ἀπόλυτον ἀνάγκην τῆς ἐκ τῆς Δύσεως στρατιωτικῆς βοηθείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ Δύσις ἐξεμεταλλεύετο ἀναλόγως τῶν περιστάσεων τὴν ἀδυναμίαν ταύτην τῶν Βυζαντινῶν, μὲν ἀποτέλεσμα αἱ ἐκατέρωθεν συζητήσεις νὰ μὴ ἔχουν τὸ ἀπαιτούμενον θεολογικὸν βάθος καὶ τὴν εἰλικρίνειαν, ἥτις ἀρμόζει εἰς τόσον ὑψηλὸν σκοπόν, οἷος ἦτο ἡ ἐνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν.

Τούτων ἔνεκα, καίτοι ὁ ιδ' αἰῶνα παρήγαγε σημαντικὸν ἀριθμὸν ἀνθενωτικῶν κυρίων, ἀλλὰ καὶ φιλενωτικῶν συγγραφῶν³, αἵτινες ὑστεροῦν εἰς πρωτοτυπίαν, δύναμιν καὶ πνευματικὸν βάθος, διὰρχη μεγάλας δημιουργίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν τῇ Δύσει κατάστασις δὲν ἦτο καλυτέρα. Οὕτως δοσὶ ἐκ τῶν Δυτικῶν, μάλιστα δὲ οἱ ἔξαυτῶν δομινικανοὶ ιεραπόστολοι, οἵτινες ἔδρων ἐν Βυζαντίῳ, ἔγραφον κατὰ τῶν Ὁρθοδόξων, ἐρείδοντο ἐπὶ τοῦ ἐργοῦ *Contra errores Graecorum* τοῦ κορυφαίου τῶν σχολαστικῶν Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, διτις

1. Πρβλ. Β. ΔΕΝΤΑΚΗΣ, 'Ιωάννης Κυπαρισσιώτης, δ σοφὸς καὶ διδάσκαλος,' Αθῆναι 1965, σ. 15 - 16, καὶ Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, μν. Ἑργ., σ. 76.

2. Πρβλ. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, μν. Ἑργ., σ. 103 - 111.

3. Πρβλ. BECK, σ. 712 - 747.

ἐν αὐτῷ ἀναιρεῖ κακοδοξίας τῶν ὄρθιοδόξων Ἐλλήνων¹. Ἡ θεολογικὴ ἀξία ὅμως τοῦ ἔργου τούτου, στηριχθέντος ἐπὶ λιβέλλου τινὸς κατὰ Ἐλλήνων, ἡμφεσβητήθη πρό πολλοῦ, τὰ δὲ προσαγόμενα εἰς ἐνίσχυσιν τῶν θέσεών του πατερικὰ χωρία εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον νόθα, ὡς ρωμαιοκαθολικοὶ ἐρευνηταὶ ἀπὸ ἑτοῖς κατέδειξαν².

Εἰς ἀδράς γραμμάτες ἐπαρουσιάσαμεν τὸν πνευματικὸν ὄρίζοντα τοῦ ἡδονικοῦ, ὅστις, ὡς συμβαίνει μὲν πᾶν πνευματικὸν φαινόμενον, ἔχει τὰς ρίζας αὐτοῦ εἰς τὸ παρελθόν, ἐκτείνεται δὲ αὐτούσιος ἐν πολλοῖς εἰς τὸν ιερόν, τὸν καὶ τελευταῖον βυζαντινὸν αἰῶνα. Αἱ κύριαι προσδιοριστικαὶ δυνάμεις τῆς πολυταράχου καὶ δημιουργικωτάτης ἐποχῆς ταύτης κατενοήθησαν καὶ ἡρμηνεύθησαν διὰ τῆς ἔξης διαδικασίας: Πρῶτον, ὁ σύρων τὰς γραμμάτες αὐτὰς ἡσκησε φαινομενολογικὴν μέθοδον. Εἶδε δηλ. κατ' ἀρχὰς πάντα τὰ φαινόμενα ὡς ἔχουν καθ' ἑαυτὰ καὶ ὡς ἴστορικὰς πραγματικότητας, ὥστε νὰ γνωρίσῃ αὐτὰ ἀντικειμενικῶς. Είτα εἶδε πάντα τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ πρᾶσμα καὶ διάθεσιν θεολογικήν. Τὰ πρώην τοιαῦτα ἡ τοιαῦτα ἴστορικὰ γεγονότα, τὰ ὑπὸ αὐτοῦ γνωσθέντα φαινομενολογικῶς, προσλαμβάνουν νῦν χρῶμα καὶ ποιότητα, ὑπαγορευθεῖσαν ὑπὸ θεολογικῆς συνειδήσεως.

Τὸ θεολογικὸν κριτήριον ἀπαλλάσσει τὰ ἴστορικὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν δῆθιν «ἀντικειμενικότητα» αὐτῶν, ἀποτιμᾶ δὲ ταῦτα ἀναλόγως τῆς σχέσεως, τὴν ὅποιαν τοῦτο (τὸ κριτήριον) ἀνευρίσκει μεταξὺ τῶν γεγονότων καὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου ἡ τοῦ θείου γενικότερον. Οὕτως αἱρεῖ κατὰ συνέπειαν ὁ θεολογῶν τὸν πέπλον τῆς οὐδετερότητος, τὴν ὅποιαν ἀναγνωρίζει εἰς τὰ γεγονότα ὁ θύραθεν ἴστορικός, προσδίδει δὲ εἰς αὐτὰ προσωπικὴν συνείδησιν, σημανθεῖσαν καὶ τελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῆς γάριτος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Παρακαλεῖται δοθεῖν ὁ μὴ πιστός, πιστὸς δὲ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Historismus, ἀναγνώστης τῆς παρούσης μελέτης, ὅπως μὴ ἀναμένῃ παρουσίασιν «ἀντικειμενικὴν» τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ θεώρησιν αὐτῶν «*sub speciem aeternitatis*».

1. Πρβλ. Στ. Παπαδοπούλου, ἐν *ΘΗΕ*, 3, 1089.

2. F. H. REUSCH, «Die Fälschungen in dem Traktat des Thomas von Aquin gegen die Griechen», ἐν *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in München*, III, Cl, XVIII, T. 3, München 1889, σ. 690 - 706. H. DONTAINE, «Le Contra errores Graecorum de S. Thomas et le IVe livre du *Contra Gentiles*», ἐν *Les Sciences Philosophiques et Théologiques* 1 (1941 - 1942) 156 - 162. M. GRABMANN, *Die Werke des Hl. Thomas von Aquin* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters), Münster 1949, σ. 313-314. C. DOZOIS, «Sources patristiques chez saint Thomas d'Aquin», ἐν *Revue de l'Université d'Ottawa* 35 (1964) 209 - 230. A. DONTAINE, «Nicolas Crotone et les sources du *Contra errores Graecorum* de Saint Thomas», ἐν *Divus Thomas* (Fribourg) 28 (1950).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΥΡΑΘΕΝ ΣΟΦΙΑ

“H

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΛΟΓΟΥ¹

Ἡ γραμματεία τοῦ ἡδονικοῦ ἐν Βυζαντίῳ εἶναι ἄκρως ἐνδεικτικὴ τῆς βαθείας πνευματικῆς κρίσεως, τὴν ὅποιαν διήρχοντο τότε αἱ θρησκεύουσαι, ἅμα δὲ καὶ αἱ φιλοσοφοῦσαι συνειδήσεις. Ἡ αὐτόχθων ἀναγέννησις, τείνουσα εἰς αὐτόνομον φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἦτις κατ' ἀνάγκην θὰ ἐπορεύετο ἐρήμην τῆς Ἀποκαλύψεως, συνετάραξε τοὺς πεπαιδευμένους θρησκευτικοὺς κύκλους, ἰδίᾳ δὲ τοὺς ἐν ἡσυχίᾳ νήφοντας.

Αὐτονόητον τυγχάνει διτὶ ἡ αὐτόνομος φιλοσοφικὴ σκέψις ἔθετεν ἐν προφανεῖ κινδύνῳ τὴν ὑπόστασιν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας. Τοῦτο ἀντιληφθέντες οἱ ἡσυχασταί, μεταξὺ τῶν ὅποιων καὶ ὁ Καλλίστος Ἀγγελικούδης ὁ Μελενικιώτης, ἀντέδρασαν παντοιοτρόπως. Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς τοιαύτης ἀντιδράσεως νοεῖται καὶ τὸ μέγρι πρὸ τίνος ἀνέκδοτον ἔργον τοῦ μνημονευθέντος Καλλίστου, ὅστις, μελετήσας τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Summa contra Gentiles* περίφημον φιλοσοφικοθεολογικὸν ἔργον τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, συνέταξεν ἀναίρεσιν τούτου, ἐν ἡ διαλαμβάνει ἀντιρρητικῶς καὶ δὴ καὶ εἰσαγωγικῶς τινα περὶ τῶν σχέσεων πίστεως καὶ ἀνθρωπίνου λόγου, τὰ ὅποια ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ θ' ἀπασχολήσουν ἡμᾶς εἰς τὸ παρὸν τρίτον κεφάλαιον.

Ἡ πολεμικὴ τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη κατὰ τῆς σχολαστικῆς θωμιστικῆς θεολογίας δὲν ἀποτελεῖ, ὡς εὐκόλως δύναται τις νὰ εἰκάσῃ, ἀκαδημαϊκὴν καὶ θεωρητικὴν ἐνασχόλησιν. Ἡ θεολογία, νοούμενη ὡς ἐκφραστικὴ πνευματικὴς ἐμπειρίας, ἀσκήσεως καὶ πένθους ἐν Χριστῷ, δῆθιν τὸν Καλλίστον εἰς συγγραφὴν τῆς κριτικῆς, καθ' ὅσον ἡ ἐποχὴ του δὲν ἐπληροφορήθη ἀπλῶς τὰς νοησιαρχικὰς τάσεις τοῦ Ἀκινάτου, ἀλλ' ἐξηγηθεῖσαι αὐτάς, δοθέντος διτὶ τὸ ρεῦμα τῆς Ἀναγεννήσεως, διπέρ διηγέραι εἰσεχώρει δόλονεν καὶ βαθύτερον εἰς πάσας τὰς

1. Σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα γενικῶς βλ. τὴν κατατοπιστικὴν καὶ κριτικὴν μελέτην τοῦ Ε. Θεοδορού, *Κριτικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως*, Ἀθῆναι 1955.

τάξεις τοῦ Βυζαντίου, προέβαλλε πολλάς παρομοίας θέσεις. Διὰ τὸν ἐλευθέρως στοχαζόμενον ἀνθρώπον τοῦ ιδ' αἰῶνος ἐλπιδοφόροι ἀκτῖνες, ὑπισχνούμεναι αὐτόνομον καὶ αὐτοτελῆ φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἀνέτελον ἐκ πολλῶν σημείων, ὡς π.χ. ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Παχυμέρου¹, συμφώνως πρὸς τὸν ὅποιον ἡ φιλοσοφία «κατεπέμφθη»² ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς δῶρον πρὸς τὸν ἀνθρώπον, ἀποτελεῖ «ἐνέργειαν νοῦ μακαρίαν»³ καὶ βοηθεῖ τὸν ἀνθρώπον εἰς μίμησιν Θεοῦ⁴.

Πρὸς τούτοις ἡ θητεία Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου († περὶ τὸ 450), Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ († 750) καὶ Εὐστρατίου Νικαίας († 1120) εἰς τὸν Σχολαστικισμὸν (νοούμενον βεβαίως ὑπὸ δλῶς ἡπιωτέραν καὶ χριστιανικωτέραν ἔννοιαν ἐν συγκρίσει πρὸς ἑκεῖνον τοῦ Ἀκινάτου) καὶ αἱ ἐρωτοτροπίαι αὐτῶν πρὸς τὴν νοησιαρχίαν ἔζων ὡς ἀσθενῆς μὲν, παροῦσα δμως παράδοσις ἐν Βυζαντίῳ, οἱ πνευματικοὶ ἀνθρώποι τοῦ ὅποιου ἐγνώριζον καλῶς τὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ «οὐδὲν τῆς γνώσεως τιμιώτερον· ἡ γάρ γνῶσις φῶς ἐστιν ψυχῆς λογικῆς»⁵. Μετὰ τὸ χωρίον τοῦτο κατανοεῖται ἡ βαθεῖα σχέσις μεταξὺ Δαμασκηνοῦ καὶ Θωμᾶ, γράψαντος δτι ἡ περὶ τὴν σοφίαν σπουδὴ τῶν δλῶν σπουδασμάτων ἐστὶ τελειότερον, ὑψηλότερον, ὁφελιμότερον, ἥδιον»⁶ καὶ ἐνισχύσαντος σοβαρῶς τὴν ὑφισταμένην ἐν Βυζαντίῳ κίνησιν πρὸς χειραφέτησιν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, γεγονός τὸ ὅποιον ἀντίκρυζε μετ' ἄλγους καρδίας ὁ Κάλλιστος.

Πρὸ τῆς τοιαύτης πνευματικῆς καταστάσεως καὶ τῆς εὑρείας ἐπιδράσεως τῆς ἀναγεννήσεως εὑρεθεὶς ὁ Κάλλιστος, ἡγωνίσθη νὰ σώσῃ ἐκ τῆς ἀσυνειδήτου ἐκκοσμικεύσεως ἑαυτόν, τοὺς σὺν αὐτῷ καὶ τοὺς περὶ αὐτόν⁷. Πρὶν ἡ εἰσέλθη ὁ Κάλλιστος⁸ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κεντρι-

1. Διὰ νὰ μνημονεύσωμεν ἐνὸς μόνον ἐκ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀνθρωπιστικῆς κινήσεως ἐν Βυζαντίῳ.

2. PG 149, 988A.

3. Αὐτόθι.

4. PG 149, 989A.

5. Κεφάλαια φιλοσοφικά, α', PG 94, 529A.

6. *Summa contra Gentiles* 12 (X 2α). Τὰ ἐντὸς παρενθέτων στοιχεῖα τῆς ὑποσημειώσεως ἀναφέρονται εἰς τὸν κώδικα Vatic. gr. 613 (δηλούμενον διὰ τοῦ X), δστις παραδίδει τὴν ἐλληνικὴν μετάφρασιν τῆς *Summa contra Gentiles*, ἐξ ἣς εἶναι εἰλημμένον τὸ χωρίον, καὶ εἰς τὸ φύλλον (2α) τοῦ κώδικος τούτου.

7. Δὲν θὰ ήτο μάλιστα παρακεινδυνευμένον, ἐὰν ἐλέγομεν δτι ἀφορμὴν πρὸς σύνταξιν ἔδωσεν Ισως εἰς τὸν Κάλλιστον ἡ τυχὸν ἀνάγνωσις τῶν θωματικῶν ἔργων ὑπὸ μοναχῶν αὐτοῦ ἐν Μελενίκῳ καὶ ἡ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως ταύτης δημιουργία συζητήσεων σκανδαλίζουσῶν τοὺς ἀσκητάς.

8. Τοῦ λοιποῦ θὰ γράφωμεν μόνον Κάλλιστος ἀντὶ τοῦ πλήρους ὄνόματος Κάλλιστος Ἀγγελικούδης Μελενικιώτης.

κοῦ προβλήματος τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ἢτοι τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ διασαφηνίσῃ τὰς προϋποθέσεις τῆς ὑπὸ αὐτοῦ ἀκολουθουμένης μεθόδου, ἢτις συνιστᾶ ἀναπόσπαστον μέρος αὐτῆς ταύτης τῆς οὐσίας τοῦ προβλήματος. Οὕτω θεμελιώδης προϋπόθεσις τυγχάνει ἡ ἐξ ἀρχῆς σαφής διάκρισις μεταξὺ θρησκείας καὶ γνώσεως, πίστεως καὶ ἀνθρωπίνου λόγου, θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Μὴ ἀρκούμενος μάλιστα ὁ Κάλλιστος εἰς τὴν ἀπλῆν ταύτην διάκρισιν, προσπαθεῖ νὰ καταδείξῃ, ὅτι τὰ οὗτα διακρινόμενα στοιχεῖα εἶναι ξένα πρὸς ἄλληλα, διαφόρου πηγῆς ἔκαστον καὶ ἀντιτιθέου φορᾶς, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει ὅτι οὐδεμίᾳ μεταξὺ αὐτῶν συμφωνία δυνατὸν νὰ ἐπέλθῃ, παρὰ τὰς περὶ τοῦ ἐναντίου ἀποφάνσεις τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου.

Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων πίστεως καὶ ἀνθρωπίνου λόγου δὲν ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου συστηματικῶς, ἀλλ' εὔκαιριακῶς, εἰσαγωγικῶς καὶ δὴ καὶ ἀντιρρητικῶς, ὅπερ σημαίνει ὅτι οὗτος γράφει ἀναλόγως τῶν ἀφορμῶν, ἀτινας παρέχει αὐτῷ τὸ Θωματικὸν ἔργον *Summa contra Gentiles*. 'Οσάκις δηλ. ὁ Καλλίστος συναντᾶ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ γνώμην διάφορον τῆς ἰδικῆς του, σπεύδει νὰ τονίσῃ τὸ γεγονός, παραθέτων πολλάκις δι' δλίγων τὴν δρθόδοξον ἀποφύιν, χωρὶς πολλάκις νὰ ἐπιχειρῇ ἐνδελεχῆ λογικὴν ἡ συστηματικὴν θεμελίωσιν αὐτῆς. 'Η διαλεκτικὴ διαδικασία ὑποστηρίζεων ἀπόψεων ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς ἀποδεικτικῆς θρησκευτικῆς σκέψεως, συνισταμένης εἰς ἀνεπιτήδευτον ἀνάλυσιν τῶν ἀληθειῶν τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ εἰς παράθεσιν γραφικῶν καὶ πατερικῶν χωρίων, τὰ ὅποια ἀμφότερα ἐκλαμβάνει ὡς αὐθεντίας, ἐπεχούσας θέσιν ἀποδείξεως. 'Η διαδικασία αὐτῆς τηρεῖται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου καθ' ὅλην τὴν πορείαν τῆς κριτικῆς αὐτοῦ.

I. ΠΕΡΙ ΣΟΦΙΑΣ ΟΥΣΗΣ «ΔΙΠΛΗΣ»

α. 'Η σοφία ὡς γνωστικὴ δύναμις, ἀλλὰ καὶ ὡς σύνολον ἡ μέρος γνώσεων, διακρίνεται¹ ὑπὸ τοῦ Καλλίστου εἰς «σοφίαν τοῦ αἰῶνος τούτου»² καὶ εἰς σοφίαν τοῦ Θεοῦ. 'Τὸ τὴν πρώτην ἐννοεῖ ἀπασαν τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν, ὡς καὶ τὴν φιλοσοφικὴν ἡ ἐρευνητικὴν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ διάθεσιν, τὴν ὅποιαν προκειμένου νὰ χαρακτηρίσῃ καὶ νὰ διακρίνῃ ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας προσάγει εὐγλωττότατον χωρίον Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, λέγοντος: «σοφία πρώτη, σοφίας (τοῦ αἰῶνος τούτου)

1. Καλλίστος, § 21 - 22.

2. A' Κορ. 2, 6.

ύπεροραν»¹. «Πάραυτα δέ», συνεχίζει ὁ Κάλλιστος, «χρῆται (ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος) προσδιορισμῷ, δεικνύς περὶ ποίας λέγει σοφίας καὶ φησί· τῆς ἐν λόγῳ κειμένης καὶ στροφαῖς λέξεων καὶ κιβδήλοις καὶ περιτταῖς ἀντιθέσεσι»².

Στήριγμα διὰ τὴν ἀνωτέρω διάκρισιν καὶ λόγον περιφρονήσεως τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας εὑρίσκει ὁ Κάλλιστος εἰς τοὺς αὐστηροὺς λόγους τοῦ ἀποστόλου Παύλου, περιεχομένους εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν αὐτοῦ, ἔνθα ἡ σοφία θεωρεῖται μωρανθεῖσα (1, 20), ἀπολεσθεῖσα καὶ καταργηθεῖσα (1, 19) ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Οἱ λόγοι τῶν χωρίων τούτων τοῦ Παύλου, συνιστῶντες τὴν αὐστηροτέραν ἐξ ἐπόψεως χριστιανικῆς κριτικὴν τῆς φιλοσοφίας εἰδικῶς καὶ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως γενικῶς, ἐπέχουν θέσιν γνώμονος διὰ τὴν πορείαν τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως τοῦ Καλλίστου, ὅστις δὲν ἀρκεῖται εἰς διάκρισιν τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τῆς σοφίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τονίζει καὶ τὴν ριζικὴν ἀντιθέσιν³ τῆς μὲν πρὸς τὴν δέ, ὑπενθυμίζων τὴν ἀνάλογον ἐναντίο τοῦ προβλήματος θέσιν τοῦ ἄγιου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, εἰς τὸν ὄποιον καὶ παραπέμπει⁴.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς σαφοῦς διακρίσεως σοφίας ἀνθρωπίνης καὶ θεολογίας εὑρίσκομεν τὸν Κάλλιστον ἔξοχως ὁξύν, ἀλλὰ πάντως σύμφωνον πρὸς τὸν ἄγιον Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν⁵, εἰς τὴν πνευματικὴν παράδοσιν τοῦ ὄποιού ἀνήκει, ἀλλὰ τὸν ὄποιον οὔτε μιμεῖται οὔτε ἀντιγράφει, ὡς διεπιστώσαμεν ἀπὸ σύγκρισιν σχετικῶν κειμένων τῶν δύο συγγραφέων.

1. Λόγος ΙΣΤ', Εἰς τὸν πατέρα σιωπῶντα διὰ τὴν πληγὴν τῆς χαλάζης, PG 35, 936C.

2. Αὐτόθι καὶ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 22.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 21 - 34.

4. «Ἡ ἔξωθεν σοφία, καθάπερ τις θεραπαινὶς ἡτιμωμένη, οὐκ ἀφείθη ἔνδον εἰσελθεῖν καὶ παρακῦψαι εἰς τὰ δεσποτικὰ μυστήρια» (ΧΡΥΞΟΣΤΟΜΟΥ, 'Ομιλία Ζ' εἰς Α' Κορ., PG 61, 58) καὶ «ἡ ἔξω σοφία οὐ μόνον οὐκ ἐπαίδευσεν ἡμᾶς τὰ θεῖα μυστήρια, ἀλλὰ καὶ ἐκώλυσε καὶ διετείχισεν» (Ἐνθ' ἀνωτ., 58 - 59).

5. «Πῶς οὖν ἡ μηδὲν ἀγαθὸν οἰκοδομοῦσα γνῶσις — τῆς γάρ ἀγάπης τοῦτο — πῶς οὖν ἡ γνῶσις αὕτη τὸ κατὰ εἰκόνα παρέξεται τοῦ ἀγαθοῦ; Καίτοι τὸ εἶδος τῆς γνῶσεως, τὸ κατὰ τὸν τοῦ Ἀποστόλου λόγον φυσιοῦν, οὐ τῆς φύσεως ἀλλὰ τῆς πίστεως ἐστι αὕτη καὶ τοῦ παλαιοῦ ἀνθρώπου» (Ἐφεσ. 4, 22, Κολ. 3, 9). Τῇ γάρ φυσικῇ ταῦτῃ ἡ ἔξω παιδεία βοηθεῖ, πνευματικὴ δὲ οὐδέποτε γένοιτο⁶ ἀν, εἰ μὴ μετὰ τῆς πίστεως καὶ τῇ τοῦ Θεοῦ συγγένοιτο ἀγάπη, μᾶλλον δὲ εἰ μὴ πρὸς τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἔξ αὐτῆς ἐγγινομένης χάριτος ἀναγεννθείη καὶ ἀλλη παρὰ τὴν προτέραν γένοιτο, κοινή τε καὶ θεοειδής, ἀγνή, εἰρηνική, ἐπιεικής, εὐπειθής, θῆτις δὴ καὶ ἀνωθεν σοφία ('Ιακ. 3, 17) καὶ θεοῦ σοφία (Α' Κορ. 1, 21, 24· 2, 7) κατονομάζεται, καὶ ὡς πνευματική πως, ἀτε τῇ τοῦ πνεύματος ὑποτεταγμένη σοφίᾳ, τὰ τοῦ πνεύματος χαρίσματα

‘Ο Παλαμᾶς διδάσκει διτι «ἡ κοσμικὴ γνῶσις καὶ ἡ θεολογικὴ γνῶσις διακρίνονται σαφῶς καὶ βαδίζουν παραλλήλως. ‘Ο προορισμὸς ἐκάστης ἐξ αὐτῶν καθορίζει καὶ τὴν ἀξίαν της»⁷. ‘Η πρώτη εἶναι μὲν «χρήσιμος, ἀλλ' ὅχι ἀπαραίτητος διὰ τὴν σωτηρίαν»⁸, ητις εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς δευτέρας.

β. Τούναντίον πρὸς τ' ἀνωτέρω ὁ Θωμᾶς⁹, κατὰ πάντα 'Αριστοτέλει καὶ τοῖς κατ' αὐτὸν "Ελλησι πίστιν παρέχων καὶ ἐπόμενος τούτοις, οὐ διακρίνων λέγει περὶ σοφίας, ἀλλὰ μᾶλλον ταῦτὸν ολόμενος ἀμφοτέρας, τὴν θείαν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην, τὴν ὑπερκόσμιον καὶ ἐγκόσμιον μονοειδῶς λέγει»¹⁰ κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Καλλίστου, ὅστις ὁμολογουμένως εἶναι ὑπερβολικός πως, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνωτέρω ταύτισιν τῶν ἐννοιῶν, τὴν ὄποιαν ἀποδίδει εἰς τὸν 'Ακινάτον.

‘Ο Θωμᾶς 'Ακινάτος εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς *Summa contra Gentiles* γράφει διτι «ἡ περὶ τὴν σοφίαν σπουδὴ τῶν ἀλλων σπουδασμάτων ἐστι τελειότερον, ὑψηλότερον, ὀφελιμώτερον, ἡδιον»¹¹, διτι «ἡ περὶ τὴν σοφίαν σπουδὴ μάλιστα διὰ φιλίας συνάπτει τὸν ἀνθρώπον τῷ Θεῷ»¹², διτι «καθ' ὅσον ὁ ἀνθρωπὸς προστίθησι τῇ περὶ τὴν σοφίαν σπουδὴ κατὰ τοσοῦτον ἡδη τῆς ἀληθοῦς μακαριότητος καρποῦται τὸ μέρος»¹³ καὶ μάλιστα διτι «τὰ ἐκ τῆς θείας 'Αποκαλύψεως πίστει γνωσθέντα οὐ δυνατὸν ἐναντία τῇ φυσικῇ εἶναι γνώσει»¹⁴.

Τὰ χωρία ταῦτα προϋποθέτουν ἀπὸ μέρους τοῦ Θωμᾶ μερικὴν ταύτισιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γνώσεως καὶ πίστεως. 'Εὰν δρεῖλαμεν νὰ ἐρμηνεύσωμεν κατὰ λέξιν τ' ἀνωτέρω θωματικὰ χωρία, ἀντὶ τοῦ 'αταύτισιν μερικήν», θὰ ἐπρεπε νὰ ἐλέγομεν «αταύτισιν ὀλικήν», ἀφοῦ κατ' αὐτὰ ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, δηλ. ἡ μακαριότης, ἐπιτυγχάνεται ἀναλόγως τοῦ ὑψους τῆς σοφίας εἰς τὸ ὄποιον ἔχει ἀναχθῆ ὁ ἐπιθυμῶν τὴν μακα-

καὶ γινώσκει καὶ ἀποδέχεται. 'Η δὲ μὴ τοιαύτη, κάτωθεν, ψυχική, δαιμονιώδης ('Ιακ. 3, 15), καθάπερ ὁ τῶν 'Αποστόλων ἀδελφόθεος λέγει, διὸ καὶ τὰ τοῦ πνεύματος οὐ προσίεται κατὰ τὸ γεγραμμένον» ('Υπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων, Τριάς Α', 9, 1, Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, Α', σ. 371).

1. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Η ἐννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 7 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΘ 1962).

2. Αὐτόθι.

3. Τὸν Θωμᾶν 'Ακινάτον διομάζει ὁ Κάλλιστος πάντοτε ἀπλῶς Θωμᾶν.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 26.

5. *Summa contra Gentiles* I 2 (X 2α).

6. Αὐτόθι.

7. Αὐτόθι.

8. "Ἐνθ'. ἀνωτ., I 7 (X 6α).

ριότητα ἀνθρωπος, και καθ' ὅσον τὰ «πίστει γνωσθέντα» εύρισκονται ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς «τῇ φυσικῇ γνώσει».

Ἐν τούτοις ἡ «ἀλικὴ ταύτισις» δὲν ἀποδίδει τὴν σχετικὴν ἀκινάτειον ἀποψίν, ὡς αὕτη ἐκφράζεται εἰς ἄλλα συναφῆ ἔργα, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν *Summa contra Gentiles*: «εἰσὶ τινὰ τῶν ἐν τοῖς θεοῖς νοητῶν, ἢ τῷ ἀνθρωπίῳ συνοδεύουσι λογισμῷ, ἄλλα δὲ τοῦτον ὑπερβαίροντα πάντῃ»¹.

Ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ τελευταίου καὶ τῶν προηγουμένων ἀκινάτειων χωρίων προκύπτει ὅτι ὁ Θωμᾶς ἀλλοτε μὲν κλίνει σαρῶς ὑπὲρ τῆς ὄλικῆς, ἀλλοτε δὲ ὑπὲρ τῆς μερικῆς ταυτίσεως πίστεως καὶ γνώσεως. Οὕτω μόνον ἔξηγεῖται πῶς οὗτος ἀναγνωρίζει εἰς τὴν γνῶσιν ἢ τὴν φιλοσοφίαν τὴν ἴκανότητα καὶ τὴν δυνατότητα νὰ ἔνοι «διὰ φύλαξ» Θεὸν καὶ ἀνθρώπουν, νὰ αὐξάνῃ δὲ τὴν μακαριότητα τοῦ τελευταίου ἀναλόγως τῆς ὑπ' αὐτοῦ καλλιεργείας τῆς φιλοσοφίας. Ἡ θέσις τοῦ Ἀκινάτου ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως γνώσεως καὶ πίστεως ἢ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας ἔχαρακτηρίσθη εὐστόχως ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς γερμανοῦ φιλοσόφου Max Scheller² ὡς «σύστημα μερικῆς ταυτίσεως» (partielles Identitätssystem) τῶν δύο μεγεθῶν καὶ ὡς τοιοῦτον δέχονται αὐτὸ σήμερον οἱ δυτικοὶ ἔρευνηται³. «Πᾶσαι αἱ ἀλήθειαι τῆς 'φυσικῆς θρησκείας' αἴτινες ἐκτίθενται ἐπιστημονικῶς ὑπὸ τῆς 'φυσικῆς θεολογίας', ἀποτελοῦσι τὸ πεδίον, ἐνῷ ἡ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία συμπίπτουσι»⁴ λέγει ὁ E. Θεοδώρου, ἀναλύων τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀκινάτου.

Ο Θωμᾶς Ἀκινάτος καὶ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας, ἐκκινοῦντες ἐκ φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων καὶ δὴ καὶ ἐκ τοῦ θετικοῦ συστήματος τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐδέχοντο ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη ἔρευνα παρέχει μέχρι τοιούτου σημείου ἀσφαλῆ γνῶσιν τῶν ἀντικειμένων καὶ τῆς φύσεως αὐτῶν, ὥστε ἡ τοιαύτη γνῶσις νὰ ἔχῃ κύρος καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ περι-

βόλῳ τῶν μαστηρίων καὶ τῆς Οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ⁵. Ἐκφραστικῶτατα ἀποδίδει τὰ ἀνωτέρω τὸ ἔξῆς χωρίον τοῦ Θωμᾶ: «Πολλάκις καὶ ἐκ τῶν ἀρχῶν τῆς ἀνθρωπίνης φιλοσοφίας πρόεισιν ἡ θεία σοφία»⁶.

Ἡ μοκρὰ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις, καθ' ἣν ἡ φιλοσοφία ἔχρησιμευσεν εἰς τὴν θεολογίαν ὡς *ancilla* (θεραπαινίς), ἔξησθένει σοβαρῶς μὲ τὴν εἰσβολὴν τοῦ θωμιστικοῦ πνεύματος ἐν τῇ Δύσει. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Ἰδιος ὁ Ἀκινάτος διατηρεῖ τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς φιλοσοφίας ὡς θεραπαινίδος («ἡ Ἱερὰ ἐπιστήμη ... χρησιμοποιεῖ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας ὡς κατωτέρας καὶ θεραπαινίδας», *Summa Theologiae* I, qu. 1, art. 5 ad 2)⁷, πλὴν, πιστεύων εἰς τὴν ἔγκυρότητα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ὥστε νὰ ἀποφαίνηται ὅτι «τῇ χριστιανικῇ πίστει ἡ ἀποδεικτικὴ ἀλήθεια συμφωνεῖ»⁸ καὶ ὅτι «οὐδὲν ἀνθρώπῳ δόξα ἡ πίστις παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐντείχεται τῇ φυσικῇ γνώσει ἐναντιουμένη»⁹, συνειδητῶς ἡ ἀσυνειδήτως διὰ τῆς θεολογίας αὐτοῦ ἡ εὐτυχής «θεραπαινίς» ἔρχεται νὰ ἀποκτᾷ τὴν ἐλευθερίαν της, ὡς ἐπιτυχῶς ἔγραψεν ὁ ἔγκυρότατος Ιστορικὸς τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας καὶ θεολογίας Etienne Gilson¹⁰.

γ. "Οπως ὁ Κάλλιστος διακρίνει σοφίαν Θεοῦ καὶ σοφίαν ἀνθρωπίνην, οὕτω καὶ ὁ Ἀκινάτος διακρίνει «διπλῆν» (duplici) ἀλήθειαν. «διπλῆς τῆς ἐν τοῖς θεοῖς ἀληθείας οὖσης, μιᾶς μὲν ἐφ' ἣν καὶ ἡ τοῦ λόγου διέξοδος ἀφικνεῖται, ἐτέρας δὲ ἡ πᾶσαν ἀνθρωπίνου λόγου μηχανὴν ὑπεραίρει»¹¹. Τὴν διάκρισιν ταύτην ἐνισχύει καὶ ἔτερον χωρίον τοῦ Ἀκινάτου ἐκ τῆς *Summa Theologiae*, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς θεολογίας ὡς ἐπιστήμης: «ἡ Ἱερὰ ἐπιστήμη εἶναι ὅντως ἐπιστήμη. 'Αλλ' εἶναι γνωστόν, ὅτι ὑπάρχουσι δύο εἰδη ἐπιστημῶν. Τινὲς μὲν ἐξ αὐτῶν ἀναγροῦσιν ἀπὸ ἀρχῶν, γνωσκούμενων διὰ τοῦ φυσικοῦ φωτὸς τοῦ λόγου, οἷαι ἡ ἀριθμητική, ἡ γεωμετρία κ.ἄ., τινὲς δ' ἀπὸ ἀρχῶν γνωσκούμενων διὰ τοῦ φωτὸς ἐτέρας τινὸς ὑπερτεταγμένης ἐπιστήμης, οἷαι ἡ διπτικὴ ἀπὸ ἀρχῶν ἔγνωσμένων διὰ τῆς γεωμετρίας καὶ ἡ μουσικὴ ἀπὸ ἀρχῶν διὰ τῆς ἀριθμητικῆς ἔγνωσμένων. Εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο είδος

1. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 3 (X 3α).

2. *Vom Ewigen im Menschen*, Leipzig 1921, σ. 317.

3. Οὕτω κατὰ τὸν J. HESSEN «statuiert Thomas in gewissem Sinne ein Identitätsverhältnis zwischen Philosophie und Religion. Nur ist es nicht wie bei den genannten Systemen das Verhältnis einer totalen, sondern das einer partiellen Identität. Danach stellen die philosophische und die religiöse Sphäre zwei Kreise dar, die sich überschneiden. Das beiden gemeinsame Gebiet ist die natürliche Theologie» (*Thomas von Aquin und wir*, Basel - München 1955, σ. 107).

4. E. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Κριτικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ ζῆτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως*, 'Αθῆναι 1955, σ. 66 - 67.

1. Πρβλ. M. CONGR, «Théologie», ἐν *DTC* XV (1946) 388.

2. *Summa contra Gentiles* II 4.

3. Τὸ ἐλληνικὸν κείμενον ἐλήφθη ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ I. ΚΑΡΜΙΡΗ ἐκπονηθείσης μερικῆς μεταφράσεως τοῦ ἔργου (Θωμᾶς τοῦ Ἀκινάτου *Σούμμα θεολογική*, Α, 'Αθῆναι 1940, σ. 64).

4. *Summa contra Gentiles* I 3 (X 2 β).

5. "Ἐνθ' ἀνωτ. 17 (X 6 β).

6. *Études de philosophie médiéval*, Strasbourg 1921, σ. 114.

7. *Summa contra Gentiles* I 4 (X 3 β).

τῶν ἐπιστημῶν ἀνήκει καὶ ἡ ἱερὰ ἐπιστήμη, ἃτε ἀναγωροῦσα ἀπὸ ἀρχῶν ἐγνωσμένων διὰ τοῦ φωτὸς ἀνωτέρας ἐπιστήμης, τῆς τοῦ Θεοῦ δηλονότι¹.

Τὸ διττὸν τῆς ἀληθείας ή, ως θὰ ἐλέγομεν σήμερον, αἱ δύο πηγαὶ τῆς γνώσεως—'Αποκάλυψις καὶ ἀνθρώπινος νοῦς—ἀνήκει εἰς τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς μεθοδολογίας τοῦ 'Ακινάτου καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν τὴν εὐχέρειαν νὰ ἴσταται—κατὰ τὴν γνώμην του ἀνευ δυσμενῶν συνεπιῶν—ὅτε μὲν ἐπὶ τῆς μᾶς, ὅτε δὲ ἐπὶ τῆς ἀληθῆς πηγῆς γνώσεως. Τοῦτο συμβαίνει διότι πιστεύει ὅτι ἡ τε 'Αποκάλυψις καὶ ὁ νοῦς προέρχονται ἀπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πηγήν, τὸν Θεόν, ὡς δημιουργῆματα τοῦ δποίου δὲν δύνανται εἰμὴ νὰ εύρισκωνται μεταξύ των εἰς λόγον ἀρμονίας². «ἀποδεικτέον μέντοι ὡς οὐδαμῶς ταῦτα (τὰ πίστει γνωσθέντα) τοῖς φυσικοῖς ἀντίκειται λόγοις»³. Τὸ κοσμοείδωλον καὶ ἡ μέθοδος τοῦ φιλοσοφικοθεολογικοῦ συστήματος τοῦ 'Ακινάτου βασίζονται ἐπὶ τῆς διακρίσεως ταύτης, ἥτις δμως καταρρίπτεται ὑπὸ τοῦ Ιδίου, μετατρεπομένη εἰς ειδολογικὴν καὶ μεθοδολογικὴν ἀπλῶς διάκρισιν, ἀφοῦ εὑρίσκει τελικῶς τρόπον γεφυρώσεως τῶν διίσταμένων. 'Ἐν τελευταίᾳ δηλαδὴ ἀναλύσει ἐπιτυγχάνει τὴν ἀρμονίαν ἀμφοτέρων τῶν ἀληθειῶν· «ἡ τῆς ἀποδείξεως ἀληθεία οὐκ ἔναντια τῇ τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀληθείᾳ»⁴. 'Ἐν τούτοις, παρὰ καὶ τὴν ἐπιτευχθεῖσαν ἐναρμόνισιν τῶν δύο ἀληθειῶν-πηγῶν γνώσεως ἐκ μέρους τοῦ 'Ακινάτου, δὲν δυνάμεται νὰ ισχυρισθῶμεν ὅτι οὗτος ἔβαινε πράγματι πρὸς ἔξισωσιν τῶν δύο ἀληθειῶν καὶ ἀρσιν τῆς μεταξύ ἀμφοτέρων πραγματικῆς διακρίσεως. 'Ισως οὐδέποτε δὲ Θωμᾶς διενοήθη παρόμοιόν τι, μᾶλλον δὲ καὶ δὲν θὰ ἐπεθύμει τοῦτο. 'Η μέθοδός του δμως καὶ ἡ διαλεκτικὴ του διαδικασία ὠδήγηει, ἐρήμην ἔστω τοῦ ἐνδιαθέτου αὐτοῦ λόγου, εἰς πραγματικὴν ἄρσιν τῆς περὶ ής δὲ λόγος διακρίσεως.

II. ΥΦΙΣΤΑΤΑΙ ΑΡΜΟΝΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΕΩΣ;

Εύρισκόμεθα πρὸς ἐνὸς τεραστίου εἰς βάθος καὶ πλάτος θέματος, τὸ δποίον κατέστη ἀντικείμενον συντόνου μελέτης ἥδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων καὶ τοῦ δποίου ἡ θετικὴ ἀντιμετώπισις ἀπετέλεσε

1. *Summa Theologiae* A, I, 2. Τὸ ἐλληνικὸν κείμενον ἐκήρθη ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ μεταφράσεως: Θωμᾶς τοῦ 'Ακινάτου Σούμμα θεολογική, Α', 'Αθῆναι 1940, σ. 60.

2. J. HESSEN, *Thomas von Aquin und wir*, Basel - München 1955, σ. 28.

3. *Summa Contra Gentiles* IV 1 (X 367α).

4. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 7

τὸ θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ δποίου φκοδομήθη τὸ πολύμορφον σύστημα τῆς φυσικῆς θεολογίας. 'Ετι δὲ καὶ αὐταὶ αἱ πλεῖσται μορφαὶ ἐκκοσμικεύσεως, μετὰ τῆς ἐν παρακμῇ σήμερον τελούσης ἀπολογητικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, δύνανται ἐν πολλοῖς νὰ κατανοηθοῦν εὐχερέστερον ὡς συνέπεια τῆς καταφάσεως ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου. 'Ενταῦθα προτιθέμεθα νὰ ἔξετάσωμεν ἐν πάσῃ συντομίᾳ τὸ θέμα εἰς δύο Ιστορικὰς αὐτοῦ στιγμάς, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Θωμᾶς 'Ακινάτου διὰ τὴν Δύσιν καὶ τοῦ Καλλίστου Μελενικιώτου διὰ τὴν 'Ανατολήν.

1. Θωμᾶς 'Ακινάτος: Κατάφασις.

"Οσαι θρησκευτικαὶ προσωπικότητες, διὰ ποικίλους λόγους καὶ ὑπὸ διαφόρους συνθήκας, ἐνεστερνίσθησαν τὸ πνεῦμα τῶν γραμματειακῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἀναγεννήσεων ἐν τῇ ιστορίᾳ, πολλῷ δὲ μᾶλλον δσαι ἐξ αὐτῶν ἀπέβησαν στυλοβάται τοιούτων ἔξελλεσων, ὑπερετίμησαν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα καὶ τὸ κῦρος αὐτοῦ, ἐπεχειρήσαν δὲ νὰ τοποθετήσουν τοῦτο κατωτέρω μὲν, πλὴν ἐγγύς, τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ. Τοιαύτη εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ 'Ακινάτου. Οὗτος, θαυμαστῆς ὁν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ 'Αριστοτέλους, πρὸς εἰσαγωγὴν τοῦ δποίου ἐν τῇ Δύσει καὶ τῇ θεολογίᾳ αὐτῆς διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλον, ἐδέχθη αὐτὸν ὡς αὐθεντίαν, δικαιολογήσας τὴν τοιαύτην αὐτοῦ ἀποψίν καὶ θεολογικῶς, εἰπὼν δὲ «τὰ ἐκ τῆς θείας 'Αποκαλύψεως πίστει γνωσθέντα οὐδεναντία τῇ φυσικῇ εἶναι γνώσει»¹. "Ο, τι δηλαδὴ γνωρίζομεν διὰ τῆς διανοίας ἡμῶν, δὲν δύναται νὰ ἀντιτίπτῃ πρὸς δὲ τι παρεδόθη ἡμῖν διὰ τῆς θείας 'Αποκαλύψεως, ἀφοῦ καὶ τὰ μὲν καὶ τὰ δὲ «ἐντίθενται» ἡμῖν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ· «οὐδενὶ ἀνθρώπῳ δόξα ἡ πίστις παρὰ Θεοῦ ἐντεθήσεται, τῇ φυσικῇ γνώσει ἐναντιουμένη»².

"Η ἀρμονία, ἐπομένως, ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν καὶ φυσικοῦ ἀνθρωπίνου λόγου τυγχάνει γεγονός ἀπόλυτον διὰ τὸν Θωμᾶν, δστις προσάγει μάλιστα καὶ ἐπιχειρήματα πρὸς ἀπόδειξιν τῆς θέσεώς του³.

1. *Summa contra Gentiles* I 7 (X 6a).

2. "Ἐνθ' ἀνωτ., X 6 β. Τὴν θέσιν τοῦ προηγουμένου καὶ τοῦ παρόντος χωρίου ἀποδίδει μέχρι λεπτομερειῶν τὸ ἔξῆς χωρίον τοῦ X. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ: «Τὰ δόγματα προέρχονται ἐκ τῆς θείας 'Αποκαλύψεως· καὶ δσον δμως δὲ Θεὸς εἶναι αἴτιος τῆς τε 'Αποκαλύψεως καὶ τοῦ δρθοῦ λόγου, οὐδὲ δύναται ν' ἀπατῆ τὸν ἀνθρωπὸν, ταῦτα ὑπερβαίνοντα μὲν τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν, ἥκιστα δμως καὶ ἀντικείναι κατ' ἀρχὴν εἰς τὰς διὰ τοῦ λόγου ποριζομένας ἀληθείας, οὗτως δστε δὲ τι θεολογικῶς εἶναι ἀληθὲς νὰ ἡ ἀνθρωπίνως φεύδεται καὶ τούναντίον» (Δογματικὴ τῆς 'Ορθοδόξου 'Ανατολικῆς Ἐκκλησίας, 'Αθῆναι 1907, σ. 12).

3. "Ἐνθ' ἀνωτ., IV 1 (X 367α καὶ ἔξῆς).

Ἐν τούτοις ἡ ἀρμονία αὕτη δέον δπως μὴ ἐκληφθῇ ὡς ταυτότης ἡ ισότης. Ἡ διάκρισις εἶναι σαφής. Ἀποκάλυψις καὶ λόγος ἀνθρώπινος εἶναι πράγματα διαφόρου μυνατότητος ἔκαστον· αείσι τινα τῶν ἐν τοῖς θείοις νοητῶν, ἀ τῷ ἀνθρώπινῳ συνοδεύουσι λογισμῷ, ἀλλα δὲ τοῦτον ὑπεραίροντα πάντη¹. Ἡ ὑπεροχή, βεβαίως, ἀνήκει εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν. Ὁ φυσικὸς λόγος ἀδυνατεῖ πολλάκις νὰ γνωρίσῃ τὰ τῇ αἰσθήσει προσιτά², πολλῷ δὲ μᾶλλον ἀδυνατεῖ νὰ ἔξιχνισῃ ἀληθείας τῆς Ἀποκάλυψεως, οἷα εἶναι π.χ. ἡ περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ἀλήθεια³. Ἡ περὶ Θεοῦ χριστιανικὴ διδασκαλία ὡς μονάδος ἅμα καὶ τριάδος «πᾶσαν εὐπορίαν ἀποδείξεως ἀνθρωπίνης νικᾶ»⁴.

Παραλλήλως δημος ἡ ἀλήθεια δτι ὑπάρχει Θεὸς καὶ δτι εἶναι εἰς⁵ κατεδείχθη καὶ ἀπεδείχθη καὶ ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν φιλοσόφων, οἵτινες εἰργάσθησαν διὰ μόνου τοῦ φωτὸς τοῦ φυσικοῦ λόγου⁶. Πρὸς τούτοις ἀναγνωρίζει ὁ Θωμᾶς δτι ἔστιν δτε ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ νὰ κατανοήσῃ καὶ ἀποδείξῃ τὰς θείας ἀληθείας ἡπατίθη καὶ περιέπεσεν εἰς ποικίλας κατὰ καιροὺς πλάνας⁷, διὰ τὴν «ἀσθένειαν» καὶ τὸ πεπερασμένον τοῦ νοῦ⁸. Τοῦτ' αὐτὸν ἰσχύει καὶ διὰ χριστιανούς συγγραφεῖς, οἵτινες, ἀκριβῶς διὰ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ συλλογιστικῶς κρίνειν, κατέληξαν πολλάκις εἰς διάφορα μεταξύ των συμπεράσματα, καίτοι ἡρεύνων καὶ ἔγραφον περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος⁹. Ἔντεῦθεν δὲ καὶ αἱ αἰρέσεις¹⁰.

2. Κάλλιστος Ἀγγελικούδης: Ἀπόφασις.

α'. Τὸ αἰσθητήριον τοῦ ἀδιαλείπτως προσευχομένου ἡσυχαστοῦ Καλλίστου Ἀγγελιούδη ἔχανταται πρὸ τοῦ περιεχομένου τῆς *Summa contra Gentiles* καὶ, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ψέγει τὸν συγγραφέα αὐτῆς, δτι «τὰ ἄμεικτα κατὰ πολὺ μειγνύειν ἐπιχειρεῖ»¹¹ καὶ δτι ταῦτα πράττει

1. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 3 (X 3α)

2. "Ἐνθ' ἀνωτ., X 3α - 3β.

3. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 3 (X 3β). Πρβλ. καὶ I 5 (X 5α).

4. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 5 (X 2β).

5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι.

7. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 4 (X 4α). Πρβλ. καὶ III 39 (X 229α) καὶ I 2 (X 2β).

8. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 4 (X 4α).

9. "Ἐνθ' ἀνωτ., III 39 (X 229α).

10. Αὐτόθι.

11. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 36.

«τῆς ἐλληνικῆς σοφίας ἔχόμενος μανικῶς»¹. Εἰς τὰς δύο αὐτὰς μικρὰς προτάσεις εὑρίσκει ὁ Κάλλιστος τὸν μῖτον, διὰ τοῦ ὅποιου ἀγεται εἰς κατανόησιν τῆς μεταφυσικῆς σκέψεως τοῦ Ἀκινάτου. Ἡ ἀρμονία δηλ. λόγου καὶ Ἀποκάλυψεως καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ σκέψης ἀποτελοῦν ἀκρογωνιαίους λίθους τοῦ θωματικοῦ σχολαστικισμοῦ. Διὰ τὸν Κάλλιστον, δλως τούναντίον, λόγος καὶ Ἀποκάλυψεως εἶναι γεγονότα μὴ ἐπιδεχόμενα μεῖζιν, ἀποκλειμένης καὶ τῆς μεταξύ των συμφωνίας. Ο λόγος προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον καὶ τὴν σοφίαν αὐτοῦ, τὴν ὅποιαν γενικῶς «οἱ πνευματοφόροι» πατέρες ἔρριψαν «έκς κόρακας ὡς ματαιόφρονα καὶ ἡτιμωμένην καὶ δλως ἀξύμβλητον ἀρετῆ καὶ ἀληθείαν»².

Ἡ εἰσαγωγὴ μάλιστα καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ διερευνήσει καὶ διατυπώσει τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀποτελεῖ ἐφάμαρτον ἐγχείρημα, δεδομένου δτι οὐδὲν τὸ κοινὸν ὑφίσταται μεταξύ φιλοσοφίας καὶ διδασκαλίας χριστιανικῆς. Ἡ ἔμμονος προσκόλλησις τοῦ Ἀκινάτου εἰς τὸν Σταγειρίτην καὶ τὰ φιλοσοφήματα αὐτοῦ γίνεται ἀφορμή, ἵνα ἐκφράσῃ ὁ Κάλλιστος τὴν ριζικὴν αὐτοῦ ἀντίθεσιν πρὸς πᾶσαν ἔννοιαν ἐναρμονίσεως φιλοσοφίας καὶ Ἀποκάλυψεως· «τί γάρ Χριστιανοῖς καὶ Ἀριστοτέλει κοινόν, τοσοῦτον ἡμῶν ἀπέχοντι, ὡς καὶ τὴν σοφίαν αὐτοῦ ἔξω λέγεσθαι;»³. Καὶ περαιτέρω· «τίς οὖν ὁ λόγος ἡμῶν πρὸς ἐκεῖνον (τὸν Ἀριστοτέλη) καὶ πόθεν δεῖν κέκρικας τοιοῦτον ἄνδρα εἰσαγαγεῖν εἰς τὰ σὰ γράμματα διδάσκαλον καὶ μάρτυρα καὶ συνήγορον, Χριστιανὲ ἀνυπόστατε;... Οὐκ ἔχομεν ἀγίους καὶ θεοφόρους καὶ πολλοὺς καὶ μεγάλους;... Οὐκ εὔδηλον δτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ Θεοῦ, δύτα τῆς πίστεως, ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπίγεια καὶ ὑπὸ ἀπόδειξιν κείμενα;»⁴.

Αἱ ἀλήθειαι τῆς Ἀποκάλυψεως ἀποτελοῦν λειτουργίαν ἔξενην, ἄγνωστον δλως καὶ ἀπρόσιτον εἰς τὸν ἀνθρώπων νοῦν καὶ τὴν ἔξ αὐτοῦ προερχομένην φιλοσοφίαν. Τούτου δεδομένου, πῶς ἡ φιλοσοφία, καὶ ἐν προκειμένῳ ἡ ἐλληνική, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν⁵; «Μὴ Ἐλληνες περὶ Τριάδος θεολογοῦσιν;...

1. Αὐτόθι.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 30. Ἡ οὐσιαστικὴ ἀνάμειξις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διατύπωσιν χριστιανικῶν διδασκαλιῶν ἀπηγόλησε καὶ ἀλλοτε τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὡς συνέβη λ.χ. μὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ Νικαίας Εὐστρατίου, τοῦ ὅποιου θέσεις κατεδικάσθησαν ὑπὸ συγχρόνου αὐτῷ συνόδου (1117), ἔνεκκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ εἰσαγωγῆς τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψεως εἰς τὴν περιοχὴν τῶν θείων ἀληθειῶν. Πρβλ. σχετικῶς P. JOANNOY, «Eustrate de Nicée. Trois pièces inédites de son procès» (1117), ἐν REB 10 (1952) 34.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 45.

4. Αὐτόθι. Πρβλ. καὶ § 41, ἐνθα χαρακτηρίζει ἀνόσιον τὴν πρᾶξιν τῆς εἰσαγωγῆς στοιχείων ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας εἰς τὸν περίβολον τῆς θείας ἐπιστήμης.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 19.

ἀλλ' οὐδὲ εἰ Πνεῦμα "Ἄγιον ἵσταιν "Ελληνες"¹. 'Ο τοιοῦτος προσανατολισμὸς τοῦ ἡσυχαστοῦ Καλλίστου δφείλεται σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ εἰς τὴν περὶ θεολογίας ἀντίληψιν αὐτοῦ, καθ' ἣν θεολογία εἶναι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ζωή, εἶναι ἀσκησὶς καὶ νῆψις ὑπὸ τὰς ποικιλωτάτας αὐτῆς μορφὰς καὶ ἐκφράσεις. 'Απαντῶν εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἀκινάτου, δτι δσον σοφώτερος² ὁ ἀνθρωπὸς γίνεται, «κατὰ τοσοῦτον ἥδη τῆς ἀληθοῦς μακαριότητος καρποῦται τὸ μέρος»³, θέτει τὸ πρόβλημα ἐξ ὀλοκλήρου ἐπὶ πρακτικοῦ πεδίου, τοιᾶν δτι μόνον διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐντολῶν τοῦ Κυρίου τελειοῦται ὁ ἀνθρωπὸς καὶ δτι αὗται «ένοῦσι θαυμαστῶς καὶ ἀγνώστως»⁴ Θεὸν καὶ ἀνθρωπὸν⁵. Αἱ λέξεις «θαυμαστῶς» καὶ «ἀγνώστως» ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴν μαρτυρίαν πνευματικοῦ ἀνδρός, νήφοντος μὲν παντὶ σθένει, ἀναμένοντος δμως τὴν σωτηρίαν του ὡς θεῖον δῶρον, ὡς χάριν Θεοῦ.

'Ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὡσαύτως γραμμῆς ἴσταται ὁ ἡμέτερος Μελενικιώτης ἡσυχαστὴς καὶ δταν δικαιολογῇ διατί τὸ φιλοσοφεῖν ἀδυνατεῖ νὰ ὀδηγῇσῃ εἰς Θεόν, ὀδηγεῖ δὲ εἰς ἀπώλειαν⁶. Τὸ φιλοσοφεῖν προϋποθέτει τὴν φιλίαν τοῦ νοῦ, ὀπότε ὁ ἀνθρωπὸς πάσχει φιλαυτίαν⁷. Κατ' ἀνάγκην ὁ φιλοσοφῶν ἀγαπᾶ τὰ ἴδια νοήματα⁸, τοῦθ' ὅπερ ὀδηγεῖ εἰς ἐλάττωσιν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν Θεόν.

'Η «καὶνη φιλοσοφία», τουτέστιν ἡ νῆψις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπαρχὴν τοῦ ἐν Χριστῷ ζῆν καὶ τῆς θεοπτίας ὑποθέτει τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ταπείνωσιν, ἵνα ὁ ἀνθρωπὸς, ἀπηλλαγμένος τῶν μὴ εἰς τὸν Θεόν ἀναφερομένων διαλογισμῶν καὶ τῶν ἔαυτοῦ ἐπι-

1. Αὐτόθι.

2. *Summa contra Gentiles* I 2.

3. "Ενθ' ἀνωτ., I 2 (X 2α).

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 37.

5. "Αξίζει ἐτί" εὑκαριότερος προβλήματος ν' ἀναφερθῶμεν εἰς τὸν ἄγιον ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΠΑΛΑΜΑΝ, τὸ κατωτέρω χωρίον τοῦ διποίου ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀποτελεῖ ἀρνητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἀκινάτου, ἀφ' ἕτερου δὲ διατυποῖ κατηγορηματικῶς δ, τι ἀλλαις λέξεσιν ἐκφράζει ὁ Κάλλιστος ὡς πρὸς τὴν ἀδυναμίαν τῆς σοφίας, διπος προσθέση μακαριότητας πνευματικὴν εἰς τὸν ἀνθρωπὸν: «Καθαρότητος γάρ ἀνευ, καὶ μάθης τὴν ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι συντελείας φυσικὴν φιλοσοφίαν, μωρὸς οὐδὲν ἦτον, δτι μὴ καὶ μᾶλλον ἔστη ἡ σοφός· ἐκείνης δὲ ἀνευ, καθαρθεὶς καὶ τῶν πονηρῶν ἡθῶν καὶ δογμάτων ἀπαλλάξας τὴν φυχήν, τὴν νικῶσαν τὸν κόσμον τοῦ Θεοῦ σοφίαν κτήση καὶ 'τῷ μόνῳ Θεῷ' (Ρωμ. 16, 27) συνδικιωνίσεις ἀγαλλόμενος» ("Υπὲρ τῶν Ἱερῶν ἡσυχαζόντων, Τριάς Α' 3, Π. Χριστογ., Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, Α', σ. 363).

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 40.

7. Αὐτόθι.

8. Αὐτόθι.

θυμιῶν καὶ τῶν ἐμπαθῶν ἐνεργημάτων, παράσχῃ καρδίαν καὶ νοῦν εἰς κατοικητήριον τῆς θείας χάριτος. Τοιαύτη δμως διαδικασία εἶναι βατὴ μόνον εἰς τοὺς «πτωχοὺς τῷ πνεύματι»¹, τοὺς «πενθοῦντας»² καὶ τοὺς «πραεῖς»³, οἵτινες θὰ κληρονομήσουν τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, θὰ γίνουν μακάριοι⁴. Εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἴστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς θεολογίας γενικῶς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συγκριτικὴν θεολογίαν εἰδικῶς, τὸ νὰ παρακολουθῇ τις τὴν θεολογικὴν πορείαν ἐνὸς ἀνατολικοῦ καὶ ἐνὸς δυτικοῦ Χριστιανοῦ εἰς ἐποχὰς ἀποφασιστικῶν ἐξελίξεων ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς θρησκευτικῆς σκέψεως. 'Ο βυζαντινὸς ἡσυχαστὴς νήφει χάριν τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐνώσεως, χάριν τῆς μακαρίας θεοπτίας. 'Ο δυτικὸς θεολογεῖ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν πρωτίστως τῆς διανοητικῆς ἀπασχολήσεως, ἵνα γνωρίσῃ τὴν μακαριότητα, αὐτὸν τοῦτον τὸν Θεόν.

β'. 'Η ἀπὸ μέρους τοῦ Ἀκινάτου πολυτρόπως ἐκφρασθεῖσα κατάφασις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς μεταξὺ 'Αποκαλύψεως καὶ λόγου ἀρμονίας, ἀφ' ἐνὸς μὲν προεκάλεσε τὴν ἀποφατικὴν ἀπάντησιν τοῦ Καλλίστου, ἀφ' ἕτερου δὲ ὀδηγῆσε τοῦτον εἰς τὸ συμπέρασμα, δτι ἡ τοιαύτη θέσις τυγχάνει καθ' ἔστιτην ἀντιφατική. 'Η ἀποψίς τοῦ Θωμᾶ συνίσταται εἰς τὸ δτι ἀλήθειαί τινες τῆς 'Αποκαλύψεως μένουν ἀπρόσιτοι εἰς τὸν λόγον, ὡς ὑπερβαίνουσαι αὐτὸν⁵, ἐνῷ δὲλαι κατανοοῦνται ὑπὸ τοῦ λόγου, δυνάμεναι νὰ ἀποδειχθοῦν ὑπ' αὐτοῦ⁶.

'Αλλαχοῦ ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς διευκρινίζει δτι αἱ ἀλήθειαι τῆς 'Αποκαλύψεως γιγνώσκονται «πίστειν», ἀποτελοῦν δὲ «δόξαν ἡ πίστιν»⁷, δοθεῖσαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἐνῷ ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις εἶναι φυσική⁸ καὶ «ἔμφυτος»⁹ εἰς τὸν ἀνθρωπὸν, εἶναι τουτέστιν ἀναφαίρετον προσωπικὸν του κτῆμα καὶ ἰδιότης καὶ συστατικόν. Προσέτι δμολογεῖ δτι «ἡ θεία οὐσία τὴν ἔμφυτον γνῶσιν τῶν ἀνθρώπων ἐκφεύγει»¹⁰. Τούτων δμως δεδομένων, διερωτᾶται ὁ Κάλλιστος, πῶς «τὰ ὑπὲρ ἀνθρωπίνην ἀπόδειξιν τῇ ἀποδεικτικῇ ἀλήθειᾳ συμφωνήσει;»¹¹. "Ινα ἐπέλθῃ συμφωνία,

1. *Matθ.* 5, 3.

2. *Matθ.* 5, 4.

3. Αὐτόθι.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 34.

5. *Summa contra Gentiles* I 23 (X 2β - 3α).

6. Αὐτόθι.

7. "Ενθ' ἀνωτ., I 7 (X 6α).

8. "Ενθ' ἀνωτ., X 6β.

9. Αὐτόθι.

10. "Ενθ' ἀνωτ., I 5 (X 5α).

11. Αὐτόθι.

12. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 14.

άρμονία πρέπει νὴ τὰ ὑπὲρ λόγον νὰ γίνουν λογικὰ ἢ τὰ λογικὰ νὰ γίνουν ὑπερλογικά, δηλ. τὰ λογικὰ νὰ ὑπερβοῦν ἔσυτὰ καὶ νὰ ἀνέλθουν εἰς τὴν σφαιραν τῶν ὑπὲρ λόγον¹.

Ἐὰν τὰ ὑπὲρ λόγον παραμείνουν—ὅπως καὶ παραμένουν—καθ' ἔσυτὰ ἀμετάβλητα εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν περιοχήν, καὶ ἐὰν ὁ νοῦς δὲν ἀνέλθῃ—ὅπως καὶ δὲν ἀνέρχεται, ὡς ἀνθρώπινος καὶ πεπερασμένος—εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὑπερλογικοῦ, τότε οὐδεμία συνάντησις πραγματοποιεῖται μεταξὺ τῶν ὑπὲρ λόγον καὶ τῶν λογικῶν ἀληθειῶν. Συναντήσεως δὲ μὴ ὑπαρχούσης, περιττεύει καὶ πᾶσα συζήτησις περὶ τοῦ ἀποτελέσματος αὐτῆς. Ἐπομένως οὐδεὶς λόγος περὶ ἀρμονίας λογικῶν καὶ ὑπερλογικῶν δύναται νὰ γίνη. Ἐν τούτοις ὁ Ἀκινάτος ὑπεραμύνεται τῆς ὑποτιθεμένης αὐτῆς ἀρμονίας, διὸ καὶ ὁ Κάλλιστος παρουσιάζει αὐτὸν εἰρωνικῶς «σύμφωνον... τῇ ἀποφάσει καὶ καταφάσει»². Ἐὰν οὖτο σκεπτώμεθα περὶ τῶν λογικῶν καὶ ὑπερλογικῶν, τότε καὶ τὰ μὲν καὶ τὰ δὲ «τὸν αὐτὸν ἔξουσι τρόπον καὶ ἀδιάκριτα ἔσονται καὶ ἀναμικῆ φύρδην καὶ ταῖς ... αἱρέσεσι συνῳδά»³.

Κραυγαλέαν ἀντινομίαν⁴ ἀνευρίσκει ὁ Κάλλιστος καὶ εἰς τὰς σκέψεις τῶν ἐπομένων δύο ἀκινατείων χωρίων: «Ἄποδεικτέον μέντοι ὡς οὐδαμῶς ταῦτα (τὰ διὰ τῆς Γραφῆς παραδεδομένα) τοῖς φυσικοῖς ἀντίκεινται λόγοις»⁵ καὶ ἐν συνεχείᾳ: «δεῖ δὲ ἀποδείξνυσθαι, τὰ τοιαῦτα (τὰ διὰ τῆς Γραφῆς παραδεδομένα) ρητοῖς τῆς θείας Γραφῆς, ἀλλ' οὐ λόγοις φυσικοῖς»⁶, διότι οἱ φυσικοὶ λόγοι «ἐν τοῖς θείοις πράγμασιν ἀσθενοῦσιν»⁷.

3. Τὸ δυνάμει καὶ φυσικῶς εἶναι (φυσικὴ καὶ ἀποφατικὴ θεολογία).

Ολίγαι λέξεις ὑποδηλοῦν τὰς προϋποθέσεις καὶ τὸ ὑπόβαθρον, ἐπὶ τοῦ ὅποιου στηρίζει τὴν ἀπλῆν θρησκευτικὴν αὐτοῦ σκέψιν ὁ Κάλλιστος: «ἐὰν λέγω 'τοῦτο ὑπερφύες ἔστι', δυνάμει λέγω, οὐ κατὰ φύσιν ἔστι: εἰ δὲ κατὰ φύσιν, οὐχ ὑπερφύες»⁸. Ὅταν ἐν συγκεκριμένον πρόσωπον, πιστεῦον εἰς Σωτῆρα Χριστόν, εἴπη περὶ τίνος ἀποκεκαλυμμένης

1. Αὐτόθι.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 14. Πρβλ. § 1 - 6 καὶ ἀλλαχοῦ.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 3.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 4 - 5.

5. *Suntta contra Gentiles IV 1* (X 367α).

6. "Ἐνθ' ἀνωτ., X 366β - 367α.

7. "Ἐνθ' ἀνωτ., I 2 (X 2β).

8. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 14.

ἀληθείας, διτὶ αὕτη εἶναι «ὑπερφύής», λέγει τοῦτο οὐχὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐκ περιουσίας καὶ φυσικῆς τίνος ἴδιότητος, ἀλλὰ «δυνάμει» καταστάσεως καὶ ἔξουσίας τινός, δυνάμει τῆς πίστεως δηλονότι, τὴν δηοῖαν ἔχει ἀπὸ Θεοῦ τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ θελήσει. 'Ο σχηματίζων τὴν βεβαιωτικὴν φράσιν «ὑπερφύες ἔστι», βεβαιοῖ τοῦτο οὐχὶ κατὰ φυσικὸν λόγον. 'Επομένως τὸ «εἶναι» τῆς ὑπερφυοῦς ἀληθείας δὲν συνάγεται οὔτε συμπεραίνεται ἐξ ἀναλογίας πρὸς τὸ εἶναι τῆς φυσικῆς γνώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὅμολογεῖται δυνάμει τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπερφυσικῆς πίστεως. Δὲν τυγχάνει λοιπὸν «φυσικὸν» τὸ εἶναι τῆς ὑπερφυοῦς ἀληθείας καὶ δι' οὓς λόγους ἀνεφέρομεν, ἀλλὰ καὶ διότι ἐὰν ἡ ὑπερφύη ἀλήθεια ἦτο «φυσική», τότε καὶ αὕτη δὲν θὰ ἦτο «ὑπερφύες», ὑπερφυσικὸν τι, ἀλλὰ φυσικὸν—φυσικὴ ἀνθρωπίνη γνῶσις. Μετὰ τ' ἀνωτέρω νοεῖται κάλλιστα ἡ ἀντιρρητικὴ διάθεσις τοῦ Καλλίστου ἔναντι τοῦ Ἀκινάτου, διστις διὰ τῆς ἰδέας τῆς «ἀρμονίας» θέτει ἐν προφανεῖ κινδύνῳ τὴν διατήρησιν τῆς φύσεως, τῆς οὐσίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἀφ' ἐνὸς μὲν τοῦ περιεχομένου τῆς 'Αποκαλύψεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως.

α. 'Εκ παραλλήλου αἱ προϋποθέσεις αὗται τῆς θεολογικῆς πορείας τοῦ Καλλίστου θέτουν ἐν κινδύνῳ τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ὑπαρξίαν τῆς φυσικῆς θεολογίας γενικῶς καὶ τὴν ἰδέαν μιᾶς χριστικηῆς φιλοσοφίας εἰδικῶς, νοούμενης ταύτης καὶ ὡς ἱστορικοῦ φαινομένου καὶ ὡς δεοντολογίας.

τὸ ἀποψίς τοῦ Ἀκινάτου περὶ φυσικῆς θεολογίας διαλαμβάνεται εἰς τὴν περὶ ἀρμονίας θεωρίαν αὐτοῦ. 'Ως δὲ καὶ ἐν τοῖς πρόσθιν ἐλέχθη, ἡ ἔννοια τῆς ἀρμονίας σημαίνει μερικὴν ταύτην ἡ σύμπτωσιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Τὸ ταυτίζόμενον μέρος ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν θεολογίαν. 'Η 'Αποκάλυψις καὶ ἡ φυσικὴ γνῶσις ἡ αἱ θρησκευτικαὶ καὶ φιλοσοφικαὶ ἀλήθειαι ἀποτελοῦν δύο τεμνομένους κύκλους. Τὸ τεμνόμενον μέρος εἶναι κοινόν. Εἰς τὸ κοινόν μέρος εἶναι δυνατή ἡ περιχώρησις τῶν δύο ἀληθειῶν. Τὸ κοινόν τοῦτο μέρος, ἔνθα πραγματοποιεῖται ἡ περιχώρησις, συνιστᾶ τὴν φυσικὴν ἡ καταφατικὴν θεολογίαν¹, τὴν ὑπαρξίαν τῆς ὅποιας ἔμμεσως, πλὴν ἀσφαλῶς, ἀρνεῖται ὁ Κάλλιστος. 'Η ἄρνησις αὕτη τοῦ Καλλίστου διελεῖται εἰς τὸ διτὶ οὖτος δὲν ἀνευρίσκει μεταξὺ ἀποκεκαλυμμένων καὶ φυσικῶν ἀληθειῶν τὸ περὶ οὖς ὁ λόγος κοινὸν μέρος, ὅπερ ἀνευρίσκει

1. Περὶ τῆς σχολαστικῆς φυσικῆς θεολογίας, ἡ ἀνάπτυξις τῆς διποίας διελεῖται εἰς τὴν πεποίθησιν, διτὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἔχει τὴν δυνατότητα διὰ τοῦ φυσικοῦ φωτὸς νὰ ἀναχθῇ εἰς θεωρίαν τῆς φύσεως καὶ δι' αὐτῆς εἰς Θεόν, βλ. N. ΝΗΣΙΩΤΗ, Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωστικότηταν, 'Αθῆναι 1965, σ. 177 - 179.

δ' Ἀκινάτος ἐν τῇ θεωρίᾳ περὶ ἀρμονίας, τὴν ὅποιαν, ὡς ἐλέγθη, ἀπορίπτει διαφρήδην ὁ Μελενικιώτης ἡσυχαστής.

β. "Ηδη, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Κάλλιστον, εὐρισκόμεθα πρὸ μιᾶς ἀποφατικῆς τάσεως. Οὗτος διαχωρίζει δξέως θείας ἀληθείας, «ύπερ φύσιν» ὡς λέγει, καὶ λογικὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου. 'Η τελευταία ἐπ'
οὐδὲν δύναται ν' ἀναγιθῇ εἰς τὴν σφαῖραν τῶν πρώτων. Τὰς θείας ἀληθείας ὁ πιστὸς—Χριστιανὸς καταφάσκει «δυνάμει». 'Η κατάστασις τοῦ «δυνάμει» δηλοῦ τὴν πίστιν, διὰ τῆς ὅποιας καὶ χάριν τῆς ὅποιας διατυποῦται ἡ κατάφασις. Οὕτω ὁ φυσικὸς λόγος ἀποκλείεται, ἔστω καὶ ἀν οὗτος ἀνήκῃ εἰς πιστὸν πρόσωπον τοῦ περιβόλου τῶν θείων καὶ ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν. 'Η πίστις, ἡ ὅποια διὰ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ἀποτελεῖ ἐν ταύτῳ ζένην καὶ παράδοξον λειτουργίαν, παρέχει τὴν διαβεβαίωσιν—καὶ μόνον αὐτὴν—εἰς τὸν πιστὸν ἄνθρωπον, δτι ὑπάρχουν καὶ ισγύουν σωτηριωδῶς δι' αὐτὸν αἱ ἀποκεκαλυμμέναι ἀληθείαι. Πέραν δμως τοῦ δτι αὗται ὑπάρχουν καὶ δτι κέκτηνται διὰ τὸν ἄνθρωπον σωτηριώδη σημασίαν δὲν δύναται οὔτε καὶ ἡ πίστις νὰ εἴπῃ. 'Η οὐσία τῶν ἀληθειῶν μένει ἀπρόσιτος καὶ ἄρρητος, ὡς διεξοδικώτερον θὰ ἴδωμεν εἰς ἔτερον κεφάλαιον.

Τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν καὶ συνιστοῦν τὴν ἀποφατικὴν πορείαν τῆς σκέψεως τοῦ Καλλίστου. 'Αναγινώσκων τις μόνον τὸ εἰς τὴν σχέσιν πίστεως καὶ ἀνθρωπίνης γνώσεως τμῆμα τοῦ ἔργου τοῦ Καλλίστου, ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωσιν δτι ὁ ἀποφατισμὸς ἀντιπροσωπεύει δι' αὐτὸν μέθοδον, τὴν ὅποιαν ἐφαρμόζει μὲν ἀκρίβειαν. 'Ἐν τούτοις τὸ ἀληθὲς εἶναι δτι ὁ Κάλλιστος οὔτε ἐνδιαφέρεται διὰ μέθοδον, οὔτε γνωρίζει τοιαύτην, ἵνα μετὰ συνεπείας προβῆ εἰς ἐφαρμογήν της. Καὶ εἰς τοῦτο διαφέρει τοῦ Θωμᾶ. "Αλλωστε χαρακτηριστικὸν τοῦ δλου αὐτοῦ ἔργου τυγχάνει καὶ ἡ ἔλλειψις αὐστηρᾶς καὶ συγκεκριμένης μεθόδου, διὰ τῆς ὅποιας ἐλέγχει τὰ κατ' αὐτὸν πεπλανημένα καὶ διατυποῖ συστηματικῶς τὰς ίδιας αὐτοῦ θέσεις.

"Ο Κάλλιστος ζῇ, νήφει, ἀνέρχεται τὴν κλίμακα, τὴν εἰς θεωρίαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ὁδηγοῦσαν. Ταῦτα δὲ ποιῶν, κάμνει διάλειμμα καὶ ἐλέγχει σημεῖά τινα τῆς νοησιαρχικῆς θεολογίας τοῦ 'Ακινάτου. 'Επομένως τάσιν ἔχει μόνον πρὸς ἀποφατικὴν θεολογίαν καὶ οὐχὶ μέθοδον ἀποφατικήν. 'Η ἔννοια τῆς μεθόδου προσιδίαζει εἰς φιλοσοφικὴν διεργασίαν, ἵσως δὲ καὶ εἰς θεολογικήν, κυριαρχουμένην δμως ὑπὸ νοησιαρχικῶν στοιχείων, ὡς συμβαίνει εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τοῦ 'Ακινάτου. 'Η μέθοδος, ἡ καθ' ὅλοκληρίαν ἡ μερικῶς, ἔξω βάλλει τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ζωὴν αὐτοῦ. Αἱ ὑψηλαὶ πνευματικαὶ ἐμπειρίαι καὶ κατακτήσεις ἐνδὲ ἡσυχαστοῦ εὑρηνται μακρὰν καὶ ὑπεράνω πάσης

ἐννοίας μεθόδου, λογικῆς τουτέστι διεργασίας πνευματικῶν ἀληθειῶν ἡ, κάλλιον, καταστάσεων. Τὸ γεγονός τοῦτο βοηθεῖ εἰς δρθοτέραν κατανόησιν τῆς διαφορότητος, ἡτις ὑφίσταται μεταξὺ θωματικῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἀφ' ἐνδὲ καὶ νηπτικῆς θεολογίας τοῦ Καλλίστου 'Αγγελικούδη ἀφ' ἑτέρου.

Εἰς ἔτερον κεφάλαιον θὰ φανῇ εὑκρινέστερον δτι ὁ δυναμικὸς καὶ οὐχὶ ὁ μεθοδικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἀποφατισμοῦ κυριαρχεῖ εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Καλλίστου, δστις δὲν διανοεῖται, δστε νὰ ἔχῃ ἀνάγκην μεθόδου, ἀλλὰ νήφει, διὸ καὶ ὁ ἀποφατισμὸς αὐτοῦ εἶναι δυναμικός, ζῶν καὶ ὁδηγῶν εἰς θεοπτίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΑΠΛΟΤΗΣ ΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

«Ο γάρ Θεὸς ἀπλοῦς κηρύσσεται τὴν οὐσίαν, ποικίλος δὲ ταῖς ἐνεργείαις. (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΑΓΓΕΛΙΚΟΥΔΗΣ, § 395).

«*Nihil igitur est in Deum praeter essentiam eius*» = Οὐδὲν ἔστιν ἐν τῷ Θεῷ ἔκτὸς τῆς οὐσίας αὐτοῦ. (ΘΩΜΑ ΑΚΙΝΑΤΟΥ, *Summa contra Gentiles* I 21)

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ Η ΓΕΝΕΣΙΣ ΑΥΤΟΥ

Ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ προτιθέμεθα νὰ ἔξετάσωμεν συγχριτικῶς δ, τι δ Θωμᾶς Ἀκινᾶτος καὶ δ Κάλλιστος Μελενικιώτης ἐδίδαξαν σχετικῶς πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, τὸ ἀπλοῦν καὶ τὸ σύνθετον αὐτοῦ.

Τὸ πρόβλημα τῆς θείας ἀπλότητος ἀντεμετωπίσθη κατὰ τοὺς πρώτους ἡδη χριστιανικοὺς αἰῶνας, ἐλύθη δὲ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας κυρίως ἐν τῇ πάλη αὐτῆς πρὸς τὰς σχετικὰς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο χριστιανικὰς αἱρέσεις, αἵτινες ποικιλοτρόπως παρηρμήνευον καὶ παρεξήγουν τὰς ἀληθείας τῆς Ἀποκκλύψεως περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ίδιᾳ τὰς ἀναφερομένας εἰς τὰς σχέσεις τῶν τριῶν Αὐτῆς προσώπων. Ἐνεκα μάλιστα τούτου αἱ σχετικαὶ σφοδραὶ ἔριδες ὠνομάσθησαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας τριαδικαί. Ἀποτέλεσμα τῶν ἔριδων τούτων ὑπῆρξεν ἡ περὶ Ἁγίας Τριάδος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, καθ' ἣν δ Θεὸς εἶναι εἰς τὴν φύσιν ἡ τὴν οὐσίαν, ἐν τρισὶν δμῶς ὑποστάσεσι (Πατήρ, Υἱός καὶ Ἡγιον Πνεῦμα). Ταῦτα συνέβησαν κυρίως κατὰ τὸν δ' καὶ ε' αἰῶνα.

Εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τὸ πρόβλημα τῆς θείας ἀπλότητος ἐτέθη ἐκ νέου τὸν ιδ' αἰῶνα, δτε ἐπανελήφθη ἡ γνωστὴ διαδικασία, τὴν δποίκην ἡκολούθει εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν ἡ γένεσις καὶ ἡ ἔξετασις συστηματικῶν θεολογικῶν πρβλημάτων. Παραφανία τις δηλαδὴ μεταξὺ τῶν πιστῶν, συγκεκριμένη τις καὶ σκανδαλώδης παρέκκλισις ἀπὸ τῆς ζώσης καὶ κοινῆς εἰς ὅλους παραδόσεως, προεκάλει ἀναταραχὴν καὶ δξείας συζητήσεις μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ σώματος

τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ κατὰ τὴν τετάρτην δεκαετίαν τοῦ ιδ' αἰῶνος ἐν Βυζαντίῳ.

Ἐν Ἀγίῳ Ὁρει κατ' ἔξοχήν, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς μοναστικοῖς κέντροις τοῦ Βυζαντίου, αἱ ἔστιν δτε ἀλληλοσυγκρουόμεναι ἀσκητικαὶ τάσεις τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος, μάλιστα δὲ τὰ μεγάλα καθ' ἔαυτὰ ἀσκητικὰ ρεύματα Εὐαγγρίου τοῦ Ποντικοῦ († περὶ τὸ 399) καὶ Μακαρίου τοῦ Αλγυπτίου († 390), συγκερασθέντα καὶ ὑπερνικήσαντα τὰς μεταξὺ τῶν ἀντιθέσεις, εἰσῆλθον βαθέως εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας πρῶτον μὲν διὰ Μαξίμου τοῦ Ὄμολογητοῦ († 662), ὑστερὸν δὲ διὰ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου († 1022 η 1037 η 1042). Ἡ ἐν τῷ σώματι τῆς Ἐκκλησίας πραγματοποιηθεῖσα συνδιαλλαγὴ τῶν ἐν λόγῳ ρευμάτων ἀπετέλει διὰ τὸν κατ' ἀνατολάς Χριστιανισμὸν τὴν ἀσκητικὴν αὐτοῦ παράδοσιν, οὖσαν ζῶσαν εἰς ὅλοκληρον τὸ Βυζαντίον, ίδιᾳ δὲ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει.

Ἐνῷ οὗτως εἶχον τὰ πράγματα ἐν τῷ δρυθοδόξῳ Βυζαντίῳ, ἐνεφανίσθη ἐκεῖ μεταξὺ τῶν ἑτῶν 1333 καὶ 1336 δὲ ἐκ Καλαβρίας τῆς Ἰταλίας μοναχὸς καὶ ἴκανὸς διαλεκτικὸς φύλοσοφος Βαρλαὰμ († 1350), δοτὶς ἀντέδρασε σκανδαλωδῶς εἰς τὴν τοιαύτην ἀσκητικὴν παράδοσιν γενικῶς καὶ εἰς τὴν νοερὰν προσευχὴν τῶν ἡσυχαστῶν εἰδίκῶς. Εἰς τὴν πρόκλησιν τοῦ Βαρλαὰμ ἀπήντησε τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, τὸ δποίον ἔζη καὶ ἐκαλλιέργει τὴν παράδοσίν του, διὰ τὴν δρθότητα τῆς ὁποίας ἦτο ὑπαρξιακῶς βέβαιον. Οὕτω ἐν ἔτει 1337¹ ἤρξατο ἡ τελευταία μεγάλη θεολογικὴ ἔρις εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διευκρινισθῇ διὰ λογικῶν σχημάτων καὶ νὰ διατυπωθῇ, περιγραφικῶς πάντοτε, ἡ αὐστηρῶς νηπτικὴ πνευματικὴ παράδοσις τοῦ Βυζαντίου.

Ο Βαρλαὰμ ἐλοιδόρησε τοὺς ἡσυχαστὰς τῆς Θεσσαλονίκης ἡ τοῦ "Αθω διὰ τὴν ὑπὸ" αὐτῶν ἀσκουμένην νῆψιν, μεθ' ἣν διεβεβαίουν δτε κατηξιοῦντο τῆς θέας τοῦ θαβωρίου φωτὸς καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν σωματικῶν δφθαλμῶν. Ο ὑπὸ φιλοσοφικοῦ δμως ἀποφατισμοῦ διαπνεόμενος Βαρλαὰμ ἤρνετο τὴν δυνατότητα τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, διεκωμώδει δὲ τὴν διὰ τῶν σωματικῶν δφθαλμῶν μετοχὴν εἰς τὸ Θεῖον.

Εἰς τὴν διαφωνίαν τοῦ Βαρλαὰμ ὑπῆρχεν ἐν κεντρικὸν πρόβλημα, τὸ δποίον δὲν ἀντεμετωπίζετο ὑπὸ αὐτοῦ δρθοδόξως. Οἱ ἡσυχασταὶ, βεβαιοῦντες δτε κατηξιοῦντο τῆς θεοπτίας, ἡνάδουν δτε ἐτύγχανον τῆς θεωρίας τῶν ἐνεργειῶν² τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀκτίστου δόξης αὐτοῦ. Τὸ το-

1. Π. Χρηστού, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 316.

2. Πρβλ. Α. Θεολορού, "Η περὶ τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, Αθῆναι 1956, σ. 35 - 36, καὶ V. Lossky, *La vision de Dieu*, Neuchâtel 1962, σ. 131.

οῦτον προϋπέθετεν ἀπὸ μέρους αὐτῶν διάκρισιν ἐν τῷ Θεῷ οὐσίας, ἀ-
προσίτου καὶ ἀκαταλήπτου, καὶ ἐνεργειῶν ἀκτίστων, μεθεκτῶν καὶ προσι-
τῶν, χάριτι πάντως θείᾳ, εἰς τοὺς νήφυντας. 'Ο Βαρλαὰμ τούναντίον
δὲν ἡνείχετο τὴν τοιαύτην διάκρισιν, διότι ἐνόμιζεν ὅτι δι' αὐτῆς προσε-
βάλλετο ἡ εἰς ἄπαντα τὸν Χριστιανισμὸν κοινὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἀ-
πλότητος τοῦ Θεοῦ.' Εφρόνει δηλ. οὗτος ὅτι, διακρίνων τις τὴν θείαν οὐ-
σίαν ἀπὸ τὰς ἀκτίστους ἐνεργείας, εἰσάγει σύνθεσιν δύο τινῶν ἐν τῷ Θεῷ,
τοῦθ' ὅπερ βεβαίως εἶναι βλάσφημον. Τὴν τοιαύτην ὅμως διάκρισιν οἱ
ἡσυχασταὶ δὲν ἔξελάμβανον ὡς εἰσάγουσαν σύνθεσιν. Μᾶλλον δέ, ὡς
θὰ ἰδωμεν κατὰ τὴν ἔξέτασιν τῶν θέσεων τοῦ Καλλίστου, οὗτοι δὲν ἔ-
δεχοντο καν τὴν φιλοσοφικὴν κατηγορίαν τῆς συνθέσεως ὡς ισχύουσαν
ἐν τῷ Θεῷ.

Πρόδηλον τυγχάνει ὅτι αἱ περὶ ἀπλότητος καὶ συνθέσεως τοῦ Θεοῦ
ἀπόψεις τοῦ Βαρλαὰμ συνέπιπτόν πως μὲν ἔκείνας τῆς σχολαστικῆς θεο-
λογίας, μάλιστα δὲ μὲ τὰς εἰς τὰ ἔργα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου ἀπαντώσας
σχετικὰς ἴδεας, τὴν ἀνάρεσιν τῶν ὁποίων ἐπεχείρησεν ὁ ἡμέτερος Κάλ-
λιστος, οὕτινος τὴν σκέψιν θὰ παρακολουθήσωμεν ἐν τοῖς ἐπομένοις,
ἐν συσχετισμῷ πάντοτε πρὸς τὴν ἀντίστοιχον δυτικὴν σχολαστικὴν σκέ-
ψιν τοῦ πολλοῦ Ἀκινάτου.

2. ΑΠΛΟΤΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΕΝ Τῷ ΘΕῷ

'Ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου ἡ περὶ ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ
ἴδεα ἀποτελεῖ θεμελιώδη προϋπόθεσιν. Οὗτος, τέκνον τῆς δυτικῆς ἔκ-
κλησιαστικῆς καὶ θεολογικῆς παραδόσεως, συνείχετο ὑπὸ τῆς ἀνάγκης
ἴδιαιτέρου τονισμοῦ τῆς τελείας ἀπλότητος ἐν τῷ Θεῷ, ὡς συνείχετο
ἡ προγενεστέρα αὐτοῦ δυτικὴ θεολογία ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τονισμοῦ τῆς
ἐνότητος ἐν τῇ Ἀγίᾳ Τριάδι, τὴν ὁποίαν ἀντελαμβάνετο ἀνετώτερον
ὡς μονάδα καὶ δυσχερέστερον ὡς τριάδα, ὡς τρία τουτέστι πρόσωπα
καὶ ἄρα ὡς τρεῖς ὑποστάσεις.

«Οὐδὲν ἔστιν ἐν τῷ Θεῷ παρὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ»¹ ἐπαναλαμβάνει
εἰς πᾶσαν εὐκαίριαν ὁ Θωμᾶς. 'Ο Θεὸς ἐπομένως εἶναι τὸ ἄκρως καὶ
ἀπολύτως ἀπλοῦν, ὡς καὶ ἡ μόνη τῶν πάντων ἀρχὴ'². Η οὐσία τοῦ Θεοῦ
ἀποτελεῖ ἐν ταύτῳ τὸ α καὶ τὸ ω. 'Ο Θεὸς εἶναι ἡ ἴδια αὐτοῦ οὐσία ἡ ἡ
ἴδια αὐτοῦ φύσις'³. Εἰς δοντα τῶν ὁποίων τὸ εἶναι δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν

1. S. c. G. I 21 (X 21) καὶ λατινιστί: Nihil igitur est in eo praeter essentiam eius.

2. S. c. G. I 50 (X 43).

3. S. c. G. I 21 (X 20β).

οὐσίαν ἡ τὴν φύσιν αὐτῶν, δέον δπως ἀναζητηθῆ σύνθεσις⁴. Αὕτη ὅμως
ὑφίσταται μόνον εἰς δοντα, ἐν τοῖς ὅποιοις δύναμις καὶ ἐνέργεια εὑρηνται
διαγεγριμένως.⁵ 'Αλλ' ἐν τῷ Θεῷ ἀποκλείεται ἡ δύναμις⁶, ἐνεκα δὲ τού-
του ἀποκλείεται παντελῶς ἡ ἐν αὐτῷ σύνθεσις⁷. Πρὸς τούτοις, σημειοῦ ὁ
Θωμᾶς ὅτι «τὸ πλῆθος τῶν θελητῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ»⁸, δσα δηλαδὴ θέλει
ὁ Θεός, «δὲν μάχεται τῇ τούτου ἀπλότητι»⁹, δὲν ἐναντιοῦται εἰς τὴν θείαν
ἀπλότητα, δπως δίλωστε τὸ πλῆθος τῶν κατηγορουμένων αὐτῷ, οἷον
σοφία, ἀγαθότης, ἀγιότης, φῶς καὶ τὰ τούτοις δμοια, οὐδαμῶς καταλύουν
τὴν ἀπλότητα τοῦ Θεοῦ, διότι πάντα ταῦτα δέχεται ὁ Ἀκινάτος ὡς ταυ-
τόσημα πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν θείαν οὐσίαν.

'Ο Κάλλιστος Μελενικιώτης, γνήσιον τέκνον τῆς παραδόσεως τοῦ
ἀνατολικοῦ Χριστιανισμοῦ, φέρεται ὡσαύτως πεπεισμένος περὶ τῆς ἀ-
πλότητος τοῦ Θεοῦ ἐν γενικῇ ἐννοίᾳ. 'Ἐν τούτοις ἡ ὁδὸς τῆς θεολογίας
αὐτοῦ διέφερεν οὐσιωδῶς ἔκείνης τοῦ Θωμᾶ. Τοῦτο συνέβαινε διότι τὰ
προβλήματα τῆς θεολογίας, καὶ ἐν προκειμένῳ τὸ πρόβλημα τῆς θείας
ἀπλότητος, ἔξηταζεν ὁ Κάλλιστος οὐχὶ ἐκ φιλοσοφικοῦ διαφέροντος,
ἀλλὰ μόνον ἐξ ὑπαρξιακοῦ πάθους καὶ πένθους, ἥτοι σωτηριολογικῶς.
'Ο Θωμᾶς, ἐκκινῶν ἐκ φιλοσοφικῶν καὶ δὴ καὶ ἀριστοτελικῶν προϋ-
ποθέσεων, ἐφήρμοζε κοσμολογικὰς μεθόδους καὶ ἴδεας πρὸς διευκρί-
νισιν τῆς αὐτηρῶς ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας περὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θε-
οῦ, ὡς ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ μεταφυσικοῦ, ἐν φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ, προβλή-
ματος. Οὗτω ἡ κοσμολογικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἐννοία τῆς συνθέσεως
τῶν δοντων, τὰ ὅποια φέρουν ἐν ἑαυτοῖς δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ἐφαρμό-
ζεται ἐπὶ τοῦ Θεοῦ, ἐν τῷ ὁποῖῳ, συμπεραίνει ὁ Θωμᾶς, δὲν ὑφίσταται
σύνθεσις, διότι ἡ δύναμις καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ταυτίζονται πρὸς τὴν οὐ-
σίαν αὐτοῦ.

Τούναντίον ὁ Κάλλιστος δὲν ἡρεύνα μεθοδικῶς-φιλοσοφικῶς τὴν
οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἵνα δεσμεύηται ὑπὸ συγκεκριμένης μεθόδου. Οὗτος
ἡγωνίζετο ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἀφ' ἐνὸς μὲν ἵνα γνωρίσῃ τὸν Θεόν, δστις εἶναι
κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ πάντη ἀγνωστος καὶ ἀκατάληπτος, ἀφ' ἐτέρου δὲ
ἵνα εἰπῃ τί εἶναι ἔκεινο, τὸ ὁποῖον οἱ κεκαθαρμένοι δύνανται, χάριτι
θείᾳ, νὰ ἰδουν ἐν τῷ Θεῷ, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ Κυρίου¹⁰.

1. Αὐτόθι.

2. S. c. G. I 18 (X 16α).

3. Αὐτόθι.

4. Αὐτόθι.

5. S. c. G. I 77 (X 65).

6. Αὐτόθι.

7. Matθ. 5, 8.

Διὰ τὸν Κάλλιστον ἡ περὶ ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ θωμαστικὴ διδασκαλία «περιφρανῶς τῆς ἑλληνικῆς πλάνης ἐστί»¹, διότι ἡ ἔννοια τῆς συνθέσεως ὡς κοσμολογική καὶ φιλοσοφική οὐδεμίαν ισχὺν δύναται νὰ ἔχῃ ἐν τῷ μυστηρίῳ τοῦ Θεοῦ· «ἡ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησία προσδιαλεγομένη φησίν· ὅρᾶτε ὅτι ἐκ τούτου πλανᾶσθε, ἐκ τοῦ πάντη ἀγνοῆσαι ὅτι αἱ συνθέσεις τῶν ἐν ὑποστάσει ὄντων καὶ οὐ τῶν ἐν ἑτέρῳ θεωρουμένων εἰσί. Καὶ τὸ φρόνημα κοινὸν τῶν τῆς Ἐκκλησίας θεοσόφων μυσταγωγῶν»².

Ο Κάλλιστος, διασαφῶν περαιτέρω τὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ ἀνωτέρω χωρίου, ὑποστηρίζει μετὰ τοῦ μάρτυρος καὶ φιλοσόφου Ἰουστίνου ὅτι ὁ Θεὸς δὲν ἀνήκει εἰς τὴν κτιστὴν καὶ ἀρκα προσιτὴν φύσιν, ἵνα λισχύουν ἐπ' αὐτοῦ αἱ κατηγορίαι προσδιορισμοῦ καὶ γνώσεως τῶν ἐγκομίων πραγμάτων³. Οὕτω δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπολαμβάνωμεν καὶ ἐρμηνεύωμεν ὡς σύνθεσιν τὸ γεγονός ὅτι ἐν τῷ Θεῷ ὑφίσταται λ.χ. «τὸ εἶναι» ἀμα καὶ «τὸ ἔχειν». Ταῦτα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια δέοντας ἐκλαμβάνωνται ὡς «ὑπὲρ τὴν σύνθεσιν»⁴. Ὑπὸ τοιοῦτον πρᾶσμα θεωρῶν τὸ πρόβλημα τῆς ἀπλότητος καὶ συνθέσεως ἐν τῷ Θεῷ, οὐδόλως ἐνοχλεῖται ὁ ἡσυχαστὴς ὑπὸ τῆς πολλότητος ἐν τῷ Θεῷ· μάλιστα δὲ διακηρύσσει οὗτος εὐχρινέστατα ὅτι «ἐν τῷ Θεῷ, ἀπειροδυνάμων ὄντι, θεωρεῖσθαι δύναμιν καὶ ἐνέργειαν δόγμα τῆς ἱερᾶς Ἐκκλησίας καὶ ἀληθεστάτη ἀπόφασις»⁵. Η τοιαύτη διακήρυξις εὑρηται εἰς ἀκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν σχετικὴν ἀποψιν τοῦ Θωμᾶ, διστις ἔγγραφεν ὅτι «ἐν τῷ Θεῷ οὐδαμῶς ἔστι δύναμις»⁶, ἵνα ἀποφύγῃ τὴν σύνθεσιν, ἡτις ὅμως ὡς ἔννοια καὶ πραγματικότης ἀποκλείεται διὰ τὸν Κάλλιστον νὰ ὑφίσταται ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Θεοῦ, ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἀγίας Τριάδος.

Ο νηπτικὸς Κάλλιστος ἐπιχειρεῖ νὰ εἰσέλθῃ ἐπι βαθύτερον εἰς τὴν

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 218. Σημειωθήτω ὅτι ὁ δρός «ἑλληνικός» παρὰ Καλλίστῳ τυγχάνει ἐνωιολογικῶς ταυτόσημος πρὸς τὸν δρόν ἑθνικός, εἰδωλολατρικός καὶ φιλοσοφικός.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 219.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 217 - 221.

4. «Καὶ ἐρωτώμενος δὲ παρὰ τῶν Ἐλλήνων ὁ ἄγιος Ἰουστίνος, 'εἰ ἔχει ὁ Θεὸς ὑπόστασιν ὑπάρχουσαν καὶ βουλὴν ἐνυπάρχουσαν καὶ υἱὸν ὑπάρχοντα, πῶς ἐκ τοσούτων συγκείμενος ἀπλοῦς ὄνομάζεται;' φησίν· 'οὐκ ἔστι κατὰ τὴν κτιστὴν φύσιν Θεός, διστε τὸ εἶναι αὐτὸν καὶ τὸ ἔχειν νοηθῆναι ἐν συνθέσει. 'Ἄλλ' ὡς ὑπὲρ τὴν φύσιν ἔστιν ὅν, οὗτοι καὶ τὸ εἶναι αὐτὸν καὶ τὸ ἔχειν ἔστιν ὑπὲρ τὴν σύνθεσιν'» (ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, 'Ἀποκρίσεις πρὸς 'Ορθοδόξους ριμδ', ἐν BEPI 4, σ. 143, στ. 28 - 37). Πρβλ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 219.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 224.

6. S. c. G. I 18 (X 16).

διαδικασίαν τοῦ πνεύματος τοῦ Θωμᾶ, καταλήξαντος εἰς τὴν ἀπόφανσιν ὅτι «οὐδὲν ἔστιν ἐν τῷ Θεῷ παρὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ»¹, παραλληλίζων τὴν σχολαστικὴν προσπάθειαν διερευνήσεως καὶ προσδιορισμοῦ τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν ἀνάλογον διεργασίαν τῶν Εὔνομίου καὶ Σαβελλίου, οἵτινες, ἀντιμετωπίσαντες μετὰ φιλοσοφικῆς διαθέσεως τὸ κατ' ἔξοχὴν θεολογικὸν πρόβλημα τοῦ Θεοῦ ὡς μονάδος ἀμα καὶ τριάδος, περιέπεσαν εἰς αἰρέσεις. «Οὐμαι», λέγει ὁ Κάλλιστος, ὅτι ὡς ὁ Εὔνομος, πολεμῶν τὸν Σαβέλλιον «καὶ φεύγων ἐπὶ τῆς Τριάδος συναλοιφὴν ἀθεσον»², ἐνέπεσεν εἰς κακόδοξον διάκρισιν τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος³, οὗτω καὶ ὁ Ἀκινᾶτος, ζητῶν ν' ἀποφύγῃ τὴν πλατωνικὴν πλάνην «τῶν ἐνυποστάτων ἰδεῶν»⁴, «μεταπίπτει» κατ' ἀνάγκην εἰς ἔτερον κακόν, εἰς τὴν δόξαν τουτέστιν ὅτι αἱ ἰδέαι τῶν ὄντων ἀπασαι ἀποτελοῦν οὐσίαν Θεοῦ⁵.

Οὗτω ἐμφανίζεται ὁ Ἀκινᾶτος ὡς ἐγκλωβισμένος εἰς τὰ πλαίσια τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὅποιαν ἐν τῇ θεολογικῇ αὐτοῦ πορείᾳ οὐ μόνον ἀδυνατεῖ νὰ ὑπερβῇ, ἀλλὰ καὶ θεωρεῖ ἐστὸν ὑποχρεωμένον ὅπως καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἀποδεχθῇ μίαν τῶν λύσεων αὐτῆς πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ προκειμένου προβλήματος τῆς θείας ἀπλότητος, ἡτις κατ' αὐτὸν, ἐνῷ ἔξηγεται ἀριστα διὰ τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν τῆς «δυνάμεως» καὶ τῆς «ἐνέργειας», τίθεται ἐν κινδύνῳ διὰ τῆς περὶ ἰδεῶν θεωρίας τοῦ Πλάτωνος.

3. ΓΠΑΡΕΙΣ, ΟΤΣΙΑ, ΔΥΝΑΜΙΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ ΕΝ Τῷ ΘΕῷ

Θωμᾶς. 'Η περὶ δυνάμεως καὶ ἐνέργειας (potentia et actus) φιλοσοφικομεταφυσικὴ διδασκαλία, οὖσα ψυχὴ τῆς ἀριστοτελείου σκέψεως, ἀνεπτύχθη⁶ περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Ἀκινάτου, διστις εἰσήγαγεν αὐτὴν ἐν τῷ χώρῳ τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, εἰ καὶ οὐχὶ ἀπολύτως αὐτούσιαν. Συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν ταύτην πᾶν ὅν, πλὴν τοῦ Θεοῦ, σύγκειται ἐκ δυνάμεως καὶ ἐνέργειας, ἡ τούλαχιστον ἐξ οὐσίας καὶ ὑπάρξεως. Διὰ μὲν τῆς οὐσίας τὰ ὄντα δύνανται νὰ ὑπάρχουν, διὰ δὲ τῆς ὑ-

1. S. c. G. I 21 (X 21).

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 347.

3. Αὐτόθι.

4. Αὐτόθι.

5. Αὐτόθι.

6. R. GARIGOU - LAGRANGE, ἐν DTC XV (1946) 834. G. MANSER, Das Wesen des Thomismus, Freiburg in der Schweiz 1949, σ. 163 - 231.

πάρξεως ἔκφραζουν τὴν οὐσίαν αὐτῶν¹. Τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τὰ κτιστὰ ὅντα, καθ' ὃσον ταῦτα δὲν εἶναι αὐθυπόστατα, τρόπον τινά, ἀλλὰ λαμβάνουν τὸ εἶναι αὐτῶν ἄλλοθεν, ἐκ τοῦ Θεοῦ δηλαδή, δστις καὶ μόνος τυγχάνει καθαρὰ ἐνέργεια², ἐπειδὴ ἡ οὐσία αὐτοῦ συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπάρξιν αὐτοῦ, ἥν τὸ ὅντα ἔχουν ἐκ τοῦ Θεοῦ³.

Ἡ διάκρισις ἐν τῷ Θεῷ δυνάμεως καὶ ἐνέργειας καθίσταται ἀδύνατος⁴, διότι ἐν αὐτῷ «οὐδὲν διαφέρει τὸ εἶναι καὶ τὸ δύνασθαι»⁵. Ἔτι δὲ ἐν τῷ ἀπλουστάτῳ Θεῷ δὲν ἐπιτρέπεται ν' ἀποδώσωμεν δύναμιν, ἐκληφθησομένην κατ' ἀνάγκην ὡς «ἀρχὴν τῆς ἐνέργειας»⁶ ἐν τῷ Θεῷ, ἐν τῷ ὅποιῳ τὰ πάντα συνιστοῦν τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, ὡς εἴδομεν ἐν τῇ προηγουμένῃ παραγράφῳ. Ἐν τούτοις, καίτοι δὲ Θωμᾶς ἀποκλείει ἐν τῷ Θεῷ τὴν δύναμιν ὡς «ἀρχὴν τῆς ἐνέργειας» αὐτοῦ, δέχεται αὐτὴν ὡς «ἀρχὴν τοῦ γεγενημένου»⁷, ὡς ἀρχὴν τουτέστι τῶν δημιουργημάτων. Ἀποδέχεται δηλονότι δὲ Θωμᾶς ἐν τῷ Θεῷ δύναμιν, πλὴν θεωρεῖ αὐτὴν ταυτόσημον πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ὅπότε ἐν αὐτῷ ὑπάρχει μόνον ἀπόλυτος τῶν πάντων ταυτότης·ἐνότης, ἥν καὶ ἐνδιαφέρεται νὰ ἔξασφαλίσῃ.

Μετὰ τ' ἀνωτέρω γεννᾶται τὸ ἔρωτημα, τί συμβαίνει ὅταν ὁ Θεὸς δημιουργῆ καὶ συντηρῇ καὶ στέλλῃ τὴν χάριν αὐτοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους; Προσφέρων τὴν χάριν αὐτοῦ, δίδει τὴν οὐσίαν αὐτοῦ; Ἀποστέλλων ὁ Θεὸς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, ἀποστέλλει τὴν ίδιαν αὐτοῦ οὐσίαν καὶ γίνεται τοιουτοτρόπως ὁ λαβὼν τὸ πνεῦμα ἀνθρωπος κατ' οὐσίαν Θεός, μέρος τοῦ Θεοῦ; Εἰς τὰ ἔρωτήματα αὐτὰ δὲν ἔδωσεν ἀπάντησιν ὁ Ἀκινᾶτος καὶ ἵσως οὐδὲ κανὸν ὑπωψιάζετο αὐτά, μολονότι ἀποτελοῦν τὴν ἀναγκαίαν ἀπόληξιν τῶν περὶ ταυτίσεως ἐν τῷ Θεῷ δυνάμεως καὶ ἐνέργειας ἀριστοτελικῶν καὶ θωμαστικῶν θεωριῶν. Ἀλλὰ περὶ τῶν ἀναφυομένων τούτων δυσχερειῶν γενήσεται λόγος ὀλίγον κατωτέρω.

Προκειμένου νὰ διασαφηνίσῃ δὲ Θωμᾶς τὴν ἔρμηνεαν αὐτοῦ, τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διαδικασίαν τῆς ζωῆς τῆς θεότητος, χρησιμοποιεῖ παραδείγματα εἰλημμένα ἐκ τοῦ διανοητικοῦ βίου τοῦ ἀν-

1. DTC, XV, 834.

2. S. c. G. I 16 (X 15).

3. Αὐτόθι.

4. «Τὸ νοεῖν ἐστιν ἐνέργεια τοῦ νοοῦντος. Εἰ τοίνυν ὁ νοῶν Θεὸς οὐκ ἐστι τὸ νοεῖν αὐτοῦ, ἀνάγκη πρὸς αὐτὴν παραβάλλεσθαι ὡσπερ δύναμις πρὸς ἐνέργειαν· καὶ οὗτως ἐν τῷ Θεῷ ἐσται δύναμις καὶ ἐνέργεια, διπέρ ἐστιν ἀδύνατον» (S. c. G. I 45, X 39β - 40).

5. S. c. G. II 90.

6. S. c. G. II 10 (X 88β).

7. Αὐτόθι.

θρώπου. Οὕτω τὸ νοεῖν τοῦ Θεοῦ παραβάλλεται πρὸς τὸν νοῦν αὐτοῦ ὡς ἀκριβῶς τὸ εἶναι πρὸς τὴν οὐσίαν. Οπως δὲ τὸ θεῖον εἶναι ταυτίζεται πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, οὕτω πως καὶ τὸ θεῖον νοεῖν ταυτίζεται πρὸς τὸν θεῖον νοῦν, δστις πάλιν εἶναι αὐτὴ ἡ θεία οὐσία¹. Ἐὰν τούναντίον ὁ νοῶν Θεὸς δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ νοεῖν αὐτοῦ, ἐὰν δηλ. δὲν ταυτίζηται ὁ νοῶν πρὸς τὸ νοεῖν αὐτοῦ, δέον ὅπως δεχθῶμεν ἐν τῷ Θεῷ ὑπάρξιν δυνάμεως καὶ ἐνέργειας² ὡς διακεκριμένων ἀπ' ἀλλήλων γεγονότων. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτη ὡς δύναμις μὲν ἐκληφθήσεται ὁ νοῶν, ἄρα ὁ Θεός, ὡς ἐνέργεια δὲ τὸ νοεῖν αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη διάκρισις ἀπορρίπτεται³ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ ὡς ἀντιστρατευομένη τῇ θείᾳ ἀπλότητι καὶ ἐνότητι.

Κάλλιστος. Χρήζει ίδιαιτέρου τονισμοῦ τὸ γεγονός ὅτι ὅπως οἱ μεγάλοι πατέρες καὶ θεολόγοι τῆς ἀρχαίας Ἑκκλησίας, οὕτω πως καὶ ὁ Κάλλιστος δημιουργεῖ θεολογίαν, ἥτις οὐδὲν εἶναι ἡ ἔκφρασις εἰς σχήματα τῆς ἐσωτέρας αὐτοῦ πνευματικῆς ἐμπειρίας. Εἴδομεν ἐκ προοιμίου ὅποιαν ἀρνητικὴν στάσιν λαμβάνει οὗτος ἔναντι τῆς διαλεκτικῆς γενικῶς μεθόδου καὶ πόσον καθαρὰν ἐπιδιώκει νὰ διατηρῇ τὴν θρησκευτικὴν αὐτοῦ σκέψιν ἀπὸ πάσης φιλοσοφικῆς ἐπιδράσεως⁴.

«Οταν ἀντιλέγῃ εἰς θωμαστικὰς θέσεις, διατυποῖ γραπτῶς δι, τι ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἔχησε καὶ οὐχὶ δ, τι διὰ λογικῆς καὶ νοησιαρχικῆς διεργασίας καὶ συγκεκριμένης ἐρευνητικῆς μεθόδου ἔχει ἀνεύρει ἀναφορικῶς πρὸς τὰ ποικίλα προβλήματα, περὶ διν ποιεῖται λόγον. Οὕτω πως ἔξηγεται κάλλιστα καὶ ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτὴρ τῆς σκέψεως καὶ τῶν γραφομένων αὐτοῦ. Ὁ Κάλλιστος κατὰ ταῦτα δὲν ἔρευνε συστηματικῶς, ἄρα δὲ καὶ ἔξαντλητικῶς, τὸ ἐκάστοτε ὑπὸ ἔξέτασιν πρόβλημα, οὔτε συνάγει πάντοτε τὰς συνεπείας τῶν ἀπόψεων του. Δὲν εἶναι, θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἐπιστήμων καὶ οὔτε ἐπιθυμεῖ νὰ γίνη τοιοῦτος. Τὰ κείμενά του ἀποτελοῦν κατὰ τὸ πλεῖστον καθρέπτην, ἐντὸς τοῦ ὅποιου ἀντικατοπτρίζονται τμήματα ἡ ἀποσπάσματα ἡ, κάλλιον, ἐμπειρικαὶ στιγμαὶ πνευματικοῦ βίου, πολλάκις ἀνεύ οὐδενὸς μεταξύ των συνδέσμου. Τὸ γεγονός βεβαίως συνιστᾶ τὴν πρωταρχικὴν αἵτιαν, ἐνεκα τῆς ὅποιας δυσχεραίνεται μεγάλως ἡ ὁμαλὴ καὶ δὴ καὶ ἡ συστηματικὴ διατύπωσις τῶν σκέψεων του οὗτως, ὥστε νὰ μὴ ξανοποιῶνται οἱ συστηματικοὶ θεολόγοι. Περὶ διδασκαλίας ἐπομένως τοῦ Καλλίστου, ἐν τῇ ἐννοίᾳ συστήματος,

1. S. c. G. I 46 (X 39β).

2. S. c. G. I 46 (X 39β - 40).

3. Αὐτόθι.

4. Πρβλ. σχετικὸν κεφάλαιον παρούσης ἐργασίας.

άναφερομένου εἰς ἄπαντα ἡ εἰς τὰ πλεῖστα τῶν θεμελιώδων θεμάτων τῆς θεολογίας, οὐδεὶς προφανῶς δύναται νὰ γίνη λόγος.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται ἔτι σαφέστερον ὅπόσον ὁ Κάλλιστος, διστις ἔξη ἵνα θεωθῇ¹, διέφερε τοῦ συστηματικοῦ θεολόγου καὶ διανοητοῦ Θωμᾶ, διστις ἔξη κυρίως διανοητικὸν ἀγῶνα ἔξευρέσεως, διατυπώσεως καὶ ὑπερασπίσεως τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας.

Ἐν τοῖς ἔξης θὰ παρακολουθήσωμεν τὴν θρησκευτικὴν σκέψιν τοῦ Καλλίστου.

a. "Υπαρξίς, οὐσία, ἐνέργεια.

Ο Κάλλιστος, ἀπηλλαγμένος τῆς ἐπιδράσεως τῶν πάσης φύσεως φιλοσοφικῶν κατηγοριῶν, θεωρεῖ τὰ πάντα ἐμπειρικῶς, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν διτοῦ ὁ προσωπικὸς πνευματικὸς ἐν Χριστῷ βίος αὐτοῦ ἀποβαίνει, θείᾳ χάριτι, ὁ ἐνδιάθετος διερμηνεὺς τῶν ἀποκεκαλυμμένων θεολογικῶν ἀληθειῶν. "Ενεκα δὲ τούτου ἀκριβῶς ἡ σκέψις τοῦ Καλλίστου παραμένει δυναμικῶς βιβλική, τοῦθ' ὅπερ δὲν παρατηρεῖται εἰς τὸν Θωμᾶν, εἰσαγαγόντα ἐν τῇ περὶ Θεοῦ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ ἀριστοτελικὰς κατηγορίας², ὡς τῆς κινήσεως, τῆς καθαρᾶς ἐνέργειας, τῆς ἐντελεχείας, τῆς καθαρᾶς νοήσεως κ.λ.π.

Ως θεμέλιος λίθος τῆς περὶ Θεοῦ διδασκαλίας ιθεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου τὸ πολυσήμαντον παλαιοδιαθηκικὸν χωρίον «ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὄν»³. Τὸ βιβλικὸν τοῦτο χωρίον παρέχει τὴν εὐχέρειαν εἰς τὸν Κάλλιστον ἵνα ἀντιτάξῃ εἰς τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Θωμᾶ (καθ' ἣν τὰ πάντα ἐν τῷ Θεῷ ἥρτηνται ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, πρὸς ἣν ἐν τέλει ταυτίζονται), διτοῦ πρωταρχικὸν γεγονός ἐν τῷ Θεῷ τυγχάνει, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν βιβλικὴν σκέψιν, τὸ εἶναι καὶ οὐχὶ ἡ οὐσία. Τοῦτο δὲ «τὸ εἶναι οὐκ ἔστιν ἐνέργεια τῆς οὐσίας, ἀλλὰ τὸ δῦν»⁴. Τὸ εἶναι, τουτέστιν ἡ ὑπαρξία, προηγεῖται τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐνέργειας καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἐνέργειαν ἡ ἔκφρασιν τῆς οὐσίας, ὡς παρ' Ἀκινάτῳ, καθ' ὃν τὸ εἶναι συνιστᾶ ἐνέργειαν τῆς οὐσίας, καθ' οἷον ἀκριβῶς τρόπον «τὸ νοεῖν ἔστιν ἐνέργεια τοῦ νοοῦντος»⁵.

Ἐπὶ τῆς προτεραιότητος τῆς «ὑπάρξεως» ἐν τῷ Θεῷ εἶναι πολὺ σαρής καὶ ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, διστις ἐπὶ λέξει γράφει: «Καὶ τῷ

1. 'Ο σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ Καλλίστου συμπίπτει πρὸς τὴν θέωσιν, ἡ δοπία εἶναι «ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου» (Α. ΘΕΟΔΟΡΟΥ, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, Ἀθῆναι 1956, σ. 8).

2. J. HESSEN, Thomas von Aquin und wir, München - Basel 1955, σ. 128.

3. Ἐξόδ. 3, 14.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 329.

5. S. c. G. I 45 (X 39β, 40).

Μωυσῆς δὲ χρηματίζων ὁ Θεός, οὐκ εἶπεν 'ἐγὼ εἰμὶ ἡ οὐσία', ἀλλ' 'ἐγὼ εἰμὶ ὁ δῶν'· οὐ γάρ ἐκ τῆς οὐσίας ὁ δῶν, ἀλλ' ἐκ τοῦ δοντος ἡ οὐσία'¹. Καὶ ἡ περίπτωσις αὕτη δύμοφωνίας Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ Καλλίστου τυγχάνει ἐνδεικτικὴ ἀφ' ἐνδος μὲν τῆς καθόλου τοποθετήσεως τοῦ τελευταίου ἐν τοῖς κόλποις τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ πόθεν ἔσχεν οὗτος τὴν ἀπαιτούμενην προπατιδείαν καὶ ἔτοιμότητα, ἵνα ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς ἀνάγκας τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθέντος ἀντιθωμιστικοῦ ἀγῶνος.

'Ο δῶν, ὁ Θεός, διαθέτει διακεκριμένως οὐσίαν καὶ ἐνεργητικὴν δύναμιν· «διαφορὰν εἶναι ἀνάγκη τινὰ μεταξὺ τῆς θείας οὐσίας καὶ τῆς ἐνεργητικῆς σύντοι θυμάμεως»². Εἰς ἐπίφρωσιν δὲ τῆς ἀπόφεως τοῦ περὶ τοῦ προγματικοῦ τῆς διαφορᾶς ταύτης προσάγει ὁ Κάλλιστος χωρίον τοῦ μάρτυρος καὶ φιλοσόφου Ἰουστίνου³, διακρίνοντος ἐν τῷ Θεῷ εἶναι καὶ θέλειν. Τὸ γεγονός τῆς τοιαύτης διακρίσεως δύνηγε εἰς τὴν σκέψιν, διτοῦ ἡ θεία οὐσία δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν θέλησιν ἡ πρὸς τὰς θείας θελήσεις⁴, ὡς θὰ ἐπεθύμει Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος.

'Ἐν τούτοις, παρὰ καὶ τὸ χωρίον τοῦτο, ὅπερ ἀλλωστε ἐλήφθη ἐξ ἀμφιβαλλομένου ἔργου τοῦ Ἰουστίνου, ὡς καὶ τινῶν ἀκόμη συναφῶν πατερικῶν μαρτυριῶν, ἡ πατερικὴ σκέψις τῶν πρώτων αἰώνων δὲν ἀνέπτυξεν ἰκανοποιητικῶς καὶ συστηματικῶς τὴν θεμελιώδη ἀληθειῶν τῆς διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ. 'Η ἐξήγησις τοῦ φαινομένου δύναται νὰ εἶναι διττή: 'Ο δ' καὶ ε' αἱών, εἰς τοὺς κόλπους τῶν ὄποιων συνετελέσθη ἡ πρώτη καὶ σημαντικότερά θεολογικὴ διεργασία τῶν ἀληθειῶν τῆς Ἀποκαλύψεως, δὲν προσεφέροντο διὰ μίαν τόσον βαθεῖαν θεολογικὴν τομὴν καὶ διάκρισιν (οὖσαν ἀλλωστε ἀντιομικὴν καθ' ἐσατήν καὶ ἐξ ἐπόψεως φιλοσοφικῆς), οἰα ἦτο ἡ διάκρισις θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων θείων ἐνεργειῶν.

Τυγχάνει πλέον ἡ βέβαιον διτοῦ ἡ νεοπαγῆς θρησκεία τοῦ Χριστινισμοῦ θὰ διέτρεχε σοβαρῶς τὸν κίνδυνον νὰ ἐλήφθῃ ὑπὸ τῶν ἔθνικῶν ὡς εἰδός τι πολυθεϊσμοῦ, ἐάν, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἡ πολυθεῖα διεξῆγε τὸν ὑπὲρ πάντων ἀγῶνα αὐτῆς⁵, ἡκούοντο καὶ ὑπεστηρίζοντο αἱ ἀπόφεις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ περὶ ἐνεργειῶν θείων, αἱ ὅποιαι εἶναι ἄλλο τι,

1. 'Υπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων 3, 2, 12 (Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, Α', Θεσσαλονίκη 1962, σ. 666. Πρβλ. καὶ Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, ἐν ΘΗΕ, 4, 791.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 425.

3. 'Ἐρωτήσεις χριστιανικai Γ' 1 (ΒΕΠ 4, σ. 160).

4. Αὐτόθι. Πρβλ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 425.

5. 'Ιδιᾳ μάλιστα ἐπὶ καὶ διὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ποικιλονύμων νεοπλατωνικῶν καὶ παγανιστικῶν καθόλου φιλοσοφικούρησκευτικῶν τάσεων ἀπὸ τοῦ γ' μέχρι καὶ τοῦ ε' αἰῶνος.

«παρὰ» τὴν θείαν οὐσίαν, ἀλλ' ὅμως ἀκτιστοι, ὅπως καὶ αὐτὴ ἡ θεία οὐσία.

Ο Νικόλαος Καβάσιλας, διστύπωσε σαφῶς τὸν φόβοντος αὐτοῦ ἀναφορικῶς πρὸς τὸ θέμα: «Καὶ γάρ οὐδὲ τὴν εὐλογὸν τοῖς μήπω καθαρῶς τὴν τῶν ὑποστάσεων παραδεξαμένοις ἔτι καὶ τὴν τῶν ἐνεργειῶν ἐπιφορτίζειν διάκρισιν»¹.

Τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν ἀπηχῶν καὶ τούτῳ ἐπόμενος ὁ Vladimir Lossky², φρονεῖ διτὶ ἡ ἀρχαλα 'Εκκλησία δὲν ἡδύνατο νὰ θέσῃ θέμα διακρίσεως θείας οὐσίας καὶ ἀκτιστων ἐνεργειῶν, κηδομένη τῶν μελῶν αὐτῆς, ἄτινα θὰ ἔκινδύνευον ἀφ' ἐνδεικόντων τὴν διάκρισιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ κλονισθοῦν ἐκ τῶν ἐξ αἰτίας τῆς διδασκαλίας αὐτῆς ἐπιθέσεων τῶν θείων.

Ἐν τούτοις, καίτοι ἡ ἀνωτέρω ἐξήγησις ἐνέχει λικανὸν μέρος τῆς ἀλληθείας, φρονοῦμεν διτὶ ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου τυγχάνει ἔτι βαθυτέρᾳ καὶ θεολογικωτέρᾳ, σχετιζομένη πρὸς τὴν καθόλου δρᾶσιν τοῦ Παρακλήτου ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ καὶ τὴν ἀνέλιξιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου. "Οπως δηλαδὴ ἡ οὐσία καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ λειτουργικοῦ βίου, ὁ τρόπος διοικήσεως τῆς 'Εκκλησίας καὶ αἱ λοιπαὶ ἐκφάνσεις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἐτύγχανον καθ' ὅλους τοὺς χριστιανικοὺς αἰῶνας, μέχρι καὶ τῆς σήμερον, ἐξελίξεως τινός, ἀλλοτε οὐσιώδους καὶ ἀλλοτε ἐπουσιώδους, οὗτω καὶ ἡ θεολογία ἐγνώρισε καὶ γνωρίζει ἐξέλιξιν καὶ στάδια.

Τὸ "Αγιον Πνεῦμα, τὸ ὅποιον ὄπωσδήποτε δρᾶ ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ, ἥθέλησε μόλις κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα νὰ πνεύσῃ εἰς τοὺς ἀγωνιῶντας διὰ τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν ἡσυχαστάς, οἵτινες φωτισθέντες διεφώτισαν ἐν τινὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παραχωρηθέντι μέτρῳ κατὰ τρόπον κλασσικὸν καὶ ὑπερβαίνοντα παλαιοτέρας σχετικάς προσπαθείας τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς τῆς 'Αγίας Τριάδος. Οἱ μεγάλοι σταθμοὶ ἐξελίξεως τοῦ πνευματικοῦ βίου καὶ τῆς θεολογίας εἰς τὴν ιστορίαν τῆς 'Εκκλησίας εἶναι στιγμαὶ ἐξαιρετικῶς πλουσίας χάριτος, τὴν δόποιν τὸ "Αγιον Πνεῦμα ἐκχέει εἰς τὰ κατ' ἐξοχὴν νήφοντα μέλη τῆς 'Εκκλησίας. Διὰ τὴν μετὰ τὸν δ' καὶ ε' αἰῶνα περίοδον οἱ ἄγιοι Μάξιμος ὁ 'Ομολογητής, Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος καὶ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ὑπῆρξαν ἀκριβῶς αἱ κατ' ἐξοχὴν μεγάλαι στιγμαὶ τῆς χάριτος διὰ τὴν 'Εκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ.

1. Π. Χρηστού, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, Β', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 75.

2. Καδιξ Canon. Oxoniensis 49.

3. *The Mystical Theology of the Eastern Church*, London 1957, σ. 78 - 79.

'Αλλ' ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν ἡμέτερον Κάλλιστον. Οὗτος, ἐκπροσωπῶν ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν νηπτικὴν θεολογίαν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ († 1359/60), ἀκμάσας δὲ κατὰ τὰς πρώτας μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ δεκαετίας, ἔγραψεν ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Θωμᾶν, διστις τὰ πάντα ἐν τῷ Θεῷ ἐταύτιζε πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ¹: «Νόησον διτὶ ἀκτιστοῖς οὐσίᾳ ἐνεργείας ἀκτιστούς καὶ ἀδίδους ἔχει, ἀλλο παρὰ τὴν οὐσίαν κατά τινα τρόπον καὶ οὐκ οὐσία οὖσας»².

Ἡ ἀκτιστοῖς οὐσίᾳ τοῦ Θεοῦ «ἔχει», κέκτηται, ἐνεργείας³ «ἀκτιστούς καὶ ἀδίδους», ἦτοι προκινούνται δὲ σαφῶς ἡ μία θεία οὐσία καὶ αἱ πολλαὶ ἀκτιστοὶ ἐνέργειαι αὐτῆς. 'Η φράσις τοῦ Καλλίστου «ἄλλο (οἱ ἐνέργειαι) παρὰ τὴν οὐσίαν κατά τινα τρόπον» εἶναι, φρονοῦμεν, ἐνδεικτικὴ τῆς ἀμυχανίας καὶ ἀδυναμίας τὴν διπολαν αἰσθάνεται ὁ Κάλλιστος, ἵνα χωρήσῃ εἰς περαιτέρω διασαφήνισιν καὶ ἀνάλυσιν τῆς φύσεως τῆς ἐπισημανθείσης διαφορᾶς. Διὰ τῆς προσευχῆς καὶ τῆς μελέτης ἀνήγθη μέχρι τῆς διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν. 'Ἐκ τοῦ σημείου τούτου ἀρχεται δι' αὐτὸν ὁ γνόφος, τὸ σκότος, τὸ δόποιον οὔτε δὲ διδιος οὔτε ἡ θεολογία τῆς ἐποχῆς του, οὔτε δὲ καὶ ἡ σύγχρονος χριστιανικὴ σκέψις ἥδυνθη νὰ προσπελάσῃ, ἵνα πληροφορηθῶμεν τίνι τρόπῳ ὑπάρχουν αἱ ἐνέργειαι «παρὰ» καὶ «περὶ»⁴ τὴν θείαν οὐσίαν. Τὸ «κατά τινα τρόπον» τῆς αὐτῆς φράσεως ἀποτελεῖ κατάφασιν ἀλήπτου, ἀλλὰ στερρῶς πιστευομένου μυστηρίου, ἦτοι τοῦ μυστηρίου τοῦ τρόπου ὑπάρξεως διακεκριμένως οὐσίας θείας καὶ ἐνεργειῶν θείων.

Ἐν τούτοις, ὁ Κάλλιστος, ἵνα ἐκφράσῃ τὸ γεγονός τῆς ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ προελεύσεως τῶν θείων ἐνεργειῶν, καταφεύγει εἰς φυσικὴν εἰκόνα, παρεικάζων τὴν μὲν οὐσίαν πρὸς πηγήν, τὰς δὲ ἐνεργείας πρὸς «πηγαζόμενα», ἦτοι ἐξ ἑκείνης «προϊόντα»⁵. Τοῦτο πράττει ὁ Κάλλιστος, στοιχῶν τῷ παραδείγματι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, λέγοντος: «πηγὴ τὸ Πνεῦμα τὸ 'Αγιον τῶν... ἀγαθῶν. Ἀλλὰ τὸ μὲν ἡ Θεοῦ πηγάζον ἐνυπόστατόν ἐστι, τὰ δὲ ἐξ αὐτοῦ πηγάζοντα ἀνέργειαι αὐτοῦ

1. S. c. G. I 21.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 312. Πρβλ. παράλληλον χωρίον ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, ἐν Π. Χρηστού, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, Β', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 75 21 - 22.

3. Α. ΘΕΟΔΟΡΟΥ, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, 'Αθῆναι 1956, σ. 35 - 37, καὶ V. Lossky, 'Η μυστικὴ θεολογία τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας (έλλ. μετάφρ.), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 75 - 99.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 273, 312.

5. «Καὶ ἡ μὲν θεία οὐσία παρείκασται πηγῆ, τὰ δὲ παρὰ τὴν οὐσίας ὑπὸ τῶν διαφόρων κτισμάτων μετεχόμενα ὥσπερ ἐκ πηγῆς τῆς θείας οὐσίας προϊόντα καὶ πηγαζόμενα» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 315).

εἰσιν¹. Διὸ καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν Μ. Βασίλειον «τὰ ποιήματα», ἥτοι ὁ κόσμος, συνιστοῦν σαφῶς ἐνδείξεις τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, τουτέστι τῆς «δυνάμεως καὶ σοφίας... οὐδαμῶς τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ»².

Τὰς θείας ἐνεργείας ἀποκαλεῖ δὲ Κάλλιστος καὶ θείας «μετοχάς»³, ἐπειδὴ, πρωτοβουλίᾳ τοῦ θείου παράγοντος, μετέχει αὐτῶν δὲ ἀνθρώπος. «Ἡ θεμελιώδους σωτηριολογικῆς σημασίας αὕτη μετοχὴ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς θείας ἐνεργείας πραγματοῦται μόνον «ἐκ μέρους»⁴ καὶ οὐχὶ κατὰ τρόπον πλήρη. Τὸ μεθεκτὸν δὴ, καὶ γνωστὸν τῶν θείων ἐνεργειῶν τυγχάνει σχετικὸν καὶ οὐχὶ ἀπόλυτον. Περαιτέρω δὲ Κάλλιστος, ἐρειδόμενος κυρίως ἐπὶ χωρίων Μαξίμου τοῦ Ὀμολογητοῦ, δεικνύει δὲι αἱ θεῖαι ἐνέργειαι, καίτοι διαφέρουν τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, εἶναι καὶ αὗται ἀδιοι· «οὐκ ἡν γάρ ποτε, δε οὐκ ἡν ἀρετὴ καὶ ἀγαθότης καὶ ἀγιότης καὶ ἀθανασία»⁵. Οὐδέποτε δηλονότι ὑπῆρξεν ἐποχή, καθ' ἡν αἱ θεῖαι ἐνέργειαι ησαν ἀνύπαρκτοι· τούτου δὲ ἔνεκα χαρακτηρίζομεν αὐτὰς ὡς ἀκτίστους. Πᾶσα ἀρετὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἄρα πᾶσα ἐνέργεια θεία δὲν ἔχει «χρόνον ἐαυτῆς πρεσβύτερον», διότι δὲ θείας τυγχάνει «ἀιδίως γεννήτωρ»⁶ αὐτῆς.

β. Αἱ συνέπειαι τῆς ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου ταυτίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν.

«Ἡ θεμελιώδης διδασκαλία τοῦ Θωμᾶ περὶ ταυτίσεως ἐν τῷ Θεῷ οὐσίας καὶ ποικιλωτάτων καὶ ἀπειραρθρίμων ἐνεργειῶν αὐτοῦ δημιουργεῖ νέα δυσεπίλυτα θεολογικὰ προβλήματα. Ἐτι δὲ σημαντικώτερον τυγχάνει τὸ γεγονός δὲι ἡ φιλοσοφίαν δίουσα ἀπλούστευσις καὶ στερροποίησις καὶ διαινητοποίησις αὕτη τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς θεότητος δύνηγει ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς εἰς ἀδιέξοδον καὶ ἀντιφάσεις πρωτίστως αὐτὸν τοῦτον τὸν εἰσηγητὴν αὐτῆς.

Αναφέρομεν κατωτέρω θέσεις τινὰς τοῦ Θωμᾶ ἐκ τῆς περὶ Θεοῦ καὶ θείας ἀπλότητος διδασκαλίας αὐτοῦ, ἵνα ἀφ' ἐνὸς μὲν διακριθώσωμεν τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἀφ' ἕτερου δὲ ἐκτιμήσωμεν δρθότερον

1. Κατὰ Εὐτρομίου Ε', PG 29, 772D.

2. Κατὰ Εὐτρομίου Β', PG 29, 648A. Τὰς σχετικὰς ἀπόφεις τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς τὸ θέμα οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ἀναλύει μεθ' ίκανῆς σαφηνείας δ. Κ. Μπονης (Τὸ περὶ τῆς σχέσεως λογικοῦ καὶ Ἀποκαλύψεως ἡ πίστεως καὶ γνώσεως πρόβλημα, Ἀθῆναι 1957, σ. 10 - 13).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 314.

4. Αὐτόθι.

5. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, Κεφάλαια γνωστικά Α' 50, PG 90, 1101B.

6. «Ἐνθ ἀνωτ., PG 90, 1101A.

τὴν πρὸς τὰς θωμιστικὰς θέσεις ἀντίθεσιν τοῦ Καλλίστου, διτὶς ἐπεσήμανε τὰς ἐκ τῆς ταυτίσεως ἐν τῷ Θεῷ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἀναφοριμένας θεολογικὰς δυσχερείας καὶ ἀντιφάσεις. Πράττομεν δὲ τοῦτο χωρὶς νὰ καταφέυγωμεν εἰς ἀπεραντολόγους συζητήσεις ἐπὶ πασῶν τῶν συνεπειῶν τῶν θωμιστικῶν θέσεων.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ τρίτου βιβλίου τῆς *Κατὰ ἔθνικῶν συνόψεως γράφει* δ. Θωμᾶς· «ἀνάγκη τὸν Θεόν, ἐν ἐαυτῷ ὅντα τέλειον, πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐκ τῆς Ιδίας δυνάμεως χορηγεῖν τὸ εἰλναι»¹. «Ο Θεὸς χορηγεῖ κατὰ ταῦτα τὸ εἰλναι, τὴν ζωήν, εἰς τὰ ὅντα ἐκ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ, τὴν διακεκριμένην δύμας ὑπαρξίαν τῆς ὅποιας ὁ Θωμᾶς, ὡς εἴδομεν ἐν τοῖς πρόσθεν, ἡρνήθη ἐν τῷ Θεῷ. Ἐὰν δὲ οὗτος ταυτίζῃ —ὅπως καὶ ταυτίζει— τὴν ἐνεργητικὴν δύναμιν πρὸς τὴν οὐσίαν ἐν τῷ Θεῷ, τότε, χορηγγῶν εἰς τὰ ὅντα τὸ εἰλναι ἐκ τῆς Ιδίας αὐτοῦ δυνάμεως, χορηγεῖ τι ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἡτὶς δύμας εἰναι «ἄτμητος καὶ ἀμέθετος πάντη»². Κατ' ἀνάγκην δὴ, διελομένη νὰ δεχθῶμεν ἔκχυσιν τῆς θείας οὐσίας, τοῦθ' ὅπερ ἴσχυει μόνον διὰ τὴν θείαν ἐνεργητικὴν δύναμιν κατὰ τὸν Κάλλιστον³, διτὶς πολλαχοῦ τοῦ ἔργου του διευκρινίζων λέγει ρητῶς, δὲι «οὐκ ἐκχεῖται τὸ κατὰ φύσιν, ἀλλὰ τὸ κατὰ χάριν (τοῦ Θεοῦ). Εἰ δὲ ἡ φύσις ἐκχεῖται, πάντες ἀν κατὰ φύσιν ἔμεν θεοί»⁴.

Τυγχάνει ὅντως περίεργον πῶς διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ Ἀκινάτου ἡ ἔξοφθαλμὸς αὕτη πρὸς τὴν ὀλικὴν τοῦ παντὸς τελειότητα εἰναι τινὰ κτίσματα πρὸς τὸν Θεὸν ἐπιστρέφοντα οὐ μόνον κατὰ τὴν τῆς φύσεως δύμοιότητα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἐνέργειαν⁵. «Ἐρμηνεύων τὴν τελευταίαν φράσιν τοῦ κειμένου τούτου δ. Καλλίστος, ἀποδίδει εἰς τὸν Θωμᾶν διάκρισιν φύσεως καὶ ἐνεργείας⁶. «Ἄρα ἡ ἀντίφασις τοῦ ἀνωτέρω χωρίου πρὸς τὴν θεμελιώδη θωμιστικὴν ἀντίληψιν δὲι «ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἔστιν ἡ οὐσία αὐτοῦ»⁷ καθίσταται προφανής.

Τὸ δίλημμα⁸, ἐνώπιον τοῦ ὅποιου δ. Μελενικιώτης ἡσυχαστής θέτει

1. S. c. G. III 1 (X 196).

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 425.

3. Αὐτόθι.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 164.

5. S. c. G. II 45 (X 128).

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 443.

7. S. c. G. II 9 (X 88β).

8. «Ἐνώπιον τοῦ αὐτοῦ περίπου διλήμματος ἔθεσεν δ. ἀγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς τοὺς φιλοσόφους καὶ ἀνθρωπιστὰς Βαρλαὰμ καὶ Ἀκίνδυνον. «Ἐξ αὐτῶν δ. πρῶτος εἶχε μελετήσεις ἔργα ἡ εἶχε δεχθῆ ἐμμέσως πως ἐκ τοῦ φιλοσοφικοθεολογικοῦ περιβάλλοντος τῆς Ἱταλίας τὴν ἐπιδρασιν τοῦ Ἀκινάτου κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας

τὸν Θωμᾶν καὶ τοὺς διπάδους αὐτοῦ, παραμένει μέχρι καὶ σήμερον ἀνυπέρβλητον διὰ πᾶσαν θεολογίαν, ἡτις δὲν ἀκολουθεῖ τὰ ἔχη τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας. 'Ἐν τούτοις αἱ συνέπειαι καὶ αἱ ἀληθεῖς διστάσεις τοῦ διλήμματος-προβλήματος τούτου γίνονται εἰς τὴν ἐποχὴν μας ὅλοντεν καὶ διλγώτερον αἰσθηταὶ, ἐπειδὴ ἡ σύγχρονος θεολογία εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἡ ἡττον ὑπομνηματιστική, μορφολογική καὶ νοησιαρχική, ὡς τοιαύτη δὲ ἀποφεύγει ν' ἀντιμετωπίσῃ πρόβλημα θείων ἐλλάμψεων, ἐνῷ ἐξ ἄλλου δὲν ἐπείγεται πρὸς θέωσιν, ἵνα ἀγωνιωδῶς καὶ δὴ καὶ ὑπαρξιακῶς ἐρωτήσῃ ἐκυτὴν περὶ τοῦ τί ἐστιν ἔλλαμψις, πόθεν καὶ εἰς τί ἔγκειται ἡ θέωσις.

'Οπωσδήποτε δμως ὁ Κάλλιστος διετύπωσε σαφῶς τὰς συνεπείας τῆς ἀφορήτως ἀριστοτελείζουσης θωμιστικῆς θεολογίας, καθ' ἥν τὰ πάντα ἐν τῷ Θεῷ συμπίπτουν πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ.

Τὸ διλήμμα καθίσταται δεύτερον διὰ τοῦ ἀκολούθου θωμιστικοῦ χωρίου: 'Ἐν τῷ Θεῷ ἐστιν ἀγαθότης καὶ ἔκχυσις εἰς τὰ ἄλλα (τὰ δύντα) τῆς ἀγαθότητος'¹. Δοθέντος δμως δὲν ποιεῖται διάκρισιν ἀγαθότητος θείας καὶ οὐσίας θείας, ἡ περὶ ἡς ὁ λόγος «ἔκχυσις» δέον νὰ νοηθῇ ὡς ἔκχυσις αὐτῆς ταύτης τῆς θείας φύσεως, τοῦθ' ὅπερ ὑποχρεοῦ νὰ δεχθῶμεν διὰ πᾶς ἀνθρώπος δεχόμενος τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ, τὰς θείας τούτεστιν ἐνεργείας, ἀποβαίνει Θεὸς «κατὰ φύσιν»², οὐχὶ δὲ Θεὸς χάριτι ἡ θέσει, ὡς διδάσκει ἡ πρὸς καὶ μετὰ τὸν Κάλλιστον ὅρθοδοξος θεολογία.

Πρὸς διευκρίνισιν εἰρήσθωσαν καὶ τὰ ἔξῆς: "Οπως μετὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου πιστεύομεν διὰ «χάριτι ἐσμὲν σεσωσμένοι»³, οὗτω πιστεύομεν καὶ διὰ, σωζόμενοι, θεούμεθα χάριτι. 'Ἄλλ' οἱ ἀνθρωποι γίνονται θεοὶ χάριτι, καθ' ὅσον δέχονται τι, ὅπερ ἐστὶν ἀκτιστὸν καὶ ἀτίδιον. 'Οταν δμως οὗτοι δέχωνται πρὸς θέωσιν τι, ὅπερ τυγχάνει ταυτόσημον πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, τότε οἱ σεσωσμένοι, οἱ μετὰ τοῦ Θεοῦ δηλονότι ἐνωθέντες, «κατ' οὐσίαν γίνονται Θεοί, οὐ οὐδὲν ἀσεβέστερον»⁴.

Δύο δύντα κεκτημένα τὴν αὐτὴν φύσιν εἶναι κατ' οὐσίαν δμοια. Τήν κατ' οὐσίαν δμοιότητα ταύτην δὲ μειοῦ ἡ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ διαπιστουμένη διαφορὰ ὑπάρξεως. Οὕτω, καίτοι ὄλλην ὑπάρξιν ἔχει ὁ Θεὸς καὶ ἔτέρας πολλὰς οἱ κεχαριτωμένοι ἀνθρωποι, οὐχ ἡττον οἱ καταξιούμενοι τῶν θείων τοῦτον αἰῶνα. Πρβλ. V. Lossky, 'Η μυστική θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας (έλλ. μετάφρ.), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 86.

1. S. c. G. II 44.

2. Καλλίστος, § 164.

3. Ἔφεσ. 2, 5.

4. Καλλίστος, § 240.

ων ἐνεργειῶν ἀνθρωποι γίνονται κατ' οὐσίαν δμοιοι τῷ Θεῷ, διότι αἱ θεῖαι ἐνέργειαι, οἷον ἡ ἀγαθότης, ἡ ἀγάπη, ἡ σοφία καὶ αἱ ταύταις δμοιαι θεωροῦνται ταυτόσημοι πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν. 'Ηδη δμως εύρισκομεθα ἐνώπιον πολυθεῖας τοῦ ἀφελεστέρου τύπου, τὴν ὅποιαν φυσικὰ ἀπορρίπτομεν. 'Ἄλλ' ἐν τοσούτῳ διφεύλομεν ὑπωσδήποτε νὰ διασφαλίσωμεν τὴν θέωσιν, ἀνευ τῆς ὅποιας ἡ σάρκωσις καὶ ἡ ἀνάστασις τοῦ Κυρίου στροῦνται κυριολεκτικῶς παντὸς περιεχομένου καὶ σκοποῦ. Λύσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἡτοι γεφύρωσιν τοῦ μεταξύ θείας ἀπλότητος καὶ θεώσεως χάσματος, ἀποτελεῖ ἡ ὑπερφυής καὶ θεοπρεπῆς διάκρισις. 'Η θεία τουτέστιν ἀγαθότης καὶ ἡ σοφία, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ πολυάριθμοι θεῖαι ἐνέργειαι, τῶν ὅποιων μετέχομεν χάριτι θείᾳ, εὑρηνται διακεκριμένως ἐν τῷ Θεῷ παρὰ τῇ θείᾳ οὐσίᾳ, ἀφ' ἡς ἐκπέμπονται. Τούναντίον ἡ θεία οὐσία, παρ' ἡ καὶ ἐξ ἡς αἱ ἐνέργειαι, καὶ τὸ θεῖον πρόσωπον «οὐκ ἐκχεῖται οὐδὲ μεταδίδοται»¹.

'Η πίστις τῆς Ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου καὶ ἀπροσίτου τῆς θείας οὐσίας «πύρκειται ὡς ἀκρογωνιαῖς λίθος εἰς τὴν περὶ θεώσεως διδασκαλίαν τῶν ἐλλήνων πατέρων τῆς Ἑκκλησίας, ἀπε διασώζων τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἀπὸ πάσης πανθεϊστικῆς ἐνώσεως καὶ ἀναμίξεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως μετὰ τῆς θείας, ὑφηγούμενος δὲ τὴν θέωσιν ὡς τι σχετικὸν καὶ χάριτι θείᾳ ἔργον»².

'Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου δημιουργεῖ σύγχυσιν τινα τὸ περίφημον παλαιοδιαθηκιὸν χωρίον «ἀρελῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐπὶ σοὶ καὶ ἐπιθήσω ἐπ' αὐτού»³. Δυνατὸν νὰ ὑποθέσῃ τις διὰ οἱ λόγοι «ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἐπὶ σοὶ» ἀναφέρονται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἡτις τυγχάνει κοινὴ ἐν τε τῷ Θεῷ Πατρὶ καὶ τῷ Γίῳ καὶ τῷ Ἀγίῳ Πνεύματι. Προλαβὼν δμως ὁ Κάλλιστος, ἐρμηνεύει ὡς ἐξῆς τοὺς ἀνωτέρω λόγους· «οὐκ ἐπ' αὐτὴν τὴν οὐσίαν ἡ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἀνάγεσθαι δεῖ, ἀδιαίρετον οὖσαν, ἀλλὰ πρὸς τὰ ταύτης ἀποτελέσματα»⁴. Εἰς τοὺς ἀνθρώπους κατ' αὐτὸν «ἐπιτίθεται» μόνον ἡ χά-

1. Καλλίστος, § 241. Πρβλ. καὶ § 236, ἐνθα ἀναγινώσκομεν· «καὶ ὁδ' ἂν μάθοις (δι Θωμᾶ) ἡ ἀγαθότης ἡ ἡ δύναμις ἡ ἡ σοφία, εἰς γε λέγοιντο ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ οὐσίᾳ, οὐχ ἡμαρτημένως λέγοιντ' ἀν· εἰ γοῦν ταῦτὸν τῇ οὐσίᾳ ταῦτα, λεγθήσαιτ' ἀν οἰκείως ἀντὶ τοῦ ἡ ἀγαθότης ἐν τῇ οὐσίᾳ, ἡ οὐσία ἐν τῇ οὐσίᾳ, καὶ ἀντὶ τοῦ ἡ δύναμις ἐν τῇ οὐσίᾳ, ἡ οὐσία ἐν τῇ οὐσίᾳ, καὶ ἀντὶ τοῦ ἡ σοφία ἐν τῇ οὐσίᾳ, ἡ οὐσία ἐν τῇ οὐσίᾳ».

2. Α. Θεοδορού, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, 'Αθῆναι 1956, σ. 27.

3. Ἀριθμ. 11, 17.

4. Καλλίστος, § 239.

ρις, ήτοι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς οὐσίας τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος, οὐδαμῶς δὲ αὐτὴ ἡ οὐσία ἡ αὐτὸ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, διὸ καὶ ὁ Ἰ. Χρυσόστομος λέγει: «Οὐχ ὁ Θεός, ἀλλ' ἡ χάρις ἐκχειται»¹.

γ. Περὶ θείας δυνάμεως.

Δι’ ὅσων ἐν ταῖς προηγουμέναις παραγράφοις διελάθομεν, κατέστη φανερὸν δτὶ ὁ Κάλλιστος Ἀγγελικούδης ἀνευρίσκει ἐν τῷ Θεῷ πρῶτον μὲν τὸ εἰναι αὐτοῦ, ήτοι τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ, εἰτα δὲ τὴν θείαν οὐσίαν μετὰ τῶν ἐξ αὐτῆς ἔνεργημένων θείων ἐνεργειῶν, ἀτινας, ὡς εἴδομεν, δέχεται ὡς ἀκτίστους καὶ ἀΐδίους.

Ἐν συγχετισμῷ νῦν πρὸς τὰ ἐν τῷ Θεῷ γεγονότα τοῦ εἰναι, τὴν οὐσίαν καὶ τὰς ἐνεργείας, ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς κάμνει εὐρὺν λόγον περὶ θείας δυνάμεως. Ἡ δύναμις αὕτη, ἣν καὶ ἐνεργητικὴν δύναμάζει, ὑφίσταται ἀνάρχως² ἐν τῷ Θεῷ, ἥρτηται ἐκ τῆς θείας οὐσίας, ἡς ἔπειται, καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνεργείας, διὸ τῆς ὁποίας φανεροῦται³. Αὐτὴ καθ' ἔαυτὴν ἡ θεία δύναμις δὲν εἰναι ἡ δημιουργικὴ δύναμις· «οὐκ ἦν ἀρχὴ εἰς ἔτερον», καίτοι ὑπῆρχεν ἐν τῷ Θεῷ δὲ οὐδὲν εἶχε δημιουργηθῆ⁴. Προκειμένου ὁ Θεὸς νὰ ἐνεργήσῃ, νὰ δράσῃ, «ἡ δύναμις αὐτοῦ ἀρχὴ τῆς ἐνεργείας γίνεται»⁵, ἡ δὲ «θεία ἐνέργεια»⁶ ἀποβαίνει «ἀρχὴ τοῦ γεγενημένου», ήτοι τῶν δημιουργημάτων. Ἡ διαδικασία αὕτη γίνεται, ἐπειδὴ ἡ θεία ἐνέργεια ἀποτελεῖ, τρόπον τινά, τὴν κινητοποίησιν ἡ τὴν δραστηριοποίησιν τῆς δυνάμεως, μεθ' ἡς εἰς τόσον στενὴν σχέσιν εὑρήται, ὥστε δύναμις καὶ ἐνέργεια ν' ἀποδίδωνται διὰ τοῦ ὅρου «ἐνεργητικὴ δύναμις»⁷. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς τοιαύτης σχέσεως εἰναι δτὶ ἐν τοῖς

1. Βλ. Ὁμιλίαν 14 εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, 1, PG 59, 92. Πρβλ. καὶ A. Θεοδορογ., Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδοξίας, Ἀθῆναι 1961, σ. 249 - 250.

2. Ὁ δρός ἀπαντῷ καὶ παρ’ Ἀκινάτῳ: activa potentia (S. c. G. II 45).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 433.

4. «Ἡ δύναμις ἄρα ἐν τῷ Θεῷ τῆς οὐσίας ἥρτηται καὶ ἐπόμενόν ἐστιν αὐτῆς καὶ ἀρχὴ τῆς ἐνεργείας ἐστὶ καὶ ἐκ τῆς ἐνεργείας ἡ δύναμις δείκνυται, ὡς ἐξ αὐτῆς προιούσης» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 428).

5. «Ἡ γοῦν ἐνεργητικὴ δύναμις ἐξ ἀνάρχου ἐστὶν ἐν τῷ Θεῷ καὶ οὐκ ἦν ἀρχὴ εἰς ἔτερον· ἦν γάρ δὲ οὐκ ἦν παρὰ τὸν Θεὸν ἔτερον, καὶ ἡ ἐνεργητικὴ δύναμις ἦν ἐν τῷ Θεῷ» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 433).

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 429.

7. Αὐτόθι.

8. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 425, 426, 433.

ἔργοις τοῦ Θεοῦ ἐνέργειαι θεῖαι καὶ δύναμις θεία «θεωροῦνται προσεχῶς ἡγωμέναι καὶ ἀχώριστοι ἀπ’ ἀλλήλων»⁸.

Τὰ περὶ δυνάμεως ἐν τῷ Θεῷ ἀναπτύσσει ὁ Κάλλιστος ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ ὅπως ἀναφέσῃ τὰς θωμαστικὰς θέσεις, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας ἀφ’ ἐνδὸς μὲν ἀδύνατον «ἐν τῷ Θεῷ ἔσται δύναμις καὶ ἐνέργεια»⁹ διακεκριμένως, ἐπειδὴ «ὁ Θεὸς ἐνέργειά ἐστι καθαρά»¹⁰, ἀφ’ ἑτέρου δὲ «ἐν τῷ Θεῷ ἡ δύναμις οὐχὶ ὡς ἀρχὴ τῆς ἐνεργείας λέγεται, ἀλλ’ ὡς ἀρχὴ τοῦ γεγονότων» (τῶν γεγονότων)¹¹. Οὖτω, ἀπαντῶν ὁ Κάλλιστος εἰς τὸν Θωμᾶν, τονίζει τὴν ὑφισταμένην σχέσιν μεταξὺ θείας δυνάμεως καὶ οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θωμᾶς, διδάσκων δτὶ ὁ νοῶν Θεὸς ταυτίζεται πρὸς τὸ νοεῖν αὐτοῦ¹², ἀποφεύγει τὸν σκόπελον τῆς διακρίσεως δυνάμεως καὶ ἐνέργειας ἐν αὐτῷ¹³. Τούναντίον ὁ Κάλλιστος, διακρίνων δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ἀντιλαμβάνεται τὸν μὲν νοοῦντα Θεὸν ὡς δύναμιν, τὸ δὲ νοεῖν αὐτοῦ ὡς ἐνέργειαν¹⁴ καὶ συμπεραίνει «ἄτερον ἄρα δ Θεὸς καὶ ἔτερον τὸ νοεῖν αὐτοῦ. Τὸ μὲν γάρ ἐστιν ὁ κινῶν, τὸ δὲ οἷον ἡ κίνησις»¹⁵.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω κατέστη φανερόν, δτὶ διὰ τὸν Κάλλιστον ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἀνήκει τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ. Ἔπ’ οὐδενὶ ἐπιτρέπεται νὰ ἐκλάθω μεν τὴν θείαν δύναμιν ὡς τὶ διάφορον τῆς θείας οὐσίας, καθ' οἶον λ.χ. τρόπον αἱ θεῖαι ἐνέργειαι τυγχάνουν διάφοροι καὶ διακεκριμέναι τῆς θείας οὐσίας. «Ἐτι δὲ ὁ Κάλλιστος, συνεπής πρὸς τὴν τοιαύτην θέσιν αὐτοῦ, δέχεται τὴν θείαν δύναμιν ὡς ἐνιαίαν ἀποκλειομένης τῆς ἐν αὐτῇ πολλότητος καὶ ποικιλίας, ἐπειδὴ θεωρεῖ αὐτὴν ἐν ἀπολύτῳ συνδυασμῷ καὶ ταυτότητι πρὸς τὴν θείαν καὶ ἀκήρατον οὐσίαν· «ἐγὼ δέ, τοῖς ἀγίοις ἐπόμενος, λέγω δτὶ μιᾶς καὶ ἀπλῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ οὐκ εἰσὶν ἐνέργειαι δύο δμοῦ, ἀλλὰ πολλαὶ καὶ ἀπειροι»¹⁶. Σημειωθῆτω δτὶ καὶ ὁ Θωμᾶς, συνεπής ὡσαύτως πρὸς ἔαυτόν, διδάσκει περὶ τῆς θείας δυνάμεως δτὶ αὐτῇ τυγχάνει μία καὶ ἀπλῆ¹⁷.

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 432.

2. S. c. G. I 45 (X 39β - 40).

3. S. c. G. I 16 (X 15).

4. S. c. G. II 10 (X 88β).

5. S. c. G. I 45 (X 39β - 40).

6. Αὐτόθι.

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 330.

8. Αὐτόθι.

9. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 394.

10. S. c. G. I 76 (X 65).

δ. Περὶ θείας θελήσεως.

Θωμᾶς. «Ἐν τῷ Θεῷ οὐκ ἔστιν εἰ μὴ ἐν εἰναι· οὐκ ἄρα ἔσται ἐκεῖ, εἰ μὴ ἐν θέλειν»¹. Ἐκ φιλοσοφικῆς περὶ ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ ἐννοίας ἐκκινῶν καὶ πάλιν ὁ μέγχος θεολόγος τῆς Δύσεως Θωμᾶς, ἀποδίδει εἰς τὸν Θεὸν ἐν μόνον θέλειν. Τὸ θέλειν τοῦτο ἀποτελεῖ ἐν τῷ Θεῷ ἐνέργειαν, δι' ἣς θέλει ἐκυτὸν καὶ τὰ ἄλλα ὄντα. Ἡ πρὸς αὐτὸν τὸν Θεὸν ἐκδηλουμένη τὸ πρῶτον θεία αὕτη ἐνέργεια τοῦ θέλειν ταύτιζεται πρὸς τὴν ἐνέργειαν τοῦ θέλειν, ἡτις ἐκδηλοῦται καὶ πρὸς τὰ ἔκτὸς τοῦ Θεοῦ ὄντα². Ἡ ταύτισις καθίσταται ἀναγκαῖα, διότι «ἐν πάσῃ ἐνεργείᾳ θελήσεως τὸ θέλειν παραβάλλεται πρὸς τὸν θέλοντα, ὥσπερ ὁ κινῶν πρὸς τὸ κινούμενον. Εἰ τοίνυν ἔστι ἐνέργεια θελήσεως, καθ' ἣν ἐκυτὸν θέλει, ἔτερα δὲ καθ' ἣν τὰ ἄλλα, ἐν ταύτῃ ἔσται τι ἄλλο κινοῦν τὴν θείαν θέλησιν, ὅπερ ἔστιν ἀδύνατον»³.

Τὸ ἐν καὶ ἀπλοῦν θέλειν ἀπαιτεῖ ἐνα κινοῦντα, ἡτοι «τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον»⁴ τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπερ διὰ τὸν Θωμᾶν εἰναι ὁ πρωστικὸς καὶ δημιουργὸς Θεός. Ἐὰν κατὰ Θωμᾶν ὑπάρξῃ καὶ ἔτερον θέλειν, τότε ἔχομεν χρείαν καὶ ἔτερου κινοῦντος, ἔτερου δηλ. Θεοῦ, ὅπερ ἄτοπον. Τὸ κινοῦν δύως τοῦτο εἰναι μᾶλλον ἡ μονάς καὶ ἡ ἐνάς τῆς φυσιοκρατικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ ὁ Θεός τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ. Περαιτέρω ὁ Θωμᾶς, ἐπὶ τῶν αὐτῶν φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων πάντοτε ἔρειδόμενος, διδάσκει τὴν ἀπόλυτον ταύτισιν τοῦ θείου θέλειν ἢ τῆς θείας θελήσεως μετὰ τῆς θείας οὐσίας λέγων «ἡ θελήσις τοίνυν αὐτοῦ (τοῦ Θεοῦ) ἔστιν ἡ οὐσία αὐτοῦ»⁵. Ἡ θεμελιώδης ἀριστοτελικοθωμιστικὴ ἀρχή, καθ' ἣν οὐδὲν ὑπάρχει ἐν τῷ Θεῷ ὅπερ νὰ μὴ ἀποτελῇ μέρος τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ὑπαγορεύει καὶ ἐν προκειμένῳ τὴν ταύτισιν θελήσεως ἡ θέλειν καὶ οὐσίας ἐν τῷ Θεῷ.

Κάλλιστος. «Ο γάρ Θεός ἀπλοῦς κηρύττεται τὴν οὐσίαν, ποικίλος δὲ ταῖς ἐνέργειαις»⁶. Ἡ θεολογία τοῦ χωρίου τούτου διανοίγει τὴν ὁδὸν πρὸς λεπτοτέρας διακρίσεις. Οὔτω, ἐνῷ ἐν τῷ ἀπείρῳ Θεῷ ὑπάρχει μία μόνον «δύναμις θελητική»⁷, αἱ «κατὰ τὰ ὄντα»⁸ θελήσεις τυγχά-

1. Αὐτόθι.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι.

4. Μετὰ τὰ Φυσικά, 1012β, 31 (ἐκδ. I. BECKER).

5. S. c. G. I 73 (X 63).

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 395.

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 397.

8. Αὐτόθι.

νουν «ἀπειροι»¹, ὅπως ἀκριβῶς «καὶ μία δύναμις ἀγαθότητος, ἀγαθότητες δὲ κατὰ τὰ ἀγαθυνόμενα ἀπειροι. Διὰ τοῦτο, ὡς καὶ ὁ Θωμᾶς λέγει, τὰ ὄντα πάντα, τῆς θείας μετέχοντα ἀγαθότητος, διαφόρως ταύτης μετέχουσι καὶ οὐχ ἐν ἐνὶ βαθμῷ. Καὶ τὰ ὄντα πάντα μετέχει σοφίας Θεοῦ, ἀλλ' οὐχ ἐνὶ μέτρῳ. Καὶ μία μὲν ἡ ἐν Θεῷ σοφία, αἱ δὲ τῆς σοφίας ἐνέργειαι πολλαὶ καὶ διάφοροι»².

Διὰ τῶν ἀναφορῶν τούτων εἰς τὸν Κάλλιστον δείκνυται ὅτι ἄλλο ἔστιν ἡ πρὸς θέλησιν δύναμις καὶ ἄλλο εἰσὶν αἱ πολλαὶ καὶ ποικίλαι θελήσεις. Ἡ δύναμις δθεν εἰναι μία, τὰ ἀποτελέσματα δύως αὐτῆς, οἷον αἱ θελήσεις, πολλαὶ. Τὸ πνεῦμα τῆς ἀνωτέρω φράσεως ἔρειδεται ἐπὶ τῆς θεμελιώδους θέσεως τοῦ Καλλίστου καὶ ὀλοκλήρου τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας, καθ' ἣν ἐν τῷ Θεῷ ἡ μὲν οὐσία τυγχάνει μία, αἱ δὲ ἐνέργειαι πολλαὶ.

Ἡ περὶ ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ ἀντίληψις τοῦ Καλλίστου ἀφορμάται ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς ἐνότητος καὶ ἀπλότητος τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Παρὰ τῇ οὐσίᾳ καὶ ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς ἐκδηλοῦνται αἱ ἀπειροι θείαι ἐνέργειαι, αἵτινες δὲν ἀντιστρατεύονται τῇ θείᾳ ἀπλότητι. Νῦν τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἔξῆς θεμελιώδους χωρίου τοῦ Μελενικιώτου ἡσυχαστοῦ»³ «μία μὲν ἔστιν ἐν τῷ Θεῷ δύναμις θελητική, θελήσεις δὲ κατὰ τὰ ὄντα ἀπειροι»⁴. Ἐὰν ὑποθέσωμεν δτι ἡ θελητικὴ αὕτη δύναμις, οὖσα μία, ὑφίσταται ἔκτος τῆς θείας οὐσίας, εὑρισκόμεθα αὐτομάτως καὶ κατ' ἀνάγκην πρὸ δύο ἀρχῶν, ἡτοι πρὸ δύο «κινούντων», ἀτινα ἐκδηλοῦνται εἰς τὰς ἀπείρους ἐνέργειας, ὅπερ ἄτοπον καὶ ἀσεβές. Αὐτὸς οὗτος ὁ Κάλλιστος δὲν ἔκφράζεται, φρονοῦμεν, εἰς ίκανοποιητικὸν βαθμὸν σαφῶς ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς θελητικῆς δυνάμεως καὶ γενικῶς τῆς θείας δυνάμεως.

Ἐν τούτοις τυγχάνει ἀξιοσημείωτον δτι εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν ἥδη μνημονευθεῖσαν θεμελιώδη πρότασιν, καθ' ἣν «ο γάρ Θεός ἀπλοῦς κηρύττεται τὴν οὐσίαν, ποικίλος δὲ ταῖς ἐνέργειαις»⁵, ἀκολουθοῦν τὰ ἔξῆς: «Εἰ δὲ ἡ μία καὶ ἀπλὴ τοῦ Θεοῦ δύναμις ἀπείρους καὶ ποικίλας ἔχει τὰς ἐνέργειας, ψεῦδος τὸ λέγειν δτι μιᾶς καὶ τῇ αὐτῇ θελήσεως ἐνέργειᾳ ἔχουτόν τε καὶ τὰ ἄλλα θέλει ὁ Θεός⁶ καὶ οὐ μόνον ψεῦδος, ἀλλ' ἥδη καὶ ἀσεβές»⁷. Τὸ ἀξιοσημείωτον ἐν προκειμένῳ εὑρηται, φρονοῦμεν, εἰς τὸ δτι

1. Αὐτόθι.

2. Αὐτόθι.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 397.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 395.

5. S. c. G. I 76 (X 65).

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 395.

ένταῦθα διαφαίνεται εύκολός τις ἐναλλαγὴ μεταξὺ τῶν δρῶν «θεία οὐσία» καὶ «ἀπλῆ θεία δύναμις». Μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ θείας δυνάμεως διακρίνονται κοινὰ σημεῖα. Οὕτω καὶ ἡ μὲν καὶ ἡ δὲ ἐκφράζονται δι’ ἐνεργειῶν. ‘Ἐν τούτοις δὲν φαίνεται νὰ ταυτίζῃ ὁ Κάλλιστος θείαν οὐσίαν καὶ θείαν δύναμιν· ἡ δύναμις ἄρα ἐν τῷ Θεῷ τῆς οὐσίας ἥρτηται καὶ ἐπόμενόν ἔστιν αὐτῆς καὶ ἀρχὴ τῆς ἐνεργείας¹.’ Αλλὰ οὔτε καὶ σαφῆ τινα διάκρισιν εἰσάγουν μεταξὺ δυνάμεως καὶ οὐσίας τὰ δύο ἀνωτέρω μηνημονεύθεντα χωρία, συμφώνως πρὸς τὰ ὄποια ἡ μὲν δύναμις ἥρτηται ἐκ τῆς οὐσίας, αἱ δὲ ἐνέργειαι ἐκπορεύονται ἐκ τῆς δυνάμεως. ‘Ἐτι σημαντικότερον τυγχάνει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κάλλιστος παραλληλίζει τὸν μὲν θέλοντα Θεὸν πρὸς ἀρχὴν κινοῦσαν, τὴν δὲ θέλησιν πρὸς κίνησιν, ἤτοι πρὸς ἀποτέλεσμα².’ Ο Θεὸς ἐπομένως κέκτηται δύναμιν θελητικήν, ἐκφράζομένην εἰς θελήσεις πολλάς.

Ἐτέρα φράσις τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἐπιτρέπει, φρονοῦμεν, τὴν διατύπωσιν τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ θέλων Θεός, καὶ ἄρα ἡ θελητικὴ δύναμις, ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ἡ τὶς οὐσίας, ἐνῷ ἡ θέλησις συνιστᾶ τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ³· καὶ τοίνυν ὁ θέλων Θεός καὶ ἡ τούτου θέλησις ἔστιν αὐτὴ ἡ οὐσία αὐτοῦ, ἐκ δύο διαφόρων περιφανῶν συγκείσεται ἡ οὐσία αὐτοῦ, τοῦ ἀπλοῦ καὶ ἀσυνθέτου καὶ ἀμεροῦς, διπερ πᾶσαν ὑπερβάλλει ἀσέβειαν⁴.’ Οθεν ὁ θέλων Θεός εἶναι ἡ θεία οὐσία. Συγχρόνως δὲ ὁ θέλων, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἶναι ὁ κινῶν. ‘Ἄρα ὁ θέλων Θεός ταυτίζεται πρὸς τε τὴν θείαν οὐσίαν καὶ πρὸς τὸν κινοῦντα Θεόν.

Ἐάν τις ἡθελε παρακάμψῃ τὴν ὑπαρξιακὴν καὶ πρακτικὴν ὑπὸ τοῦ Καλλίστου ἀντιμετώπισιν τῶν ἀνωτέρω προβλημάτων καὶ ἀντ’ αὐτῆς ἡθελεν ἐπιχειρήσει ἐνδελεχῆ διαλεκτικὴν ὑπὸ αὐστηρὰν ἔννοιαν ἔξετασιν τῶν θέσεων τούτων, δυνατὸν βεβαίως νὰ κατέληγεν εἰς ποικιλωτάτους μεταφυσικοὺς ἀφορισμούς, πλὴν οὐδέποτε θ’ ἀπέκτα ἀληθῶς πραγματικὴν ἐμπειρίαν αὐτῶν. ‘Ἡ ἐμπειρία ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀσφάλειαν καὶ τὴν βεβαιότητα, ἐνῷ ἡ διαλεκτικὴ τὸ ἐπισφαλές καὶ τὴν ἀβεβαιότητα. ’Ο ήσυχαστῆς Καλλίστος ἐγνώριζεν ἐμπειρικῶς τὰ γεγονότα, περὶ δῶν ὡμίλει, ἔνεκα δὲ τούτου ἡτο δι’ αὐτὰ βέβαιος. ’Απετόλμα οὔτος ἐνίστε νὰ ὀμιλῇ κεχωρισμένως περὶ θείας οὐσίας καὶ δυνάμεως θελητικῆς, διότι ἔξη τὴν ἀλήθειαν, ἤτοι τὸ γεγονός τῆς ἐνότητος ἀμφοτέρων, δπως ἔξη καὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς θελητικῆς δυνάμεως ὡς δυναμισμοῦ τρόπον τινὰ τῆς θείας οὐσίας. Διέθετε δηλ. ὁ Καλλίστος ἐσωτερικήν τινα πλη-

ροφορίαν, ἵτις ἐβεβαίου αὐτὸν περὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, ἐν αἷς καὶ τὸ γεγονός τῆς θελητικῆς δυνάμεως, τὴν ὅποιαν ἡμεῖς προσπαθοῦμεν νῦν νὰ ἀντιληφθῶμεν ὡς τι ταυτόσημον ἄμα δὲ καὶ διάφορόν πως τῆς θείας οὐσίας. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἀγωνία τῶν ἀνθρώπων, δπως εἰσέλθουν εἰς τὸ πνεῦμα ἀληθειῶν, κειμένων πέραν τῶν προσδιοριστικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἀποβαίνει ματαία προσπάθεια, ἐὰν οὔτοι δὲν ἀκολουθήσουν τὴν ὄδον τῆς νήψεως, ὡστε κεκαθαρμένοι διὰ Πνεύματος Ἀγίου νὰ δεχθοῦν τὸν φωτισμὸν ἀνωθεν καὶ νὰ ἴδουν τὰς ἀληθείας ὡς αὗται εἶναι ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἀγίας Τριάδος, ἤτοι ἀπλᾶς. Τοιαύτη ἀπλῆ ἀλήθεια τυγχάνει καὶ ἡ θεία θελητικὴ δύναμις. Καὶ δι’ αὐτὴν ἀπαιτεῖται νηπτικὴ διαδικασία καὶ θεῖος καταυγασμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ.

Ἐν ἀρχῇ τῆς παρούσης παραγράφου εἴδομεν ὅτι κατὰ Θωμᾶν ἡ θέλησις τοίνυν αὐτοῦ (τοῦ Θεοῦ) ἔστιν ἡ οὐσία αὐτοῦ⁵. ’Αναγκαῖα συνέπεια τῆς θέσεως ταύτης εἶναι διὰ τὸν Καλλίστον ὅτι «ἔργον θείας οὐσίας εἰσὶ τὰ κτίσματα», ἀφοῦ ἡ θέλησις, διὰ τῆς ὅποιας δημιουργεῖ ὁ Θεός, θεωρεῖται ταυτόσημος πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν. Τοῦτο δῆμας δὲν εὐσταθεῖ, διότι κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα ἔργον θείας φύσεως ἡ οὐσίας «ἡ πραιτιώνιος τοῦ Θεοῦ ὑπαρξία». ἔργον δὲ θείας θελήσεως ἡ τῶν κτισμάτων πρόδοσις». ’Εὰν δὲν δεχθῶμεν οὔτω τὰ πράγματα καὶ ὑποθέσωμεν τὴν δημιουργοῦσαν τὰ κτίσματα θείαν θέλησιν ταυτόσημον πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, θὰ ὑποχρεωθῶμεν ἐν τέλει νὰ συναριθμήσωμεν «τὸν Γίδην τοῖς κτίσμασι κατὰ τὴν πρόδοσιν»⁶. ’Η γέννησις δῆμας τοῦ Γίδην εἶναι ἔργον τῆς θείας φύσεως καὶ δὴ καὶ «προσωπικὴ Ἰδιότητα»⁷, ἀΐδιος καὶ αἰώνιος, ἀνευ ἀρχῆς καὶ τέλους. ’Οθεν ἐὰν τὰ κτίσματα ἀποτελοῦν δημιουργήματα τῆς θείας φύσεως, τότε καὶ αὐτὰ τυγχάνουν ἀναρχα⁸, ὡς ὁ Γίδης. ’Η, ἐπειδὴ τὰ κτίσματα ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀΐδια, αἰώνια καὶ ἀναρχα, δέον δπως θεωρήσωμεν «τὸν Γίδην ἡργμένον», τοῦθ’ δπερ Ισχύει μόνον διὰ τὰ ὄντα⁹. ’Αλλὰ καὶ ἡ μία καὶ ἡ δῆλη ἐκδοχὴ εἶναι ἀπαράδεκτοι.

Ο Μελενικιώτης, ἐπανερχόμενος εἰς τὸ ἀρχικὸν ἐρώτημα περὶ τοῦ τι ἔστι θεία θέλησις, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἀτοπιῶν, εἰς τὰς ὅποιας δῆμης ἡ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Θωμᾶ, γράφει ὅτι «οὐκ οὐσία ἔστιν ἡ θέλησις,

1. S. c. G. I 73 (X 63).

2. Καλλίστος, § 341.

3. Καλλίστος, § 342.

4. Καλλίστος, § 256.

5. Καλλίστος § 342.

6. Αὐτόθι.

ἀλλὰ περὶ τὴν οὐσίαν πεφυκυῖα δύναμις»¹. 'Η θεία θέλησις ἀποτελεῖ ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ, δστις κέκτηται ἀπειρίαν ἐνεργειῶν θελήσεως καὶ οὐχὶ μίαν, ὡς ὑποθέτει ὁ Θωμᾶς². 'Εὰν ἡ ἐνέργεια τῆς θελήσεως ἦτο μία, τότε, συμπεραίνει ὁ Κάλλιστος, πάντα τὰ ἀπειρά ἔργα θὰ ἤσαν μεταξύ των ὅμοια καὶ ταυτόσημα³. Πλὴν δμως τὸ γεγονός δτι τὰ κτίσματα εἶναι ποικίλα καὶ μεταξύ των ἀνόμοια καταδεικνύει δτι ποικίλαι εἶναι καὶ αἱ ἐνέργειαι, αἵτινες ἐποιήσαν καὶ ποιοῦν αὐτά⁴.

Αἱ ἀφόρητοι ἀπλοποιήσεις καὶ γενικεύσεις τοῦ Θωμᾶ ὁδηγοῦν συχνάκις αὐτὸν εἰς ἀντιφάσεις. Τοιαύτας περιπτώσεις ἀντιφάσεων, ἀλλοτε οὐσιώδεις καὶ ἀλλοτε ἐπουσιώδεις, ἐπισημαίνει ὁ Κάλλιστος πολλάς. 'Ιδοὺ πῶς ἐκφράζεται σχετικῶς: «Εἰ μιᾷ ἐνεργείᾳ θέλει ὁ Θεὸς τὴν τε ἐαυτοῦ ἀγαθότητα καὶ τὰ ἄλλα, δῆλον δτι καὶ μιᾷ ἐνεργείᾳ ἐαυτὸν τε καὶ τὰ ἄλλα φιλεῖ. 'Ἄλλ' αὐτὸς πάλιν ὁ Θωμᾶς τοῦτο οὐ συγχωρεῖ, οὐ μόνον ἐπὶ τῶν θείων καὶ δν λέγει ἄλλων, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ μόνα τὰ ἄλλα οὐ θέλει τὸν Θεὸν μιᾷ ἐνεργείᾳ θέλειν. Λέγει καὶ γάρ· 'ὁ Θεὸς μάλιστα τὰς νοερὰς οὐσίας φιλεῖ»⁵. Εἰ δὲ φιλεῖ, φανερὸν δτι καὶ θέλει... εἰ δὲ μάλιστα θέλει, φανερὸν δτι οὐ μιᾷ ἐνεργείᾳ τὰ πάντα θέλει... Εἰ δὲ τὰ πάντα μιᾷ ἐνεργείᾳ οὐ θέλει, πολλῷ μᾶλλον ἐαυτὸν τε καὶ τὰ ἄλλα οὐ μιᾳ ἐνεργείᾳ θέλει»⁶.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΙΣ ΠΟΛΛΩΝ «ΛΟΓΩΝ» ΕΝ Τῷ ΘΕΙΟ Νῷ ΓΠΟ ΘΩΜΑ.

Πρόκειται περὶ ίδιαζούσης τινὸς περιπτώσεως, ἥτις πάντως ἀδυνατεῖ ν' ἀσκήσῃ οὐσιαστικήν τινα ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ θωμαστικοῦ καθόλου συστήματος διότι πρόκειται μόνον περὶ μεθοδολογικοῦ στοιχείου, ἀνευ μάλιστα ίδιαιτέρας σημασίας. Τὸ χωρίον, ἐκ τοῦ δποίου συμπεραίνεται ἡ περὶ πλειόνων «λόγων» ἐν τῷ θείῳ νῷ ίδεα, ἔχει ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ὡς ἔξης: «Oportet in intellectu divino distinctio nem quandam et pluralitatem rationum intellectarum considerare, secundum quod id quod est in intellectu divino, est propria ratio diversorum»⁷. 'Ενταῦθα γίνεται σαφῆς μνεία ποιᾶς τινος διαχρίσεως ἐν

1. Αὐτόθι.

2. S. c. G. I 76 (X 65).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 398.

4. Αὐτόθι.

5. S. c. G. III 90 (X 288 β).

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 400.

7. S. c. G. I 54.

τῷ θείῳ νῷ. Δοθέντος δ' δτι δ τε θεῖος νοῦς καὶ πάντα τὰ ἐν τῷ Θεῷ συνιστοῦν κατὰ Θωμᾶν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἔπειται δτι ἡ διάκρισις αὐτῇ ισχύει καὶ ἐπὶ τῆς θείας γενικῶς οὐσίας. 'Η διάκρισις εἰσάγει κατ' ἀνάγκην διαφοράν, ἡ δὲ διαφορὰ πολλότητα.

'Η διάκρισις καὶ ἡ πολλότης ἀναφέρονται εἰς τοὺς νοητοὺς λόγους (*rationum intellectarum*) τοῦ θείου νοῦ. Εἰς τοὺς λόγους δὲ τούτους ἀνταποκρίνονται τὰ δημιουργήματα. 'Ἐν τούτοις δ ὁ Θωμᾶς, ἐπειδὴ ἀγνοεῖ τὴν πραγματικὴν διάκρισιν οὐσίας καὶ ἐνέργειῶν ἐν τῷ Θεῷ, δρθῶς πράττει ἐκμηδενίζων ἀμέσως κατωτέρω τὴν ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθεῖσαν ἀνωτέρω διάκρισιν νοητῶν λόγων. "Αλλως ἡ τυχὸν διαφορὰ τῶν διακρινομένων ἡ διακεκριμένων λόγων θὰ συνεπήγετο προφανῶς καὶ διαφορὰν οὐσίας, τοῦθ' ὅπερ δὲν ἀφίσταται τῆς πολυθείας. Οὕτω δ ὁ Θωμᾶς, ἵνα μὴ καταστοῦν ἀντικείμενον παρεξηγήσεως δσα προηγουμένως διετύπωσε, προσθέτει ἐν συνεχείᾳ τοῦ προκαναφερθέντος χωρίου τὰ ἔξης διαφωτιστικά: «Rationes rerum in intellectu divino non sint plures vel distinctae nisi secundum quod Deus cognoscit res pluribus et diversis modis esse assimilabiles sibi»¹. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο, οἱ λόγοι τῶν πραγμάτων ἐν τῷ θείῳ νῷ εἶναι μὲν πολλοὶ καὶ διάφοροι, πλὴν μόνον κατὰ τὸν τρόπον, καθ' ὃν δ ὁ Θεὸς γνωρίζει τὰ πράγματα. 'Η διάκρισις ἐπομένως, περὶ ἡς ἐποιήσατο λόγον δ ὁ Θωμᾶς εἶναι μόνον τυπική, δνομαστική, ὡς τοιαύτην δὲ ἀναγνωρίζει αὐτὴν καὶ δ ρωμαιοκαθολικὸς ἐρευνητής τῆς δρθοδόξου ἀνατολικῆς θεολογίας Endré von Ivánka².

"Αξιον ίδιαιτέρας μνείας τυγχάνει συναφῶς, δτι δ μνημονευθεὶς Ivánka πειρᾶται ν' ἀποδείξῃ, δτι ἡ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ εἰσαγομένη τοιαύτη ἀπλῆ τυπικὴ διάκρισις συμπίπτει πρὸς τὴν ἀπαντῶσαν καὶ παρὰ τοῖς Ἑλλησι πατράσι τῆς 'Εκκλησίας, οἵτινες δμιλοῦν μὲν περὶ θείων δυνάμεων καὶ ἐνέργειῶν, πλὴν δὲν ἐννοοῦν αὐτὰς πέραν τῆς θείας οὐσίας καὶ τῆς ἀπλότητος αὐτῆς. Τούτου δ' ἔνεκα, κατὰ τὸν αὐτὸν ἐρευνητήν, δ «Ιστορικὸς παλαιμισμός», ὡς χαρακτηρίζει τὴν αὐθεντικὴν θεολογίαν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ (ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς δτι σύγχρονος δρθοδόξοις θεολόγοι διατυποῦν ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτῶν δπως κατανοήσουν καὶ ἐρμηνεύσουν τὴν θεολογίαν τοῦ ἀγίου τούτου πατρός), δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν πατέρων, καθ' ὃσον δ Παλαμᾶς διαχρίνει πραγματικῶς οὐσίαν καὶ ἐνέργειας ἐν τῷ Θεῷ, ἐνῷ δῆθεν

1. Αὐτόθι.

2. «Palamismus und Vätertradition», ἐν *L'Église et les Églises*, II, Chevetogne 1955, σ. 46.

οἱ πατέρες προβάλουν εἰς τυπικὴν μόνον διάκρισιν¹ τῶν δύο τούτων δεδομένων.

Ἄπότερος σκοπὸς τῆς ἐν τῷ ἀρθρῷ τοῦ Ιvánka καταβληθείσης προσπαθείας εἶναι νὰ τονισθῇ ὅτι, ἀφοῦ πρὸς τῇ πατερικῇ θεολογίᾳ, καὶ ἡ δυτικὴ τοιαύτῃ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ πρίγκηπος αὐτῆς Θωμᾶ, δέχεται ἔστω καὶ τυπικὴν-δνομαστικὴν διάκρισιν νοητῶν λόγων ἐν τῷ Θεῷ, δὲν ἐπιτρέπεται ἡ πραγματικὴ διάκρισις, τὴν διόποιαν εἰσάγει ὁ Παλαμᾶς, ν' ἀποβῆ νέον στοιχεῖον διαφοροποιήσεως καὶ χωρισμοῦ τῶν δύο πνευματικῶν παραδόσεων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως². Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ θωμιστικὴ ἐπὶ τοῦ προβλήματος θέσις τυγχάνει, κατ' αὐτόν, περισσότερον πατερικὴ ἐκείνης τοῦ Παλαμᾶ.

Ἀνεξαρτήτως τῆς δρόσητος ἡ μὴ τῶν συμπερασμάτων τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ Ivánka λεκτέον δι τέ δέον δπως μὴ φοβούμεθα τόσον τὰς τυχὸν ὑφισταμένας διαφοράς εἰς τὰς διδασκαλίας τῶν Ἐκκλησιῶν, ὅσον κυρίως τὰς ἀμοιβαίας παρεξηγήσεις καὶ παρερμηνείας αὐτῶν. Αἱ διαφοραὶ ὑπῆρχον δινέκαθεν. Οἱ χωρισμὸς δημως ἐπῆλθεν, ὅταν ὑπεισῆλθον αἱ παρεξηγήσεις ἐν τῇ πραγματικῇ τοῦ δρου ἐννοίᾳ. Διὸ καὶ πρώτιστον καθηκον τῶν θεολόγων κατὰ τὸν παρόντα αἰώνα τῶν ἴσχυρῶν «ἀνωτικῶν» διακέτειων εἶναι ἡ ἐκατέρωθεν ἀντικειμενικὴ γνῶσις, εἴτα δὲ ἡ ἀμοιβαία ἀπάλεψις τῶν παρεξηγήσεων καὶ οὐχὶ ἡ προσπάθεια ἀμβλύνσεως τῶν διαφορῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἄκρως ἀντιμηρησκευτικὸν καὶ ἀντιθεολογικόν, διότι στερεῖται τοῦ στοιχείου τῆς πνευματικῆς μαρτυρίας,

1. "Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 32-33 καὶ 41-44. Εἰς τὸ ἀρθρὸν τοῦ αὐτὸν ἐπιχειρεῖ ὁ Ivánka πρωτότυπον ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ, ἀντιπαραβάλλων τὸν «ἱστορικὸν Παλαμισμόν», δηλ. τὴν αὐθεντικὴν θεολογίαν τοῦ Παλαμᾶ, πρῶτον μὲν πρὸς τὸν «Νεοπαλαμισμόν», ὃς χαρακτηρίζει τοὺς συγχρόνους ἡμῖν ἐκπροσώπους τῆς θεολογίας τοῦ Παλαμᾶ, εἴτα δὲ πρὸς τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τῶν ἑλλήνων πατέρων. Μετά τὴν ἀντιπαραβολὴν καὶ σύγκρισιν ταύτην συμπεραίνει δι τὴν ἐρμηνεία τῆς θεολογίας τοῦ Παλαμᾶ ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἡμῖν ὀρθοδόξων ἐρευνητῶν ἐναρμονίζεται πλήρως πρὸς τὴν θεολογίαν τῶν πατέρων, ἀπὸ τοὺς διόποιους δημως διαφέρει ἡ θεολογία τοῦ Παλαμᾶ. Ή τοιαύτη δὲ ἐρμηνεία, φρονεῖ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀρθροῦ, συμπίπτει πρὸς τὴν σχετικὴν θέσιν τοῦ 'Ακινάτου. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ «Νεοπαλαμισμοῦ» ἡ διάκρισις οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ δὲν γίνεται διότι δηντῶς αἱ τελευταῖαι διακρίνονται πραγματικῶς ἐν τῇ θεότητι, ἀλλὰ διότι μόνον οὕτω δύναται ὁ πεπερασμένος ἀνθρώπος νὰ τὰς ἀντιληφθῇ καὶ ἀναχθῇ εἰς αὐτάς. Ἐνταῦθα σκοπός μας δὲν εἶναι ἡ ἀσκησὶς κριτικῆς τῶν διατυπωθεισῶν ἀπόψεων ἐπὶ τῆς παλαμικῆς θεολογίας, διὸ καὶ δὲν προβάλονται εἰς ἔλεγχον τῶν ἀνωτέρω, ἐπιφυλασσόμενοι δι' εὐθετώτερον χρόνον. Παρατηροῦμεν δημως δι τὸ μοναδικός, καθ' ὅσον γνωρίζομεν «Νεοπαλαμιστής», διτις ἐκφράζει σαφῶς τὴν ἀνωτέρω ἐρμηνείαν εἶναι ὁ ἀρχιμ. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ KERN, ἐν *Irénikon* 20 (1947) 188. Μία δὲ περίπτωσις δὲν δικαιολογεῖ τὴν γενίκευσιν.

2. "Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 46.

τῆς γνησιότητος καὶ τῆς εἰλικρινείας. "Ο, τι μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν ἐκ τῶν παρεξηγήσεων διφείλει νὰ διακρίνῃ τοὺς ἐργάτας τῆς ἐνώσεως εἶναι ἡ διάθεσις εύρεσεως τῆς ἀλήθειας καὶ διὰ διάθεσις ἀμβλύνσεως τῶν διαφορῶν.

Ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ ἔξεθέσαμεν ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ τὴν διδασκαλίαν Θωμᾶ τοῦ 'Ακινάτου καὶ Καλλίστου τοῦ Μελενικιώτου περὶ ἀπλότητος τοῦ Θεοῦ καὶ διακρίσεως ἐν αὐτῷ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν. Πρόδηλον τυγχάνει δι τὸ ἐνδιαφέρον ἡμῶν συνεκεντρώθη κυρίως μὲν ἐπὶ τὴν θρησκευτικὴν σκέψιν τοῦ Καλλίστου, δευτερευόντως δὲ ἐπὶ τὴν σχολαστικὴν θεολογίαν τοῦ 'Ακινάτου. "Ενεκα τούτου ἡ ἐκθεσὶς τῶν θωμιστικῶν θέσεων καταλαμβάνει πολὺ μικροτέραν ἔκτασιν ἐν συγκρίσει πρὸς ἐκείνην, τὴν διόποιαν καταλαμβάνει ἡ ἀνάλυσις καὶ παρουσίασις τῶν ἀπόψεων τοῦ Καλλίστου. Πρὸς παρακολούθησιν τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τοῦ Θωμᾶ παρέχομεν μόνον τὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα στοιχεῖα ἐκ τῶν σημείων ἀυτῆς, ἐφ' ὅν ἀσκεῖ κριτικὴν ὁ Κάλλιστος. 'Ἐν τούτοις, καίτοι ὁ Κάλλιστος ἀποτελεῖ τὸν ὄδηγὸν εἰς τὴν θεματολογίαν, καίτοι δηλ. παρακολουθοῦμεν καὶ ἔξετάζομεν μόνον τὰ ὑπὸ αὐτοῦ ἐρευνώμενα θέματα, δὲν ἀποτελεῖ οὕτος δι' ἡμᾶς γνώμονα ἐρμηνείας τῶν θωμιστικῶν θέσεων. "Οταν ἐπομένως ἐκθέτωμεν τὴν θωμιστικὴν ἀποψίν ἐπὶ τινος θέματος, δὲν ἐκθέτομεν ἀπλῶς αὐτὴν ὑφ' οἰον τρόπον ἀντελήθη ταύτην ὁ Κάλλιστος, ἀλλ' ὡς αὐτῇ κατανοεῖται ὑφ' ἡμῶν, οἵτινες καὶ κατεβάλομεν πᾶσαν δυνατήν προσπάθειαν δι' ἀντικειμενικὴν ἐρμηνείαν αὐτῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

Η ΓΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ "Η ΠΕΡΙ ΘΕΟΠΤΙΑΣ

"Ο, τι ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ ἐλέχθη ἐπέχει θέσιν εἰσαγωγῆς εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον περὶ θεοπτίας. 'Η ἀλήθεια περὶ τῆς θείας ἀπλότητος καὶ δὴ καὶ ἡ διαπίστωσις ὑπάρξεως ἐν τῷ Θεῷ διακεκριμένως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, καίτοι ἀποτελεῖ μέρος τῆς θείας 'Αποκαλύψεως, ἀποκτῷ σημασίαν διὰ τὸν ἀνθρωπὸν μόνον ἀφ' ἡς στιγμῆς ἀποκαλύψθη ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἥτοι πρὸς τὴν θέωσιν αὐτοῦ.

Εἰς τοὺς ἀνθρώπους δὲν ἀπεκαλύψθησαν πᾶσαι αἱ ἀλήθειαι, ἀλλ' δσαι μόνον ἐκρίθησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀπαραίτητοι διὰ τὴν σωτηρίαν αὐτῶν. 'Η διάκρισις οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ εἶναι ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια καὶ οὐχὶ εἴρημα τῆς μεταφυσικῆς ἐρεύνης. 'Η σχέσις δὲ τῆς ἀλήθειας ταύτης πρὸς τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι προφανής. Οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ «ὅψονται» τὸν Θεόν, καθ' ἀπόσχεται δὲ τὸν Κύριον τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτὴρ ἡμῶν. «Οψονται» δομας τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀκήρατον αὐτοῦ φύσιν, τὴν πάντη κατὰ τοὺς πατέρας ἀρρητὸν καὶ ἀκατάληπτον, ἡ τὰς ἐνεργείας Αὐτοῦ; 'Ο θεούμενος ἀνθρωπὸς θεοῦται δεχόμενος ἐν ἔκατῷ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, γίνεται δηλ. φύσει θεός, ἡ θεοῦται χάριτι, δεχόμενος τὰς ἀκτίστους τοῦ Θεοῦ ἐνεργείας; 'Ιδού, συνελόντει εἰπεῖν, πόσον στενὴ τυγχάνει ἡ σχέσις τοῦ ἥδη περατωθέντος καὶ τοῦ μέλλοντος ν' ἀκολουθήσῃ κεφαλαίου.

'Η στενὴ αὕτη σχέσις καθιστᾶ προδήλους ἔτι μᾶλλον τὰς ἀληθεῖς διαστάσεις τῆς ἀληθείας περὶ τῆς διακρίσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ, δι' ἀπασαν τὴν θεολογίαν, ἥτις ὡς τελικὸν σκοπὸν αὐτῆς θέτει τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου.

"Ηδη εὑρισκόμεθα ἐνώπιον τοῦ κατ' ἔξοχὴν προβλήματος πάσης ἀξίας τοῦ δινόματος τῆς θεολογίας, ἥτοι τοῦ προβλήματος τῆς γνώσεως ἡ, ἐπὶ τὸ δρθιδοῦτερον, τῆς θέας τοῦ Θεοῦ. Καίτοι ἐνταῦθα παρακολουθοῦμεν τὸ θεμελιῶδες τοῦτο ζήτημα μόνον ἐν τοῖς πλαισίοις τοῦ ιγ' αἰῶνος διὰ τὴν Δύσιν καὶ τοῦ ἰδ' διὰ τὴν 'Ανατολήν, ἐν τούτοις δὲν παύει νὰ εἶναι τοῦτο καὶ ἄκρως ἐπίκαιρον, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν αὐτὸς καθ' ἔκατὸ τὸ θέμα τίθεται καὶ διφέλει νὰ τίθεται πάντοτε καὶ εἰς πᾶσαν χριστιανι-

κὴν κοινότητα, ἀφ' ἑτέρου δὲ οἱ Θωμᾶς 'Ακινᾶτος καὶ Κάλλιστος 'Αγγελικούδης, ἐν τοῖς ἔργοις τῶν δποίων θὰ ἔδωμεν τὸ πρόβλημα τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, τυγχάνουν ἐν γενικαῖς βεβαίως γραμμαῖς χαρακτηριστικοὶ ἐκπρόσωποι τῶν θρησκευτικῶν πνευματικῶν παραδόσεων τῆς μεσαιωνικῆς Δύσεως καὶ τῆς βυζαντινῆς 'Ανατολῆς, δοθέντος δὲ τὸ μὲν Θωμᾶς ἀπέβη doctor communis δι' ἀπασαν τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν 'Εκκλησίαν, δὲ Κάλλιστος ἐκφράζει τὴν ἀκραιφνῶς δρθιδόξον νηπτικὴν θεολογίαν.

Πρὸς ὑπογράμμισιν τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς ἐπικαιρότητος τοῦ θέματος λεχθήτω καὶ τοῦτο, διτὶ δηλ. ἡ τε 'Ορθόδοξος καὶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ 'Εκκλησία τῶν μετὰ τὸν ιγ' καὶ ἰδ' αἰῶνα χρόνων, παρὰ τὰς μερικάς, θετικὰς ἡ ἀρνητικὰς ἀδιάφορον, ἀποκλίσεις ἐκ τῶν ιδίων αὐτῶν παραδόσεων, βαδίζουν κατ' οὐσίαν ἐπὶ τὰς τρίβους, τὰς δποίας ἐχάραξαν ἡ μᾶλλον ἔξωμάλυναν καὶ διεπλάτυναν ἐν μὲν τῇ Δύσει οἱ σκαπανεῖς καὶ δημιουργοὶ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τοῦ ιγ' αἰῶνος, ἐν δὲ τῇ 'Ανατολῇ οἱ θεόπται καὶ διατυπωταὶ τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας τοῦ ἰδ' αἰῶνος. Ταῦτα πείθουν διτὶ, μελετῶν τις τὸ πρόβλημα τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ κατὰ Θωμᾶν καὶ Κάλλιστον, ἔχει συγχρόνως ἀμεσον ἡ, τούλαχιστον, ἔμμεσον ὑπαρξιακὴν καὶ οὐχὶ μόνον ιστορικὴν «ἀναφοράν» εἰς τὸ πρόβλημα.

I. Η ΓΝΩΣΙΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΑΤΑ ΘΩΜΑΝ

1. 'Η εὐδαιμονία καὶ τὸ ἐσχατον τέλος, πρὸς δ τείνει δ ἀνθρωπος.

'Ο 'Ακινᾶτος, γνήσιος διερμηνεὺς τῶν κοσμολογικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Σταγειρίτου ὡν, κατανοεῖ τὸν Θεὸν ἐκτὸς πάσης ἐννοίας κινήσεως¹, διὰ τὸ εἶναι Αὐτὸν ἀπηλλαγμένον παθητικῆς δυνάμεως. Οὗτω δ Θεὸς τυγχάνει τὸ μόνον ἀκίνητον δν, πρὸς τὸ δποίον τείνουν πάντα τὰ λοιπὰ δντα. 'Η κίνησις, ἥτις συνιστᾷ ἐνδεικτικὸν ὑπάρξεως παθητικῆς δυνάμεως, εἰλημμένης ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἐνυπάρχει εἰς πᾶν ἔμψυχον δν. 'Η ζωὴ μάλιστα τῶν δντων «δείκνυται», φανεροῦται, διὰ κινήσεως². Τὸν ἐσχατον λόγον καὶ τὸ βαθύτερον νόημα πάσης κινήσεως ἀποτελεῖ ἡ προσέγγισις τοῦ «τέλους»³, ὑπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν τοῦ δροῦ ἔννοιαν. Δεδομένου δ' διτὶ πάντα τὰ δντα λαμβάνουν τὸ εἶναι καὶ αὐ-

1. «Ο Θεὸς ἐκτὸς ἐστι πάσης κινήσεως» (S. c. G.IV 15) καὶ «δ Θ εδς παντάπασιν ἐστιν ἀκίνητος» (αὐτόθι).

2. «Η ζωὴ ἐν κινήσει μάλιστα δείκνυται» (S. c. G.IV 20, X 400).

3. S. c. G. III 55 (X 249β).

τὴν τὴν κίνησιν αὐτῶν ἐκ τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ, σημαίνει δτὶ πάσης «νοερᾶς φύσεως ἔσχατον τέλος ἐστὶν ὁ Θεός»¹. Βαθυτέρα ἐπομένως αἰτία τῶν ἀναζήτησεων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀνάγκη προσεγγίσεως τοῦ Θεοῦ, εἴτε τοῦτο ἔχει καταστῆ συνείδησις τῶν ἀναζητούντων εἴτε δχι.

Ἡ ἀπλῆ διαπίστωσις, δτὶ τὸ ἔσχατον τέλος, πρὸς τὸ ὅποιον τείνει πᾶσα νοερὰ φύσις τυγχάνει ὁ Θεός, οὐδόλως ἴκανον ποιεῖ τὸν ἀνήσυχον σχολαστικόν, δστις χωρεῖ εἰς τὴν σημαντικωτάτην ὅσον καὶ σαφεστάτην ἀπόφανσιν, καθ' ἥν «ἔσχατον τέλος τοῦ νοῦ ἡ τῆς θείας οὐσίας ἐστὶ θεωρία»². Ἡ διατύπωσις τοῦ χωρίου δὲν ἀφίνει χῶρον διὰ πολλὰς συζητήσεις. Εἰς τοὺς σχολαστικοὺς θεολόγους ἄλλωστε σπανίζουν γενικῶς παρερμηνεῖαι καὶ παρεξηγήσεις, διότι ἐν τῶν θετικῶν αὐτῶν χαρακτηριστικῶν τυγχάνει ἡ σαφήνεια. Οὗτοι δὲν ὀμιλοῦν γλῶσσαν θεοπτῶν, ἵνα ἀπαιτήται σχετικὴ προσωπικὴ ἐμπειρία, ἡ δποία εἶναι ἀκριβῶς σπάνιον φαινόμενον, πρὸς κατανόησιν τῶν ὑπ' αὐτῶν διατυπουμένων σκέψεων. Ἡ ἀνθρωπίνη παιδεία ἔξαρκει πρὸς παρακολούθησιν τῆς μεταφυσικῆς σκέψεως τῶν σχολαστικῶν θεολόγων καὶ ἐν προκειμένῳ τοῦ Ἀκινάτου, συμφώνως πρὸς τὸν ὅποιον ὁ ἀνθρώπινος νοῦς σκοπὸν ἔχει τὴν θεωρίαν αὐτῆς ταύτης τῆς θείας οὐσίας.

Ἐν τούτοις, παρὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν διαλεκτικὴν συνέπειαν, ἥτις διακρίνει ἐνίστε τὴν σκέψιν τοῦ Ἀκινάτου, οὗτος δὲν δίδει ἀπάντησιν ἐπὶ τοῦ πῶς δύναται ὁ ἀνθρώπινος νοῦς νὰ θεωρῇ τὴν ἀρρητὸν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. Δηλοῦ δμως οὗτος δτὶ εἰς τὴν τοιαύτην θεωρίαν ἀγεται ὁ ἀνθρωπὸς «διὰ τῆς βιοθείας τῆς θείας χάριτος»³. Διὰ τοῦ τελευταίου τούτου στοιχείου ἔχομεν εἰς γενικάς γραμμάς τὴν σκέψιν τοῦ Θωμᾶ. Ὁ ἀνθρωπὸς θεωρεῖ - γινώσκει τὴν θείαν οὐσίαν, ἐπικουρούμενος ὑπὸ τῆς θείας χάριτος. Νῦν ἀρκούμεθα εἰς μόνην τὴν ἐπισήμανσιν τῆς θωματικῆς θέσεως, ἐπιφυλασσόμενοι νὰ ἀναλύσωμεν αὐτὴν διὰ πλειόνων εἰς ἔτέραν παράγραφον.

Πρὸς τὸ θέμα τοῦ ἔσχάτου τέλους τοῦ ἀνθρώπου συνάπτεται ἀρρήκτως τὸ πρόβλημα τῆς μακαριότητος ἡ τῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πρόβλημα τυγχάνει τόσον παλαιόν, δσον παλαιὸς εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἀνθρωπὸς. «Ἡ τε φιλοσοφία καὶ ἡ θεολογία ἔξαρτοῦν τὴν λύσιν αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὸ θεμελιώδες ζήτημα τοῦ «τέλους» ἡ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν αὐτὴν ὁδὸν ὁδεύει καὶ ὁ Θωμᾶς, καθ' διν ἔσχατον τοῦ ἀνθρώπου τέλος εἶναι ἡ γνῶσις-θεωρία τῆς θείας οὐσίας. Ἡ μακαριό-

1. S. c. G. III 26 (X 222).

2. S. c. G. III 55 (X 249B).

3. S. c. G. III 149 (X 352).

τῆς ἡ ἡ εὐδαιμονία ταυτίζεται κατὰ Θωμᾶν πρὸς τὸ ἔσχατον τοῦτο τέλος· «πᾶσα μακαριότης ἐκ τούτου ἐστὶν, δτὶ τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν ὁρᾶ»¹.

Οὗτω ἡ εὐδαιμονία τοποθετεῖται κατὰ τρόπον ἀπολύτως σαφῆ ἐπὶ τῆς οὐσιαστικῆς τοῦ Θεοῦ γνώσεως. Πᾶσα ἀλλη ἐκδοχὴ ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ, δστις, συνεπής πρὸς τὴν ίδιαν αὐτοῦ θέσιν, ἐλέγχει π.χ. ὡς ἐσφαλμένην τὴν ἀποψὺν συγχρόνων αὐτοῦ θεολόγων, οἵτινες ἔξεδέχοντο τὴν εὐδαιμονίαν ὡς ἀποτέλεσμα μόνον τῶν περὶ Θεοῦ ἀποδείξεων· «ἡ ἀνθρωπίνη ἔσχάτη εὐδαιμονία οὐκ ἐν τῇ δι' ἀποδείξεως περὶ Θεοῦ γνώσει συνίσταται»². Ἡ διὰ τῶν ἀποδείξεων δηλαδὴ προσκτωμένη γνῶσις παρουσιάζεται λίχιν ἀνεπαρκής, θεωρουμένη ἀπλῶς ὡς μία βαθμίς ἐν τῇ κλίμακι τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ. «Ετὶ δὲ οὐ μόνον ἡ τοιαύτη δι' ἀποδείξεων γνῶσις ἀπέχει τοῦ νὰ ἀποτελῇ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὴν μακαριότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ διὰ τῆς πίστεως προσκτωμένη γνῶσις ἀδυνατεῖ νὰ παράσχῃ εἰς τὸν ἀνθρώπον τὴν τελείαν εὐδαιμονίαν· «οὐκ ἂρα δυνατὸν ἐν τῇ τῆς πίστεως γνώσει τὴν ἔσχάτην τοῦ ἀνθρώπου εὐδαιμονίαν ὑφίστασθαι»³. Ἡ γνῶσις δθεν τῆς πίστεως, ἥτις ἀντικείμενον αὐτῆς ἔχει τὴν ἐν τῷ ιερῷ Εὐαγγελίῳ ἐμπεριεχομένην θείαν Ἀποκάλυψιν, δὲν ἔξασφαλίζει τὴν ἔσχάτην εὐδαιμονίαν, διὰ τὴν ὅποιαν, ὡς εἴπομεν, ἀπαιτεῖται ἡ γνῶσις-θεωρία τῆς θείας οὐσίας.

2. Ἡ μακαριότης καὶ τὸ ἀκίνητον τῆς ψυχῆς.

Τὸ ζήτημα τῆς ἔσχάτης εὐδαιμονίας ἡ τῆς τελικῆς μακαριότητος τοῦ ἀνθρώπου συνδέει ὁ Θωμᾶς μετὰ τοῦ ζητήματος τῆς κινήσεως ἡ τῆς φορᾶς πρὸς τὸ ἔσχατον τέλος πάσης νοερᾶς οὐσίας. Ἡ κίνησις ἡ ἡ φορὰ αὕτη καλεῖται ἔφεσις καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «ψυσική»⁴. Ἐκ φύσεως ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου φέρεται πρὸς τὸν Θεόν, ἐν τῷ ὅποιῳ εὑρηται ἡ μακαριότης. Ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπαρξίες ἔφεσις πρὸς μακαριότητα ὑποδηλοῦ τὴν ἔλλειψιν τῆς μακαριότητος, τὴν ἀπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ

1. S. c. G. III 58 (X 251B - 252). Πρβλ. καὶ: «αὐτὸς ὁ Θεὸς διὰ τῆς αὐτοῦ οὐσίας τὴν αὐτοῦ οὐσίαν νοεῖ καὶ αὐτὸς ἐστιν ἡ μακαριότης αὐτοῦ. Κατὰ ταύτην τοιν τὴν θεωρίαν τῷ Θεῷ μάλιστα ὅμοιούμεθα καὶ τῆς αὐτοῦ μακαριότητος γνόμεθα μέτοχοι» (S. c. G. III 51, X 246).

2. S. c. G. III 39 (X 228B). Σημειωθῆτω πρὸς τούτοις δτὶ εἰς τὰς θείας ἀληθείας ἀνήχθησαν δι' ἀποδείξεως «ἀδιάλογοι λίχιν», κατ' Ἀκινάτον, ἐνῷ οἱ λοιποὶ περιέπεσαν εἰς πλάνας (αὐτόθι) ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς ἀποδεικτικῆς μεθόδου, τῆς ὅποιας χρῆσιν ἐποιήσαντο οἱ τε πρὸ Χριστοῦ φιλόσοφοι καὶ οἱ μετὰ Χριστὸν θεολόγοι.

3. S. c. G. III 40 (X 230).

4. S. c. G. III 48 (X 241A).

τοῦ ἐσχάτου τέλους αὐτοῦ, τὸ δόποιον εἶναι ἡ γνῶσις τῆς θείας οὐσίας, ὡς ἐν τοῖς πρόσθιν εἴδομεν· «έφ’ ὅσον τι κινεῖται ἐπὶ τὴν τελειότητα, οὕπω ἐστὶν ἐν τῷ ἐσχάτῳ τέλει»¹ καὶ «έφ’ ὅσον τινὶ λείπεται τι, οὐ χρήζει, οὕπω μακάριός ἐστιν, ἐπεὶ ἡ αὐτοῦ ἔφεσις οὕπω ἐστὶ πεπαυμένη· διὸ ἀνάρτη ἡ αὐτάρκης, οὐδενὸς δεόμενος, ἔκεινός ἐστι μακάριος»².

‘Η κίνησις ἡ ἡ ἔφεσις τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς συνιστᾶ τὴν προϋπόθεσιν ἀποκτήσεως τῆς μακαριότητος. Συνύπαρξις ὅμως ἔφεσις καὶ κινήσεως καὶ εὐδαιμονίας ἀποκλείεται. ‘Η νοερὰ ψυχὴ τότε μόνον «ἀφικνεῖται» εἰς τὸ ἐσχάτον αὐτῆς τέλος, ὅταν πάντη ἐν αὐτῇ ἡ ἔφεσις, ἥτις δόηγει αὐτὴν πρὸς τὸ τέλος τοῦτο³. «Τοῦ τέλους ληφθέντος»⁴, οὐδὲν ζητεῖ περαιτέρω ἡ ψυχὴ, ἥτις πλέον ἡρεμεῖ. ‘Η ἡρεμία τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ πρώτιστον ἐνδεικτικὸν περὶ τοῦ διανοήτη μακαρίαν ζωὴν, μετὰ τὴν ληψίν τῆς ὁποίας ἡ ψυχὴ δὲν κινεῖται, οὔτε φέρεται πρὸς τι, διότι ἐὰν ἔκινεῖτο πρὸς τι, θὰ ἐσήμαινεν διανοήτην ἕχει εἰσέτι ἀνάγκην τινὸς πέραν τῆς μακαριότητος, ἥτις συνιστᾷ τὸ ἐσχάτον τέλος τῆς νοερᾶς ψυχῆς. ‘Εὰν ὑπῆρχε διὰ τὴν ψυχὴν ἐπιθυμητόν τι, πέραν τῆς μακαριότητος, ἡ ψυχὴ θὰ εἴχε τέλος ἔτερον καὶ οὐχὶ τὴν μακαριότητα, τοῦθ’ ὅπερ ἄτοπον. ‘Ἐπομένως ἡ κίνησις τῆς ψυχῆς παύεται, ληφθείσης⁵ τῆς μακαριότητος.

‘Η τελεία ἀκινησία καὶ ἡ ἀπόλυτος ἡρεμία τῆς ψυχῆς κατὰ ταῦτα εἶναι καταστάσεις, συνοδεύουσαι τὴν τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ὁμοίωσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεόν. Δέον δ’ ὅπως μὴ λησμονῶμεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου διανοήτην ὁ Θεός τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν ὁποῖον ὁ Θωμᾶς μετέγραψεν εἰς τὰ χριστιανικὰ πλαίσια, τυγχάνει τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον. Πρὸς τὸ ἀκίνητον δὲ τοῦτο διὸ διέπειν νὰ ὁμοιωθῇ ὁ ἀνθρωπός. “Οσῳ συντονώτερον φέρεται (κινεῖται) πρὸς τὸν ἀκίνητον Θεόν ὁ ἀνθρωπός, τοσούτῳ μᾶλλον οὗτος πλησιάζει καὶ ὁμοιοῦται αὐτῷ, δηλ. τοσούτῳ γίνεται καὶ ὁ ἀνθρωπός ὃν ἀκίνητον.

‘Εξειδόμεν τὰ ἀνωτέρω περὶ ἐφέσεως, κινήσεως καὶ ἡρεμίας, ἀφ’ ἐνὸς μὲν διότι ταῦτα κατέχουν ὅλως ιδιάζουσαν θέσιν ἐν τῷ συστήματι τῆς θωματικῆς μεταφυσικῆς σκέψεως, ἀφ’ ἐτέρου δὲ διότι δι’ αὐτῶν, παρακολουθοῦντες παραλλήλως καὶ τὴ σκέψιν τοῦ Καλλίστου, κατανοοῦμεν ἀσφαλέστερον τὴν ἔμμονον θωματικὴν διδασκαλίαν, καθ’ ἣν ἡ μακαριότης δὲν εὑρηται ἐν μόνῃ τῇ πίστει. ‘Η πίστις δηλονότι δὲν ἀπο-

1. S. c. G. III 48 (X 242α).

2. S. c. G. I 100 (X 81β). Πρβλ. καὶ· «διὰ τῆς μακαριότητος πᾶσα ἔφεσις παύεται, ἐπεὶ ταῦτης ληφθείσης οὐδὲν ὑπολείπεται ἐπιθυμητὸν» (αὐτόθι).

3. S. c. G. III 62 (X 254β).

4. S. c. G. III 48 (X 241α).

5. S. c. G. III 48 (X 241α).

τελεῖ ληψίν τοῦ ἐσχάτου τέλους τῆς ψυχῆς, καθ’ ὅσον διὰ τῆς «ἐκ πίστεως γνῶσεως οὐ γίνεται τὸ πιστευόμενον πρᾶγμα παρὸν τελείως τῷ νῷ»¹. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον καθ’ ὅσον ἡ πίστις ἀναφέρεται εἰς τὰ ἀπόντα² καὶ τὰ ἐλπιζόμενα. Καὶ γίνεται μὲν «διὰ πίστεως παρὸν ὁ Θεὸς τῇ διαθέσει»³ συμφώνως πρὸς τὸ «κατοικεῖν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν τὸν Χριστὸν διὰ πίστεως»⁴, οὐχ ἡττον ὅμως ἡ τοιαύτη παρουσία οὐδόλως ἵκανοποιεῖ τὸν νοησιαρχικὸν Θωμᾶν, διστις θέλει νὰ καταστήσῃ τὸ ἀντικείμενον τῆς πίστεως ἀπολύτως παρὸν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ νῷ. ‘Ἐκ τῆς τοιαύτης σχέσεως νοῦ καὶ πιστευόμενου ἀντικείμενου, ἐν τελευταίᾳ δηλ. ἀναλύσει ἐκ τῆς οὐσιαστικῆς γνῶσεως τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, ἐξαρτᾶς δὲ Θωμᾶς τὴν ἀνθρωπίνην μακαριότητα, τὴν ὁποίαν διαν τις ἀποκτήση «ἡ φυσικὴ τούτου ἔφεσις ἴσταται»⁵. ‘Η ἔφεσις πρὸς τὸ ἐσχάτον τέλος «τῆς τὴν θείαν οὐσίαν ὄρώσης νοερᾶς οὐσίας παντάπασιν ἡρεμεῖ»⁶.

Κατὰ τὸ στάδιον τῆς γνῶσεως τῆς πίστεως τούναντίον ἡ σχετικὴ διαδικασία τυγχάνει διάφορος. ‘Η ἐκ τῆς πίστεως προερχομένη γνῶσης «οὐ πάνει τὴν ἔφεσιν, ἀλλὰ μᾶλλον αὐτὴν διεγείρει»⁷. Διεγέρει δὲ ἡ γνῶσης τῆς πίστεως τὴν πρὸς τὸ τέλος κίνησιν τῆς ψυχῆς, διότι πᾶς πιστεύων «ἴδειν ἐπιθυμεῖ ὁ πιστεύει»⁸.

Οὕτω ἡ διὰ τῶν ἀποδείξεων τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πίστεως προσκτωμένη γνῶσης συνιστᾷ μὲν γνῶσιν πραγματικὴν τοῦ Θεοῦ, πλὴν μὴ ἵκανοποιούσαν πλήρως τοὺς ἀνθρώπους, οἱ δόποιοι οὐ «παυόμεθα τῆς ἐπιθυμίας, ἀλλ’ ἔτι κατ’ οὐσίαν αὐτὸν γινώσκειν ἐπιθυμοῦμεν»⁹. ‘Ἐφ’ ὅσον ἐπομένως ἡ ἐκ πίστεως γνῶση δὲν ἡρεμεῖ τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ μᾶλλον διεγέρει αὐτήν, οὐδόλως δωρεῖται τὴν πνευματικὴν εὐδαιμονίαν τῷ ἀνθρώπῳ.

3. ‘Η ἐπενέργεια τῆς θείας οὐσίας πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ ἢ περὶ ἐλλάμψεως.

‘Ανεξαρτήτως τῆς συμφώνίας ἡ μὴ τῆς ἀκινατείου θεολογίας πρὸς τὴν ὄρθροδοξὸν τοιαύτην διέπειν νὰ τονίσωμεν, διτι εἰς πλεῖστα σημεῖα

1. S. c. G. III 40 (X 230).

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι.

4. Ἔφεσ. 3, 17.

5. S. c. G. III 59 (X 252).

6. Αὐτόθι.

7. S. c. G. III 40 (X 230).

8. Αὐτόθι.

9. S. c. G. III 50 (X 245).

δι princeps scholasticorum προήγαγεν αἰσθητῶς τὴν θεολογίαν ὑπὸ τὴν πνευματικήν, ἥτοι τὴν ἀληθῆ, καὶ οὐχὶ μόνον ὑπὸ τὴν νοησιαρχικήν καὶ σχολαστικήν ἔννοιαν αὐτῆς. Τοῦτο ίσχύει κατ' ἔξοχήν ως πρὸς τὴν περὶ ἐλλάμψεως θεωρίαν, περὶ ἡς κατωτέρω ὁ λόγος.

Τὸ ἔσχατον τέλος τοῦ ἀνθρώπου, ως ἡδη ἐλέχθη, ἔγκειται εἰς τὴν γνῶσιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ¹. Ἐν τούτοις ἡ γνῶσις αὕτη «τὴν φυσικήν αὐτοῦ δύναμιν ὑπερβαίνει»². Πρὸς ἀπόκτησιν τουτέστι τῆς ἀνωτέρω γνώσεως δὲν ἔξαρκεῖ ἡ φύσις τὸν ἀνθρώπον συνοδεύουσα πεπερασμένη αὐτοῦ δύναμις, διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον ὅτι ἡ μὲν δύναμις τυγχάνει τι τὸ πεπερασμένον, ἡ δὲ περὶ ἡς ὁ λόγος γνῶσις κεῖται ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἀπειροτελείου Θεοῦ. Ἡ διαπίστωσις δμῶς τῆς πραγματικῆς ἀνεπαρκείας τοῦ ἀνθρώπου, δπως ίδιαις δυνάμεσιν ἀναχθῆ εἰς κατ' οὐσίαν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ, δὲν συνεπάγεται τὴν ἔξασθεντιν τῆς πρὸς θεογνωσίαν βαθείας ἐφέσεως τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὸν ὄποιον, κατ' Ἀκινάτον, «χορηγεῖται θεόθεν»³ ὑπερφυής βοήθεια, διὰ τῆς ὄποιας οὗτος ἐπιτυγχάνει τοῦ τελικοῦ σκοποῦ αὐτοῦ⁴. Ἡ βοήθεια αὕτη ἡ «ἐπίρροια τῆς θείας ἀγαθότητος»⁵, ως χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ σχολαστικοῦ θεολόγου ἡ χάρις⁶, τὴν ὄποιαν παρέχει ὁ Θεὸς τοῖς ἀνθρώποις πρὸς θεογνωσίαν, ἀπευθύνεται πάντοτε εἰς τὸν «κτιστὸν νοῦν»⁷.

Ο Θωμᾶς, συνεπής πρὸς τὸν ἀριστοτελισμὸν αὐτοῦ, ὑπερτονίζει εἰς βάρος τῶν ἄλλων λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου τὸ νοῦν οὕτως, ὡςτε νὰ πρεσβεύῃ ὅτι τὴν ἐπίρροιαν τοῦ θείου φωτὸς δέχεται μόνος ὁ νοῦς⁸, διὰ τοῦ ὄποιου καὶ ἐν τέλει δύναται ὁ Θεὸς «κατ' οὐσίαν ὄρασθαι»⁹. Ο Θωμᾶς, μολονότι δὲν φαίνεται ν' ἀρνῆται τὴν ἐπενέργειαν τοῦ θείου φωτὸς ἐπὶ τὴν καρδίαν καὶ τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν κύριον ρόλον τῆς ἀποδοχῆς μᾶς τοιαύτης ἐπενέργειας ἐπιφυλάσσει εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸν λόγον, ὅστις δμῶς διὰ τὴν θεογνωσίαν γενικῶς «κατέχει δλῶς δευτερεύουσαν θέσιν»¹⁰. Ο πολυσήμαντος οὗτος ἀριστοτελικοθω-

1. S. c. G. III 145 (X 348β).

2. Αὔτοι.

3. Αὔτοι.

4. Αὔτοι.

5. S. c. G. III 53 (X 246β).

6. «Πρὸς τὴν τῆς θείας οὐσίας θεωρίαν μόνη τῇ τοῦ Θεοῦ χάριτι λεγόμενα φθάνειν» (S. c. G. III 52, X 246β).

7. Αὔτοι.

8. S. c. G. III 53 (X 246β).

9. Αὔτοι.

10. A. Θεολορογ., 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, 'Αθῆναι 1956, σ. 32.

μιστικὸς κτιστὸς νοῦς δέχεται τὴν θείαν ἐπίρροιαν, τὴν ὄποιαν ὁ Θωμᾶς ἀποκαλεῖ καὶ «φῶς»¹, καὶ ἀνάγεται εἰς θεωρίαν τοῦ Θεοῦ, εἰς θέαν δηλονότι τῆς θείας οὐσίας². Ο βαθμὸς τῆς τοιαύτης κατ' οὐσίαν θεωρίας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν δύναμιν τοῦ προειρημένου θείου φωτός³. «Οσῳ δηλ. ίσχυρότερον εἶναι τὸ κατανγάζον τὸν νοῦν φῶς, τοσούτῳ τελειοτέρα εἶναι ἡ θεωρία.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἀνωτέρω φῶς, δέον ὅπως τονίσωμεν ὅτι, κατὰ Θωμᾶν, τοῦτο «τῇ δυνάμει καὶ τῇ δόξῃ πλεῖστον ἀποδεῖ τοῦ θείου νοῦ»⁴. Συγχρινόμενον δηλ. τὸ φωτίζον τὸν κτιστὸν νοῦν θείον φῶς πρὸς τὸν θείον νοῦν, δείκνυται κατώτερον ἐκείνου καὶ δὴ κατὰ πολὺ. Ποιὰ ἡ ἔννοια τῆς διαφορᾶς θείου νοῦ καὶ φωτὸς θείου, φωτίζοντος τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, δὲν διευκρινίζει ὁ Θωμᾶς. Εν τούτοις προϋποθέτει, φρονοῦμεν, διάκρισιν τινα μεταξὺ θείου νοῦ καὶ φωτὸς θείου, δταν γράφη ὅτι «ἀδύνατόν ἔστι διὰ τοῦ τοιοῦδε φωτὸς τὴν θείαν οὐσίαν ὄρασθαι τελείως, ὁσπερ ὁ θείος νοῦς ταύτην ὄραῃ»⁵.

Συμφώνως πρὸς τὸ τελευταῖον θωμιστικὸν χωρίον ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐλλαμπόμενος ὑπὸ τοῦ θείου φωτός, προάγεται εἰς ἀτελῆ καὶ μερικὴν γνῶσιν τῆς θείας οὐσίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν θείον νοῦν ὅστις γινώσκει τὴν θείαν οὐσίαν ἀπολύτως καὶ τελείως. Επὶ τῆς τοιαύτης διαφορᾶς γνώσεως τοῦ ἐλλαμφόμενος κτιστοῦ νοῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ θείου νοῦ ἀφ' ἑτέρου ἐρειδόμενος ὁ Θωμᾶς συμπεραίνει, ὅτι ὁ κτιστὸς νοῦς ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει καὶ καταστάσει δύναται περιλαβεῖν τὴν θείαν οὐσίαν⁶, δπως καὶ «ὅρῶν τὸν Θεὸν ὁ κτιστὸς νοῦς, οὐχ ὄραῃ καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ ὄρασθαι δυνάμενα»⁷.

Καὶ νῦν τίθεται ἐν τῶν δευτέρων, ἡ μᾶλλον τὸ δευτέρον πρόβλημα τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας: Τί εἶναι τὸ ἐλλάμπον τὸν κτιστὸν νοῦν φῶς;

Διὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἀνωτέρω θεολογίας ἐν Βυζαντίῳ τὸ φῶς τοῦτο εἶναι αἱ θείαι καὶ ἀκτιστοὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ καὶ οὐχὶ ἡ τούτου οὐσία, ὡς θὰ ἰδωμεν εἰς τὸ δευτέρον τμῆμα τοῦ παρόντος κεφαλαίου, ἐνθα ὁ λόγος περὶ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἡσυχαστοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη. Τὸ πρόβλημα τοῦτο τυγχάνει διαφόρου

1. S. c. G. III 55 (X 249).

2. Αὔτοι.

3. Αὔτοι.

4. Αὔτοι.

5. Αὔτοι.

6. S. c. G. III 56 (X 250).

7. Αὔτοι.

ἀντιμετωπίσεως ὑπὸ τοῦ σχολαστικοῦ Ἀκινάτου. Οὕτω ἐκ προοιμίου δηλοῖ οὗτος, ὅτι ἀλλοὶ εἰναι τὸ ἐλλάμπον τὸν κτιστὸν νοῦν θεῖον φῶς καὶ ἔτερον τὸ φυσικὸν φῶς, διὰ τοῦ ὅποιου ὁ αὐτὸς κτιστὸς νοῦς γινώσκει ἔστι τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν φυσικὸν κόσμον. Τὸ ἐλλάμπον φῶς, δι' οὗ τελειοῦται ὁ κτιστὸς νοῦς ἀνερχόμενος εἰς θεωρίαν τοῦ Θεοῦ, τυγχάνει «ὑπὲρ φύσιν»¹.

Οἱ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς δὲν ἴκανοποιεῖ τὸν Θωμᾶν, διὸ καὶ εἰς τὸ πεντηκοστὸν πρῶτον καὶ δεύτερον κεφάλαιον τῆς *Summa contra Gentiles* αὐτοῦ δίδει τὴν πλήρη ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τί ἐστι τὸ ἐλλάμπον φῶς. Εἰς αὐτά, τὸ γεγονός ὅτι ὁ νοῦς γνωρίζει ἐν ἀντικείμενον, σημαίνει διὰ τὸ ἐν λόγῳ ἀντικείμενον ἀφ' ἐνὸς μὲν κατέστη εἶδος διὰ τὸν κτιστὸν νοῦν, ἀφ' ἑτέρου δὲ συγκατηριθμήθη εἰς τὰς λογικὰς τούτου κατηγορίας.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἰναι ἀνάγκη νὰ ὑπομνησθῇ διὰ τὸ Θωμᾶς, ἀπορρίπτων μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους πᾶν εἶδος γνώσεως δι' ἐνοράσσεως, ἀναγνωρίζει ὡς μοναδικὰς πηγὰς γνώσεως τὴν κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίαν (*sensus*) καὶ τὸν νοῦν (*intellectus*). Οὕτω «έφ' ὅσον ἐκτὸς τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων κτωμένης γνώσεως ὑπάρχει μόνον ἡ διὰ τῆς διανοίας δημιουργουμένη γνώσις, τὰ ἀντικείμενα τῆς θρησκείας, ὡς ὑπεραισθητά, δύνανται νὰ εἰναι ἀντικείμενον μόνον τῆς διὰ τῆς διανοίας κτωμένης γνώσεως. Οὕτω ἡ θρησκευτικὴ γνώσις, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ταυτίζεται πρὸς τὴν λογικὴν γνῶσιν. Ἡ διδασκαλία αὕτη ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ»².

Ἄλλ' ἐὰν ὁ νοῦς ἡ ἡ διάνοια εἰναι τὸ μοναδικὸν δργανὸν γνώσεως τῶν πνευματικῶν ἡ τῶν ὑπὲρ αἴσθησιν ἀντικείμενων, ἡ κατ' αἴσθησιν ἐμπειρία δίδει τὸ περιεχόμενον εἰς τὴν διάνοιαν, ἡ ὅποια γινώσκει μεταπλάττουσα εἰς «εἶδη» τὰ ἀντικείμενα. Οἱ ἀνθρωποι ἐπομένως γινώσκει μέσω εἶδῶν.

Πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ δημιουργήματα γινώσκονται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, γινόμενα εἶδη τοῦ νοὸς αὐτοῦ. Τὰ εἶδη ταῦτα, κτιστὰ ὅντα, ἀδυνατοῦν νὰ ἀναγάγουν τὸν κτιστὸν νοῦν εἰς θεωρίαν τῆς θείας οὐσίας³, διότι παρὰ καὶ τὴν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ θείου ὑφισταμένην ἀναλογίαν (*analogia entis*) καὶ τὴν σχετικὴν δύοιότητα, ἐκεῖνα μὲν εἰναι κτιστὰ καὶ πεπερασμένα, αὕτη δὲ θεία καὶ ἀπειρος, τουτέστιν ἀπροσπέλαστος

1. S. c. G. III 54 (X 248β - 249).

2. Ε. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κριτικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ ζῆτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως*, Ἀθῆναι 1955, σ. 66.

3. S. c. G. III 51 (X 245β).

διὰ τὸν κτιστὸν νοῦν. Ἐν τούτοις τὸ ἀπροσπέλαστον τῆς θείας οὐσίας ἀνατρέπεται καὶ καταργεῖται ὡς πρὸς τὸν νοῦν δι' αὐτῆς ταύτης τῆς θείας οὐσίας· «εἰ δέοι τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν δρᾶσθαι, δι' ἐκαυτῆς αὐτὴν τὴν θείαν οὐσίαν τὸν νοῦν δρᾶν, ώστ' ἐν ταύτῃ τῇ θεωρίᾳ εἰναι τὴν θείαν οὐσίαν καὶ τὸ δρώμενον καὶ διὰ δρᾶται»¹. Δηλαδή, ἐπειδὴ δὲ ἀνθρώπινος νοῦς ἀδυνατεῖ μέσω τῶν κτιστῶν εἶδῶν νὰ συλλάβῃ τὴν θείαν οὐσίαν, ἀναλαμβάνει αὐτὴν αὐτήν ἡ θεία οὐσία νὰ ὑψώσῃ τὸν κτιστὸν νοῦν μέχρις ἀκαυτῆς καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἵκανὸν δπως γνωρίσῃ ταύτην. Οδὸς καὶ μέσον θεογνωσίας διὰ τὸν ἀνθρωπὸν ἀποβαίνει ἐπομένως αὐτὴν αὐτήν ἡ θεία οὐσία.

Πιστὸς μάλιστα δὲ Θωμᾶς πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν καὶ ἄρα νοησιαρχικὴν θεωρίαν τῆς γνωσιολογίας αὐτοῦ, καθ' ἣν ὁ νοῦς γινώσκει καὶ νοεῖ διὰ τῶν εἶδῶν, ἐφαρμόζει τὴν πράγματι κοσμολογικὴν καὶ διὰ τοῦ πεπερασμένην θεωρίαν τούτων καὶ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θεογνωσίας· «τὸ τὸν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν δρᾶν, ἀδύνατόν ἐστι μὴ καὶ αὐτῆς τῆς θείας οὐσίας εἶδους γενομένης τοῦ νοῦ ἢ νοεῖ»². «Οπως τὰ δημιουργήματα, τὰ πάντοις εἶδους δῆλο. κτιστὰ ἀντικείμενα, γινωσκόμενα-δρώμενα ὑπὸ τοῦ νοῦ, γίνονται εἶδη αὐτοῦ, οὕτω καὶ ἡ θεία οὐσία πρέπει νὰ γίνῃ εἶδος, κατηγορία δῆλο. τοῦ νοός, ἵνα οὗτος ἔδῃ αὐτὴν κατ' οὐσίαν, ἥτοι πράγματικῶς. Τυγχάνει ἀκριβῶς χαρακτηριστικὸν τῆς ἐμμονοκρατίας τοῦ χριστιανοῦ περιπατητικοῦ φιλοσόφου Θωμᾶ, διὰ τὸ ἐπιμένει οὗτος, ἔστω καὶ μὴ συλλαμβάνων τὰς συνεπείας τῶν θέσεών του αὐτῶν, νὰ θεωρῇ τὸν νοῦν κέντρον σχεδόν, περὶ τὸ δόποιον ὑποχρεοῦται καὶ αὐτὴν ἡ ἀκήρατος θεία οὐσία νὰ περιστρέψηται, ἀφοῦ αὕτη δρεῖται νὰ γίνῃ εἶδος τοῦ νοῦ. 'Ωσαύτως ἀξιον ἰδιαιτέρας μνείας τυγχάνει διὰ διὰ τὴν ἀκπλήρωσιν τοῦ ὑψηλοῦ του προορισμοῦ διὰ τοῦ οὐσίας ἐμφανίζεται ὡς μὴ χρήζων οἰασδήποτε ἐσωτερικῆς μεταστοιχείωσεως ἡ ἀσκήσεως, προκειμένου νὰ καταστῇ ἀρεστὸς τῷ Θεῷ. Αὐτὸς καθ' ἐστὸν δῆλο. δὲ κτιστὸς νοῦς καὶ ἐν τῇ ἀκαυτῇ καταστάσει ἐκλαμβάνεται ὡς αὐθεντικός, ἀξιος δὲ καὶ ἵκανὸς νὰ γνωρίσῃ τὴν θείαν οὐσίαν, τηρουμένης βεβαίως τῆς ἀνωτέρω ἐκτεθείσης διαδικασίας τοῦ Θωμᾶ, διὰ τῆς δόποιας ὑπὸ τοῦ κτιστοῦ νοῦ τοῦτο μὲν γινώσκονται τὰ ἐν κόσμῳ κτιστὰ ἀντικείμενα, τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται ἡ θεωρία τῆς θείας οὐσίας.

4. Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ ὡς ἐσχατολογικὸν μόνον γεγονός.

Ἐν ἀρχῇ τοῦ παρόντος τμήματος ἐσημειώσαμεν διὰ τὸ Θωμᾶς, ὡς

2. Αὐτόθι.

3. S. c. G. III 52 (X 246).

καὶ πᾶσα ἀλλωστε θεολογία, συνδέει ἀρρήκτως τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς μακαριότητος τοῦ ἀνθρώπου. Λέγει λοιπὸν περὶ εὐδαιμονίας ἡ μακαριότητος ὁ σχολαστικὸς θεολόγος· «ἡ εὐδαιμονία κατὰ τὸν ἑαυτῆς τέλειον δρισμὸν οὐ δύναται τοῖς ἀνθρώποις παρεῖναι»¹. Διὰ τῶν ἀνωτέρω λόγων ὁ Θωμᾶς θέτει αὐτομάτως τὴν μακαριότητα ἐκτὸς καὶ πέραν τῆς ἴστορίας. Ἡ ἴστορία ἀποτελεῖ πλαίσιον μὴ δυνάμενον νὰ διαλάβῃ, πλὴν ὠρισμένων καὶ ἄκρως σπανίων περιπτώσεων, τὴν θείαν μακαριότητα, ἥτις ἔγκειται εἰς τὴν κατ' οὐσίαν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ.

Πάντα δσα εἴπομεν περὶ θεογνωσίας καὶ φωτὸς θείου καὶ ἐπιφροίας τῆς θείας χάριτος ἐπὶ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν ἀναφέρονται εἰς τὰ ἔσχατα. 'Ο τρόπος ἐπομένως τῆς γνώσεως καὶ τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, δστις γίνεται εἶδος κτιστοῦ νοῦ, ὡστε νὰ θεαθῇ ὑπὸ αὐτοῦ, συνιστοῦν σαφῶς ὑπεριστορικὴν διαδικασίαν, ἀφοῦ κατὰ Θωμᾶν «οὐδὲν δυνατὸν ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ κατ' οὐσίαν ὅραν τὸν Θεόν»². Τὰ δύο ταῦτα χωρία, ὡς καὶ ὀλόκληρα τὰ κεφάλαια 47 καὶ 48 τοῦ τρίτου βιβλίου τῆς *Summa contra Gentiles* μετὰ τῶν ἀρθρῶν 11 καὶ 12 τοῦ δωδεκάτου κεφαλαίου (*quaestio*) τοῦ πρώτου μέρους τῆς *Summa Theologiae* ἐκθέτουν χωρίας νὰ καταλείπουν οὐδὲμιν ἀμφιβολίαν τὴν θωμιστικὴν διδασκαλίαν, συμφώνως πρὸς τὴν δοκίμαν ἡ μακαριότης τοῦ ἀνθρώπου πραγματοποιεῖται οὐσιαστικῶς εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα. Καὶ τοῦτο διότι ἡ οὐσιαστικὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ καθίσταται πάντη ἀδύνατος κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, καθ' ὃν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, μεμιγμένος τοῖς πάθεσιν, ἀδυνατεῖ παντελῶς νὰ ἔξελθῃ τοῦ κλοιοῦ τούτων, ἵνα γυμνὸς-καθαρὸς πλέον ἔδῃ τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ³. Βεβαίως κατὰ τὰς ἀπειραρίθμους στιγμὰς τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἀπὸ 'Αδὰμ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ὑπῆρξαν στιγμαὶ ἔξαιρετικαὶ καὶ ἄκρως σπάνιαι, καθ' ἃς ὁ Θεὸς ἀνύψωσε «μέχρι τῆς ὁράσεως τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας τὰς διανοίας ἀνθρώπων τινῶν, ζώντων μὲν τὴν ζωὴν ταύτην, μὴ χρωμένων δὲ τὰς τῆς σαρκὸς αἰσθήσεις»⁴. 'Ως τοιαύτας περιπτώσεις ὁ Θωμᾶς, ἐπόμενος τῷ Ἱερῷ Αὐγουστίνῳ, ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ τὸν Μωϋσῆ καὶ τὸν ἀπόστολον Παῦλον, οἵτινες δμως οὐδαμόθεν συνάγεται δτι, συναρπαγέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰσελθόντες εἰς τὸν θείον γνόφον, ἔθεασαντο τὴν ἀκήρωτον οὐσίαν αὐτοῦ.

1. S. c. G. III 48 (X 242).

2. S. c. G. III 48 (X 239B).

3. Αὐτός.

4. *Summa Theologiae* I q. 12, a. 13 (Πρβλ. μετάφρ. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, Θωμᾶς τοῦ Ακινάτου Σούμμα Θεολογική, Α', Αθῆναι 1935, σ. 191).

Π. ΠΕΡΙ ΘΕΟΠΤΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΜΨΕΩΣ ΤΟΥ ΑΚΤΙΣΤΟΥ ΦΩΤΟΣ ΚΑΤΑ ΚΑΛΛΙΣΤΟΝ ΑΓΓΕΛΙΚΟΤΔΗΝ

Ἐλσαγωγικά.

Πρὸν ἡ ἐπιληφθῶμεν τῆς ἔξετάσεως τῶν ἀπόψεων τοῦ Καλλίστου περὶ τῆς θέας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐλάμψεως τοῦ ἀκτίστου φωτός, ἐκρινάμεν σκόπιμον, δπας ἀναφερθῶμεν εἰς μίαν οὐσιαστικήν, ἀμα δὲ καὶ μεθοδολογικήν, μεταξὺ Θωμᾶς καὶ Καλλίστου διαφορὰν περὶ τῆς θέας ἡ γνῶσεως τοῦ Θεοῦ.

'Ἐν τῷ πρώτῳ τμήματι τοῦ παρόντος κεφαλαίου, ἔνθια ἔξεθέσαμεν τὰ κατὰ τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θωμᾶς, ἐπεράναμεν τὸν λόγον δὲ' δσων εἴπομεν σχετικῶς πρὸς τὴν θέσιν τοῦ *doctor angelicus*, καθ' ἣν ἡ κατ' οὐσίαν θέα καὶ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἐπιτυγχάνεται μόνον ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι, τὸ δὲ φῶς, διὰ τοῦ ὅποιου ὁ κτιστὸς νοῦς καταξιοῦται τῆς τοιαύτης θεωρίας τοῦ Θεοῦ, καταπέμπεται - δωρεῖται τῷ κτιστῷ νῷ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ οὐχὶ ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι. "Ἐτι δέ, ὡς πρὸς τὴν δομὴν καὶ τὴν φύσιν τοῦ φωτὸς τούτου τοῦ ἐλλάμποντος καὶ καταυγάζοντος τὸν κτιστὸν νοῦν, ὁ Θωμᾶς, ὡς ἡδη ἐγράφη, φρονεῖ δτι τοῦτο ταυτίζεται πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν. Τὸ φῶς τοῦτο, μέρος δὲ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, δίδεται εἰς τὸν κτιστὸν νοῦν, δστις τότε καὶ οὕτω μόνον ἰκανοῦται πρὸς κατ' οὐσίαν θέαν τοῦ Θεοῦ.

Τούναντίον ὁ Κάλλιστος ὑπωπιάζει καὶ δουλαγωγεῖ νυχθημερὸν τὸ σῶμα αὐτοῦ¹, ἐπ' ἐλπίδι τῆς θέας τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ. Οὐδόλως ἀναμένει τὴν παρέλευσιν τοῦ παρόντος βίου, ἵνα, ἀπηλλαγμένος τοῦ ὑλικοῦ φορτίου, τοῦ σαρκὸς, τῶν παθῶν καὶ τῶν λογισμῶν, ἀτενίσῃ τὸν Θεόν. 'Ο Μελενικιώτης ἡσυχαστὴς ἀπεργάζεται τὸν βιασμὸν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν² καὶ ἐπιδιώκει διὰ παντὸς τρόπου ἡδη ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τὸν ἀρραβώνα³ τῆς παραδεισίου μακαριότητος. 'Η θέα τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ δὲν μετατίθεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου ἀπὸ τοῦ παρόντος εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα, ὡς συμβαίνει παρ' Ἀκινάτῳ. Τὸ καταυγάζον τὸν κεκαθαρμένον καὶ ἀνακαίνιζόμενον ἀνθρωπὸν, θείον φῶς ἀρχεται τῆς δράσεως αὐτοῦ ἐκ τῆς ἴστορίας καὶ συνεχίζει αὐτὴν ἐν τοῖς ἔσχάτοις⁴. Τὸ θείον φῶς ἀκχεῖται ἐπὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς ἡδη κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον, δτε

1. Α' Κορινθ. 9, 27.

2. Ματθ. 11, 12.

3. Β' Κορινθ. 1, 22.

4. «Ο γάρ ἐντεῦθεν ἐκ μέρους γινώσκομεν ὡς ἐν ἀρραβώνι (Β' Κορινθ. 1, 22),

παρέχεται ἐν μέρει, καὶ εἶναι μὲν ἀκτιστον, ἀλλ᾽ οὐχὶ οὐσίᾳ¹ τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται τουτέστι περὶ γεγονότος ἴστορικοῦ ἄμα καὶ ἐσχατολογικοῦ, πραγματιποιουμένου «κατ’ ἐνέργειαν φωτιστικὴν καὶ ἀπόρρητον ἔλλαμψιν»².

Οὕτω, ἐνῷ κατ’ Ἀκινάτον τὸ θεῖον φῶς ἀποτελεῖ, ὡς εἴδομεν, μέρος τῆς θείας οὐσίας, διὰ τὸν Κάλλιστον εἶναι μόνον θεία ἐνέργεια, ὡς διὰ πλειόνων θὰ εἴπωμεν εἰς ἄλλην παράγραφον. Κατὰ τὸν σχολαστικὸν θεολόγον γνῶσις Θεοῦ σημαίνει γνῶσιν τῆς οὐσίας αὐτοῦ, συντελουμένην ἐσχατολογικῶς. Κατὰ τὸν ὁρθόδοξον ἡσυχαστὴν γνῶσις Θεοῦ σημαίνει θέαν τῶν ἀκτίστων ἐνέργειῶν αὐτοῦ, πραγματοποιουμένην μὲν ἐν μέρει καὶ ἐν μέτρῳ ἀρραβώνος ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἴστορίας, πληρουμένην δὲ ἐν τῇ αἰώνιότητι. «Ενεκα τῆς τοιαύτης ἀκριβῶς θέσεως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καλλίστου περὶ τῆς θέας τοῦ Θεοῦ τυγχάνει κατὰ πολὺ ζωτικώτερον καὶ θερμότερον, συγκρινόμενον πρὸς τὸ ἀντίστοιχον ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀκινάτου. Βεβαίως καὶ ὁ Θωμᾶς πᾶν ἀλλοὶ ἡ ἀπλοῦς καὶ ἀπαθῆς μελετήτης τοῦ προβλήματος εἶναι» πλὴν δύμως ἀλλέως πως ἀντιμετωπίζει τις ἐν πρόβλημα προσωπικόν, χρῆσον ἀμέσου καὶ δὴ καὶ ὑπαρξιακῆς προσωπικῆς λύσεως, ἡ ὅποια, σημειωθήτω, θὰ ἀναφέρηται εἰς τὴν πρωτίστην καὶ ὑψίστην τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ θρησκεύοντος ἀνθρώπου, ἀλλέως δέ πως δταν τὸ πρόβλημα μέλλῃ πράγματι νὰ λυθῇ, δτε θὰ ἔχῃ πέσει ἡ αὐλαία τῆς ἴστορίας. «Ἐν τῇ δευτέρᾳ δηλονότι περιπτώσει ἀπόλλυται ἡ ἀμεσότης καὶ τὸ ἐπιτακτικὸν τῆς ὑπαρξιακῆς ἀγωνίας.

1. Περὶ εὐδαιμονίας (μακαριότητος) καὶ τῆς φύσεως αὐτῆς.

«Ο Κάλλιστος ὑπὸ τὸν δρὸν εὐδαιμονία ἐννοεῖ τὴν ἐν θρησκευτικῇ ἐννοίᾳ μακαριότητα ὡς γεγονός ἴστορικόν, ἄμα δὲ καὶ ἐσχατολογικόν, ἔξαρτώμενον ἀποκλειστικῶς ἐκ θρησκευτικῶν καὶ μόνον προϋποθέσεων. Εἰς τὴν θωματικὴν ἀντίληψιν, καθ’ ἣν πάντες δύνανται νὰ ἐπιτυγχάνουν τὴν εὐδαιμονίαν, «εἰ μὴ τύχοιεν δύντες ἀνεπιτήδειοι»³, ὡς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης⁴ ἀναφέρει, ὁ Κάλλιστος ἀντιπαραθέτει τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν,

τοῦτο αὐτὸ καθολικώτερον γνωσόμεθα ἐν τῷ μέλλοντι καὶ μεθέξομεν αὐτοῦ» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 489).

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 377.

2. Αὐτόθι.

3. S. c. G. III 44 (X 236β). «Υπὸ τὴν λέξιν «ἀνεπιτήδειοι» (orbatī) ἐννοεῖ κυρίως τοὺς μὴ ἐπατοντας περὶ τὸ φιλοσοφεῖν καὶ τὸ χρησιμοποιεῖν τὰς λογικὰς - φιλοσοφικὰς μεθόδους πρὸς ἀπόδεξιν τοῦ Θεοῦ.

4. Ἡθικὰ A, 13.

συμφώνως πρὸς τὴν ὅποιαν εὐδαιμονίας τυγχάνουν μόνον οἱ εἰς Χριστὸν βεβαπτισμένοι, οἱ «βεβαιόπιστοι»¹, οὐδέποτε δὲ οἱ Ἰουδαῖοι, οἱ βάρβαροι καὶ οἱ «Ἐλληνες»². «Η ἀπειτηδειότης»³, περὶ ἣς εἴπομεν, εἶναι ἰδιότης καὶ κατηγορία φιλοσοφική, ἔργον τουτέστιν ἀνθρώπινον, ἐνῷ ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, δστις καὶ μόνος χορηγεῖ αὐτὴν χάριτι εἰς τοὺς πιστεύοντας»⁴.

«Ο Θωμᾶς, κατ’ ἀναντίρρητον ἐπίδρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὑπερτιμῶν τὴν ἀνθρωπίνην καὶ ἐπίκτητον σοφίαν, θεωρεῖ ἐφικτήν σχετικήν τινα εὐδαιμονίαν, τὴν ὅποιαν πορίζεται ὁ ἀνθρωπος ἐκ τῶν περὶ Θεοῦ ἀποδείξεων· ταύτας δύμας, δπως ἀκριβῶς καὶ τοὺς συλλογισμούς, ὁ Κάλλιστος ἀποκλείει παντελῶς ὡς προϋποθέσεις τῆς εὐδαιμονίας⁵. Αἱ ἀποδείξεις καὶ οἱ συλλογισμοί, γενικῶς δὲ εἰπεῖν πᾶν μέσον ἡ ἀποτέλεσμα φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ διεργασίας, ἀπορρίπτονται ὑπὸ αὐτοῦ ἀνευ συζητήσεως. Τὸ γεγονός δὲ δτι ὁ Θωμᾶς ἔρειδεται πλειστάκις ἐπὶ ἐλληνικῶν φιλοσοφημάτων ἐρεθίζει τὸν ἡσυχαστὴν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιτίθεται δριμύτατα κατ’ αὐτοῦ καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ πολλάκις δτι «οὐδεὶς τῶν Ἐλλήνων τοσαῦτα καὶ τοιαῦτα ὑπὲρ Ἐλλήνων εἰρηκεν ὡς ὁ Θωμᾶς οὗτος»⁶. Τὴν πρότασιν ταύτην τοῦ Καλλίστου κατανοεῖ τις εὐχερέστερον, δταν γνωρίζῃ δτι ἡ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Κυδώνη φιλοπονηθεῖσα μετάφρασις τῆς *Summa contra Gentiles* τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου ἔφερεν εἰς τὰ πλεῖστα τῶν παραδιδόντων αὐτὴν χειρογράφων τὸν τίτλον *Kαθ’ Ἐλλήνων βιβλίον*, ὑπὸ τὸν ὅποιον καὶ ἐγνώρισεν αὐτὴν ὁ Κάλλιστος⁷. «Ἐκ τούτου συνάγεται δτι παρὰ τὴν ἀναγέννησιν τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν καὶ παρὰ τὴν ἰδιαιτέραν ἐκτίμησιν πρὸς τὴν ἐλληνικὴν κλασικὴν σκέψιν καὶ παιδείαν, τὴν ὅποιαν ὁ ιδ’ αἰώνι εἴκαλλιέργησεν

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 362.

2. Αὐτόθι. «Ως Ἐλληνας ἐνταῦθα ὑπολαμβάνει γενικῶς τοὺς θεράποντας τῆς θύραθεν σοφίας καὶ τῆς σκέψεως τῶν Ἐλλήνων, διὰ πολλοὺς τῶν ὅποιων ὁ Θωμᾶς φρονεῖ δτι ἡδυνήθησαν ν’ ἀποκτήσουν τὴν εὐδαιμονίαν μέσῳ τῶν ἀποδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, καίτοι οὗτοι εἶναι δλίγοι, ἐνεκα τῶν πολλαπλῶν ἀδυναμῶν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου» (S. c. G. III 39, X 229).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 363.

4. Αὐτόθι.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 366.

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 468.

7. Βεβαίως δ τίτλος «Καθ’ Ἐλλήνων» δὲν πιστοῦται ἐκ τοῦ πρωτοτύπου. «Ο μεταφράσας αὐτὸ Δημήτριος Κυδώνης ἐπέγραψεν οὗτω τὴν μετάφρασιν αὐτοῦ, εἴτε ἐκ συγχύσεως τῆς *Summa contra Gentiles* πρὸς τὸ *Contra errores Graecorum* τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, εἴτε ἐπειδὴ τὸ ἔργον ἀντετίθετο ἐν πολλοῖς εἰς τὰς θεολογικὰς ἀπόψεις τῶν Ἐλλήνων οὕτως Βυζαντίου (Βλ. σχετικῶς Σ. Πλ-

ἐν Βυζαντίῳ, οἱ συνεχίζοντες τὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν θεολόγοι τῆς θεοπτίας οὐδέποτε ἐπαυσαν νοοῦντες ὑπὸ τὸ ἔθνικὸν δνομα «Ἐλλήν» τὸν θύραθεν, τὸν ἔθνικόν, ὅστις ἔνεκα τῶν φιλοσοφημάτων αὐτοῦ ἀποβαίνει ἐπικίνδυνος διὰ τὴν μωρίαν τοῦ σταυροῦ. Τὴν τοιαύτην θέσιν συμμεριζόμενος καὶ ὁ ἡμέτερος Κάλλιστος ἀνέμενεν ἀπὸ μέρους τοῦ Θωμᾶ ἀνάλογον στάσιν ἔναντι τῶν «Ἐλλήνων». Ἀλλὰ πρὸς μεγάλην ἔκπληξιν αὐτοῦ εἰδεν αὐτοὺς ἀνύψουμένους, ἐν τῷ προσώπῳ ἰδίᾳ τοῦ Σταγειρίτου, εἰς αὐθεντίκας ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς θεολογίας. Διὸ καὶ ἐφρόνει ὁ ἡμέτερος ἡσυχαστῆς ὅτι οὐδεὶς εἶπε τόσα ὑπὲρ «Ἐλλήνων» δσα δ Θωμᾶς.

Ο Κάλλιστος, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ αὐτοῦ νὰ εἴπῃ δι' ὀλίγων εἰς τὶ συνίσταται ἡ ἐσχάτη εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου, ἀκολουθεῖ τὴν ἀντίστροφον ὀδόν, λέγων πρῶτον εἰς τὶ δὲν συνίσταται αὕτη. Ἐκκινεῖ δηλονότι ἐκ τῆς ἀρνήσεως τῆς θωμιστικῆς θέσεως καὶ τονίζει ὅτι ἡ ἀληθῆς εὐδαιμονία καὶ μακαριότης δὲν ἔξαρτάται ἐκ τοῦ νοῦ οὔτε ἔγκειται εἰς αὐτόν¹. Τὸ ἔναντίον θεωρεῖ «δόξαν ἐλληνικήν»². Ωσαύτως ἀπορρίπτει τὴν ἔξαρτησιν τῆς εὐδαιμονίας³ ἐκ τῆς βουλήσεως, ἀποκαλῶν τὴν ἰδέαν τῆς τοιαύτης ἔξαρτησεως «δόξαν οἰληματικήν».

Οὗτος ὁ Κάλλιστος ἀποκλείων ἐν γνησίῳ ἀποφατικῷ πνεύματι δι', τι δὲν ἀποτελεῖ κατὰ Χριστὸν «καὶ ινὴ κτίσιν» καὶ θεόνομον κατάστασιν, χωρεῖ ὡς τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας εἰς διατύπωσιν τῆς θέσεως, ὅτι «ἐσχάτη εὐδαιμονία ἐστὶν ἡ τοῦ ζωοποιοῦ Πνεύματος κοινωνία καὶ ἔνωσις καὶ ὁ κατ' αὐτὴν φωτισμός, διὸ δὲν ἡ ψυχὴ δέξηται, ἀεικινήτως ἔχει τὰς ἀνατάσεις καὶ πρὸς Θεὸν ἐφέσεις»⁴. Οὗτε δὲν νοῦς οὔτε ἡ βούλησις ἐπομένως, ἀλλ' ἡ «κοινωνία» συνιστᾶ τὴν προύποθεσιν τῆς μακαριότητος, ἐνῷ ἡ «ἔνωσις» σημαίνει τὴν τελείωσιν τῆς μακαριότητος.

Τὴν «κοινωνίαν» καὶ τὴν «ἔνωσιν» δέχεται ὡς καταστάσεις «κοινάς», κατά τινα τρόπον, καταστάσεις «ἀλλοτρίας», σαφῶς ὑπερβαίνοντας τὰς κατηγορίας τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ βουλητικοῦ τῆς ψυχῆς. «Η κοινωνία καὶ ἡ ἔνωσις ἀφοροῦν ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὸ «Ἄγιον Πνεῦμα, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν ἄνθρωπον, νοούμενον ὡς ψυχοσωματικὸν σύνολον, τοῦ διοίου κέντρον τυγχάνει ἡ καρδία ἡ ψυχὴ. Σύνδρομον καὶ παράλληλον πρὸς τὴν ἔνωσιν γεγονὸς ἀποτελεῖ καὶ ὁ «φωτισμὸς» τῆς ψυχῆς. Ὁ φω-

ΠΛΑΝΟΥΛΟΥ, «Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ, Ἀθῆναι 1967, σ. 32 - 34).

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 282.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι.

4. Αὐτόθι.

τισμὸς εἶναι κατὰ συνέπειαν στοιχεῖον τῆς μακαριότητος, καθ' ὃσον δι' αὐτοῦ καταλύεται τὸ μεταξύ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου μετὰ τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα δημιουργηθὲν ἀχρεῖον καὶ παχὺ διαχωριστικὸν μεσότοιχον. Ἀποτέλεσμα τοῦ τοιούτου καταλυτικοῦ ρόλου τοῦ φωτισμοῦ εἶναι αἱ «ἀνατάσεις καὶ πρὸς Θεὸν ἐφέσεις»¹ τῆς ψυχῆς. Ταύτας, ἐκ τῶν συμφραζομένων τοῦ κειμένου ὀδηγούμενοι, διφέλομεν νὰ ἐκλάβωμεν οὐχὶ ὡς ἀπλῆν «μεταφυσικὴν» ἀγωνίαν καὶ τάσιν, ἀλλ' ὡς συγκεκριμένην κίνησιν τῆς ἥδη διὰ Πνεύματος Αγίου καταγγασθείσης καὶ ἐλλαμφθείσης ψυχῆς, ητις φέρεται κεκαθαρμένη πρὸς τὸν προσωπικὸν Θεόν, καταφάσκουσα αὐτὸν ἐμπειρικῶς² καὶ οὐχὶ γνωσιολογικῶς.

Τὸ πνεῦμα τῶν λέξεων «ἀνατάσεις» καὶ «ἐφέσεις», τὰς ὅποιας μεταχειρίζεται ὁ Κάλλιστος, καθίσταται ἡμῖν προσιτώτερον, ἐὰν προσπαθήσωμεν νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ προσευχούμενου προσώπου, διταν δμως τοῦτο δὲν ἔχῃ εἰσέτι τύχει τῶν θείων δωρεῶν τῶν ἐλλάμψεων καὶ τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν. Τότε τὸ πρόσωπον παρὰ τὸν κατὰ τῶν παθῶν ἀγῶνα αὐτοῦ, παρὰ τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν προσευχὴν καὶ παρὰ τὸ πένθος διὰ τὸ διταν εὐρίσκεται ἀκόμη ἔξω τῆς ἐνεργητικῆς θείας χάριτος, αἰσθάνεται νὰ τὸ χωρίζῃ ἀπὸ τὸν Θεόν κατί τὸ ἀδιαπέραστον. Ἐν τῇ τοιαύτῃ καταστάσει τελῶν ὁ προσευχόμενος, δσον καὶ ἀν πιέζῃ τὰς πνευματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις καὶ ίδιᾳ τὸν νοῦν ἵνα ἀναχθῇ εἰς Θεόν, τὸ μεταξύ αὐτοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ σκότος παραμένει ἀδιαπέραστον. Θρηνεῖ ἡ ψυχὴ τοῦ τὴν τοιαύτην κατάστασιν καὶ ὀδύρεται—κατὰ τοὺς διδασκάλους τῆς προσευχῆς—πλὴν δμως ἡ κατάστασις συνεχίζεται μέχρις οὗ ἐπέλθῃ ἡ θεία χάρις καὶ κατάρξουν τοῦ ἔργου αὐτῶν οἱ ἀκτιστοὶ ἐνέργειαι. Τότε τὸ πένθος ὑποκαθιστᾶ ἡ χαρά, τὴν ὀδύνην ἡ χαρμονὴ καὶ τὸ ἀδιαπέραστον σκότος τὸ ἀπλετον θείον φῶς, ητοι ἡ θεία χάρις, ητις διαπερᾶ τὴν ψυχήν, κάμνει αὐτὴν νὰ σκιρτᾷ, νὰ πτερυγίζῃ πρὸς Θεόν, νὰ ἐφίεται ἔτι μᾶλλον τῆς δόξης αὐτοῦ, νὰ φέρηται δὲ «ἀεικινήτως» πρὸς τὸν Θεόν, τὸν ὅποιον καὶ θεωρεῖ.

«Οτι οἱ δροὶ «ἀνατάσεις» καὶ «ἐφέσεις» ἀναφέρονται εἰς τὴν θείαν καὶ ἀφραστον κατάστασιν τῆς μακαριότητος, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν προπαρασκευαστικὴν περίοδον τῆς ἀγωνιώδους ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῆς ψυχῆς, καταφαίνεται ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ πρὸ μικροῦ μνημονεύθέντος χωρίου τοῦ Καλλίστου, ἔνθα αὔται παρουσιάζονται ὡς ἀποτελέσματα τῆς

1. Αὐτόθι.

2. «Τὸ τὸ «ἐμπειρικῶς» ἐννοοῦμεν οὐχὶ τὴν αἰσθητικὴν ἡ ἐπιστημονικὴν γνῶσιν, ἀλλὰ τὴν διὰ τῆς πνευματικῆς καὶ προσωπικῆς ἐμπειρίας τοῦ θείου προσκτωμένην γνῶσιν.

κοινωνίας καὶ τῆς ἐνώσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

Ο Μελενικιώτης ἡσυχαστής, χωρῶν εἰς περαιτέρω περιγραφὴν τῆς μακαριότητος, διηγεῖται διτὶ ὁ νοῦς, «γενόμενος»¹ ἐν τῷ Θεῷ, «φλέγεται τῷ πυρὶ τῆς ἀγάπης»². Εἶναι δὲ ἄκρως ἐνδεικτικὴ τοῦ χαρακτῆρος τῆς νηπτικῆς θεολογίας ἡ χρῆσις ἐνταῦθα τοῦ ρήματος γίγνομαι, διὰ τοῦ ὅποιου ὁ συγγραφεὺς δηλοῖ διτὶ ὁ νοῦς διὰ τινος ἔνης εἰς αὐτὸν δυνάμεως, τῆς θείας δηλονότι χάριτος, χωρὶς νὰ δύναται νὰ ὑπολογίσῃ πᾶς, γίνεται, εὑρίσκεται, ἐν τῷ Θεῷ. 'Ἐν προκειμένῳ δὲ σχολαστικὸς καὶ νοησιαρχικὸς Θωμᾶς, συνεπής πρὸς ἔαυτόν, θὰ προετίμα ἀντὶ τοῦ ἡσυχαχαστικοῦ «ἐν τῷ Θεῷ γενόμενος ὁ νοῦς»³ τὴν διατύπωσιν «τὸν Θεὸν κατ' οὐσίαν γινώσκων ὁ νοῦς»⁴. 'Η θωμιστικὴ αὕτη διατύπωσις προϋποθέτει γνωσιολογικὴν διαδικασίαν, διακρινομένην εἰς στάδια καὶ βαθμοὺς γνώσεως τῶν θείων γενικῶς ὑπὸ τοῦ νοός. Τοιαύτας ὅμως προϋποθέσεις ἀποκλείει ὁ Κάλλιστος, διότι δὲν ἀνέρχεται, δὲν ἀναβαίνει βαθμηδόν, ὥστε νὰ δύναται νὰ προσδιορίσῃ ἀφ' ἔαυτοῦ τὸν σταδιακὸν τρόπον γνώσεως, ἀλλὰ «γίνεται» αἴφνης εἰς ἐκάστην βαθμῖδα γνώσεως τοῦ Θεοῦ.

Ο δεχόμενος τὴν θείαν χάριν κατὰ τὴν προσευχὴν δὲν ζῇ κατάστασιν, καθ' ἣν γινώσκει διὰ τοῦ νοῦ αὐτοῦ διτὶ δλίγον κατ' δλίγον ἀνέρχεται δλονὲν καὶ πρὸς τελειοτέραν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. 'Ο τοιοῦτος ἔχει στιγμὰς φωτισμοῦ, καθ' ἃς αἴφνης, ἀρρήτως καὶ παραδόξως ἐλλάμπεται ὑπὸ θείου φωτὸς καὶ λαμβάνει πεῖραν τοῦ γεγονότος διτὶ αἴφνης ἡ ἐντὸς αὐτοῦ παρουσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἔντονος, ζῶσα, ἀκαταμαχήτως βεβαία. Τότε δὲλλαμψθεὶς ἀνθρωπὸς φλέγεται δλος ὑπὸ τοῦ πυρὸς τῆς θείας ἀγάπης, τὴν δποίαν αἰσθάνεται ὡς κύματα διαπερῶντα τὸ εἰναί του, καὶ «ἐκπλήσσεται διὰ τὰ ἐν τῷ Θεῷ θαύματα»⁵. Τούτων δὲ λαμβάνει νῦν πεῖραν, ἐνῷ ἄλλοτε ἐστερεῖτο καταλλήλου αἰσθητηρίου μὲ ἀποτέλεσμα οὐδὲ καν νὰ ὑποψιάζηται τὴν ὑπαρξίν των. 'Ιδιαιτέρως δὲ δφείλομεν νὰ τονίσωμεν ἐνταῦθα διτὶ κατὰ μὲν τὸν Θωμᾶν ὁ ἀνθρώπινος καὶ κτιστὸς νοῦς, θείᾳ ἔστω χάριτι, γινώσκει κατ' οὐσίαν τὸν Θεὸν καὶ ἐκ τῆς τοιαύτης γνώσεως ἥρτηται ἡ μακαριότης, κατὰ δὲ τὸν Κάλλιστον ὁ νοῦς, «γενόμενος» ἐν τῷ Θεῷ, «φλέγεται» ὑπὸ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ. Τούτο δὲ ἀποτελεῖ τὴν μακαριότητα, ἥτις ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει συμπίπτει πρὸς τὴν θέω-

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 297.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι.

4. Πρβλ. S. c. G. III 51.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 297.

σιν, καθ' ἣν «οὐ γινόμεθα κατ' οὐσίαν θεοί, ἀλλὰ κατ' ἐνέργειαν καὶ δωρεὰν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος θεουργούμεθαι»¹. Οὗτω δὲ μὲν θωμιστικὴ μακαριότης εἶναι γνωσιολογικῆς (ἄρα νοησιαρχικῆς) ἀμα καὶ θείας ὑφῆς δὲ νηπτικὴ τοῦ Καλλίστου ἐμπειρικῆς (ώς πρὸς τὸν τρόπον γνώσεως) ἀμα καὶ θείας ὑφῆς.

2. Ἡ ἔκφρασις τῆς μακαριότητος διὰ διηγήσεως.

Μετὰ τ' ἀνωτέρω κατανοεῖται κάλλιον ἡ ἀμέσως ἀνωτέρω ὑφ' ἡμῶν χρῆσις τοῦ «διηγοῦμαι» ἀντὶ οἰουδήποτε ἄλλου ρήματος. Προεκρίναμεν τὸ ρῆμα τοῦτο, διότι ἡθελήσαμεν δι' αὐτοῦ νὰ δείξωμεν τὴν ἀληθῆ διάθεσιν τοῦ Καλλίστου, δστις, προκειμένου περὶ τοσοῦτον ὑψηλῶν καὶ ἐν ταύτῳ θείων γεγονότων, ἀρκεῖται εἰς ἀπλῆν καὶ «ἀφελῆ» ἔξιστόρησιν καὶ διήγησιν δσων αὐτὸς οὗτος ἔλαβε πεῖραν ἡ ἔστω ξηκουσεν ἄλλων διηγουμένων. Οὐδεμία διακρίνεται προσπάθεια διαλεκτικῆς διεργασίας καὶ διερευνήσεως τῶν γενομένων, τὰ ὅποια οὐδόλως χρήζουν ἀποδείξεως κατὰ τὸν Καλλίστον, καθ' ὅσον οὗτος πιστεύει εἰς αὐτὰ περισσότερον παρ' ὅσον εἰς τὴν ίδιαν αὐτοῦ ὑπαρξίν. 'Αλλὰ καὶ χάριν τῶν ἄλλων, τῶν μὴ δεχομένων δηλαδὴ ἡ τῶν ἀγνοούντων ταῦτα, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταβληθῇ προσπάθεια ἀποδείξεως τῶν θείων γεγονότων, τὰ ὅποια διηγεῖται ὁ ἡσυχαστής. Διότι οὔτε οἱ ἀποδεικτικοὶ συλλογισμοὶ ίσχύουν προκειμένου περὶ τῶν ὑπὲρ νόησιν γεγονότων τούτων, οὔτε δὲ καὶ οἱ κοινοί, οἱ μὴ «κακινοί» ἐν Χριστῷ καὶ μὴ «κεχαριτωμένοι» ἀνθρωποι δύνανται ὑπωδήποτε νὰ προσεγγίσουν αὐτά. Προκειμένου περὶ τῶν θείων δὲν ίσχύει ἀσφαλῆς γνῶσις, ἀλλ' ἐμπειρία ἀπλῆ καὶ βεβαία.

'Εάν τις ἐπιθυμῇ πράγματι νὰ γνωρίσῃ τὰ τοῦ Θεοῦ δφείλει νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν μεταφυσικῶν καὶ σχολαστικῶν ἐρωτημάτων, περὶ τοῦ ποία γεγονότα διαδραματίζονται ἐν τῷ Θεῷ, πῶς δύναται τις νὰ ἔξηγήσῃ ἡ ν' ἀποδείξῃ τὴν ὑπαρξίν τούτων καὶ τὰ δμοια. Τοῦτο καθίσταται ἀναγκαῖον, διότι, προκειμένου περὶ τῆς ζωῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ τῶν πρὸς τὰ ἔξω ἐκδηλώσεων αὐτῆς, ἀπὸ πλευρᾶς μὲν τοῦ μέλλοντος νὰ προσεγγίσῃ ἡ τοῦ προσεγγίζοντος ταῦτα χωρεῖ μόνον ἡδὺς θαυμασμός, ἀπὸ πλευρᾶς δὲ τοῦ ἐπιτασσομένου νὰ ὅμιλήσῃ περὶ αὐτῶν χωρεῖ μόνον διήγησις τῶν θαυμάτων τῆς θείας χάριτος. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατ' αἰσθησιν ἡ τὴν φυσικὴν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταστῇ ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς καὶ

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 295.

λογικῆς διεργασίας, ήτις συνιστᾷ τὴν πρωταρχικὴν προϋπόθεσιν, τὸ «πᾶ στῶ», πάσης ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ ἐπιστήμης. Ἡ τοιαύτη ἀντιμετώπισις τῶν ἀνωτέρω προβλημάτων ὑπὸ τοῦ Καλλίστου ἔχει τὰς ρῖζας αὐτῆς εἰς τὴν μακραιώνα πνευματικὴν παράδοσιν τοῦ Βυζαντίου, Ιδίᾳ δὲ ἀπηγεῖ τὸν μέγαν νηπτικὸν καὶ θεόπτην Συμεὼν τὸν Νέον Θεολόγον († 1022 ή 1037), διστις λέγει: «ἀπὸ τῆς ἐκείνων (τῶν δυτικῶν δυτῶν) θεωρίας λαλοῦμεν καὶ λέγεσθαι μᾶλλον χρὴ τῶν δραθέντων διήγησιν τὰ λεγόμενα»¹.

Συνεχίζων τὴν περιγραφικὴν διήγησιν αὐτοῦ ὁ Κάλλιστος, δίδει περικτέρω δείγματα τῆς μακαρίας τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεως, λέγων: «χαίρει (ὅ ἐν μακαριότητι ὅν) χαρὰν ἀνεκλάλητον διὰ τὴν πρὸς Θεὸν κοινωνίαν καὶ ἔνωσιν, ἔξισταται διὰ τὸν ὑπερουράνιον πλοῦτον, διὸ κληρονομεῖ, ἄπαυστον ἔχει τὴν ἡδονὴν διὰ τὴν ἀφθαρτὸν αὐτοῦ κληρονομίαν καὶ δι' ἄλλ' ἔτερα, δισα προεθήκαμεν»². Τὸ ὑφος καθόλου τοῦ χωρίου τούτου καὶ ἄλλων παρομοίων, ὡς καὶ αἱ βαθεῖαι τομαί, τὰς ὁποίας ὁ Κάλλιστος ἐπιφέρει διὰ τῶν κειμένων του εἰς τὴν κατάστασιν τῆς μακαριότητος, πείθουν διτὶ ὁ συγγραφεὺς δὲν ἴστορεῖ ὡς πιστὸς ἔστω ἀκουστῆς ἡ καλὸς ἀναγνώστης, ἀλλὰ διηγεῖται διτὶ εἰς αὐτὸν συνέβη. Φαίνεται δηλ. διτὶ ὁ Κάλλιστος δὲν ἔχει ἐκ δευτέρας χειρὸς δισα γράφει, ἀλλ' ἐκθέτει διτὶ αὐτὸς οὗτος, χάριτι θείᾳ, εἰδὲν εἰς στιγμὰς θεοπτίας, εἰς στιγμὰς θείας ἐλλάμψεως. «Ἄλλωστε γνωρίζομεν διτὶ ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς εἰναι καὶ συντάκτης ἀκραιφνῶν νηπτικοῦ ἔργου»³, περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ ὁποίου δυνάμεθα νὰ βεβαιώσωμεν.

3. Περὶ τοῦ τί ἐστι θεολογία.

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος νηπτικὸν ἔργον δὲν συνετάγῃ πρὸς ίκανοποίησιν λογοτεχνικοῦ ἡ ἐπιστημονικοῦ τινος ἐνδιαφέροντος, ἀλλὰ πρὸς ἕκφρασιν καὶ διήγησιν συγκλονιστικῶν καὶ ἀρρήτων θείων ἐμπειριῶν, τὰς ὁποίας ἔζησεν αὐτὸς οὗτος ὁ Κάλλιστος. Καθ' διὸ χρόνον ὁ συγγραφεὺς ἔζη τὰς ἐμπειρίας αὐτάς, ήτοι τὸν καταιγισμὸν τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ ήτο, ἵνα εἴπωμεν κατὰ Παῦλον, μακάριος κατὰ μέτρον ἀρραβώνος. «Οταν προσηγέρητο δηλαδὴ ἥσθάνετο παραδεισιακὴν γαλήνην, τρυφήν,

1. Τὸ χωρίον ἀνήκει εἰς λόγον Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, ἐκδοθέντα καὶ σχολιασθέντα ὑπὸ J. HAUSHERR, «La méthode d'oraison hésychaste», ἐν *Orientalia Christiana*, IV 2 (1927) 188.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 297.

3. Πρβλ. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωματικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ», Αθῆναι 1967, σ. 156.

χαράν, ἡδονήν, ἔξιστατο καὶ ἰστατο ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Θεοῦ, ἐφέρετο ἀενάως πρὸς τὸν ἐν δόξῃ Κύριον καὶ ἐτήκετο ἐν ἀγαλλιάσει ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν ἀγάπης. Ταῦτα πάντα συνίστων καταστάσεις θεονόμους, θείας, ἀλλ' οὐχὶ καὶ θεολογίαν. Ἀπὸ τὴν θείαν καὶ θεόνομον κατάστασιν ἔλλειπεν ὁ λόγος, ἵνα ἀποβῆ ὁ μὲν βιώσας τὴν θείαν κατάστασιν θεολόγος, ἡ δὲ βιωθεῖσα συγκλονιστικὴ κατάστασις θεολογία. Ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν-κατάστασιν ὁ Κάλλιστος μεταβαίνει εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν χάριν εὐαγγελισμοῦ.

‘Η ἐμπειρία, ἵνα καταστῇ ἀνακοίνωσιμος, δοφέλει νὰ περιβληθῇ λόγον, οὐχὶ δὲ νὰ γίνη λόγος. Οὕτω θεολογία εἰναι ἡ ἀνακοίνωσις τῆς θείας ἐμπειρίας. Ἡ ἀπλουστάτη αὐτὴ διαδικασία γεννήσεως τῆς θεολογίας ισχύει οὐ μόνον διὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Καλλίστου, ἀλλὰ καὶ δι' ἀπαντας τοὺς θεολόγους τῆς θεοπτίας κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα, ὅτε δὲ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἔζησεν, ἔδρασεν, ἡσκήθη καὶ ἔγραψεν. Ἐὰν ἐπομένως ὀφειλέ τις νὰ δώσῃ ὀρισμὸν τῆς θεολογίας, συμφώνως πρὸς τὰς ἀπόψεις τῶν θεολόγων τῆς θεοπτίας γενικῶς καὶ τοῦ Καλλίστου εἰδικῶς, δὲν θὰ ἀφίστατο τῆς ἀληθείας, ἀν δριζεν οὕτως: Θεολογία εἰναι ἡ διὰ τοῦ λόγου ἔκφρασις τοῦ γεγονότος καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς ἐνώσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ χάριτι θείᾳ. Ἡ καὶ ἄλλως: Θεολογία εἰναι ἀνακοίνωσις καὶ διήγησις περὶ τῶν θείων ἀληθειῶν, ὡς εἰδεν αὐτὰς ὁ διὰ Χριστοῦ ἐν τῷ Θεῷ γενόμενος ἀνθρωπος. Οἶκοθεν νοεῖται διτὶ πᾶσα ἐμπειρία καὶ πᾶσα κατάστασις μακαριότητος ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ Πνεύματος Ἄγιου, διὸ καὶ καθ' ἐμποτὴν ἡ θεωρία τῶν θείων ἀληθειῶν, τῶν ἀφορωσῶν εἰς τὸν Θεόν καὶ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, εἰναι θεωρία «τῆς ζωοποιοῦ καὶ φωτιστικῆς τοῦ Πνεύματος ἐνεργείας»¹. Τὸ τελευταῖον τοῦτο γράφει ὁ Κάλλιστος, ἵνα παρατηρήσῃ εἰς τὸν Θωμᾶν, διτὶ ἀποθέτει μὲν καὶ οὗτος «τὴν ἐσγάτην εὐδαιμονίαν ἐν τῇ θεωρίᾳ τῆς ἀληθείας»², πλὴν ἡ τοιαύτη θεωρία δὲν εἰναι ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπινου καὶ κτιστοῦ νοῦ, τοῦ ὁποίου τὸν ρόλον, ὡς γνωστόν, ὑπερτιμᾶ ὁ Θωμᾶς. Ἐὰν δὲν θεωρήσωμεν τὴν τοιαύτην «θεωρίαν τῆς ἀληθείας» ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ζωοποιοῦ Πνεύματος, τότε θὰ διπάρξῃ μὲν καὶ πάλιν θεωρία, πλὴν αὐτὴ θὰ εἰναι «φραντασία ἀναπλασμοῦ»³, δηλαδὴ φαντασιοκοπία «καὶ παιδείας ἐλληνικῆς»⁴ ἀποκύμα.

‘Ο πρύτανις τῶν θεολόγων τοῦ θείου φωτὸς Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος ἀποκλείει ὀριδήλως πάντα λόγον περὶ Θεοῦ, ἀρα δὲ καὶ πᾶσαν ἀ-

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 289.

2. S. c. G. III 37 (X 222).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 289.

4. Αὐτόθι.

σκησιν θεολογίας ἡ διήγησιν περὶ τῶν δυτικῶν, ἐὰν δὲ κθελε προηγηθῇ ἡ ἀληθῆς θεωρία τῶν θείων ὑπὸ τοῦ νήφοντος πιστοῦ, διτις μέλλει νὰ διηγηθῇ ταῦτα· «έὰν μὴ πρότερον ἔδη, τί ἀν καὶ οἰκοθεν εἴπῃ; Ποίαν δὲ νόησιν πρὸς τὴν τοῦ μῆπω μηδαμῶς ὀραθέντος πράγματος ἄλλοθεν πορίσεται διηγούμενος... Πῶς εἰπεῖν τις ἴσχυσειν ἡ διηγήσασθαι, ἀδελφοί, περὶ Θεοῦ καὶ θείων πραγμάτων καὶ αὐτῶν τῶν τοῦ Θεοῦ ἀγίων καὶ δούλων, οἷαν ἔκεινοι τὴν ὄλικὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἐσχήκασι σχέσιν, καὶ οὐα ἐστὶν ἡ τοῦ Θεοῦ δρασις, ἡ ἐν αὐτοῖς ἀρρήτως ἐγγινομένη, ἡτις ἐνέργειαν ἀφθεγκτὸν ἐμποιεῖ νοερῶς ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν; Εἰ καὶ μὴ πλέον εἰπεῖν τι ὁ ἀνθρώπινος δίδωσι λόγος, μὴ πρότερον φωτισθεὶς φῶς γνώσεως κατὰ τὴν κελεύουσαν ἐντολὴν»¹.

4. Ο νοῦς. Χαρακτὴρ καὶ μεταστοιχείωσις αὐτοῦ.

Τὸ πρόβλημα τῆς θεογνωσίας συνδέεται ἀρρήτως πρὸς τὰς περὶ νοὸς καὶ καρδίας ἀντιλήψεις. Εἶναι γενικῶς γνωστὸν ὅτι δι’ ἀπασαν τὴν πρὸ καὶ μετὰ τὸν Θωμᾶν σχολαστικὴν θεολογίαν κέντρον τῶν πνευματικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων εἶναι ὁ νοῦς. Δι’ αὐτοῦ ὁ ἀνθρωπὸς ἀνέρχεται εἰς τὸν Θεόν. Τὴν τοιαύτην κατεύθυνσιν, μάλιστα κατ’ ἀδιαμφισβήτητον τοῦ ἀριστοτελεσμοῦ ἐπίδρασιν, ἐνίσχυσεν οὐσιωδῶς ὁ Θωμᾶς, διτις, σημειωθήτω, σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπου θέτει «τὸ νοεῖν τὸν Θεόν»². Τὸ γεγονός τῆς νοήσεως τοῦ Θεοῦ σημαίνει ταυτοχρόνως τὴν τοῦ Θεοῦ γνῶσιν, ἔξ ής ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ μακαριότης τοῦ ἀνθρώπου. Δι’ δὲ τῶν τούτων γίνεται σαφὲς ὅτι ὑπὸ τοῦ Ἀκινάτου ἀποδίδεται πρωταρχικὴ σημασία εἰς τὸν ρόλον τοῦ ἀνθρώπινου κτιστοῦ νοῦ διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι, ὡς εἴδομεν καὶ ἐν τῷ πρώτῳ τμήματι τοῦ παρόντος κεφαλαίου, ὁ Θωμᾶς διὰ τὸ τελικὸν στάδιον γνώσεως τοῦ Θεοῦ, διὰ τὴν κατ’ οὐσίαν δηλονότι γνῶσιν αὐτοῦ θεωρεῖ ἀπαραίτητον τὸν φωτισμὸν (*illumination*) τοῦ νοὸς, ἡ ἄλλως τὴν βοήθειαν τῆς θείας χάριτος πρὸς τὸν κτιστὸν νοῦν, ἵνα οὗτος καταστῇ ἰκανὸς πρὸς θεωρίαν καὶ γνῶσιν τῆς θείας οὐσίας. Πλὴν δημος ὁ συνεχῆς καὶ ἀφόρητος ὑπερτονισμὸς ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ τοῦ ρόλου τοῦ νοὸς σκανδαλίζει τὸν Κάλλιστον τόσον, ὥστε νὰ μὴ ἀξιολογῇ δεόντως τὴν περὶ φωτισμοῦ διδασκαλίαν ἐκείνου, ἐπομένως δὲ καὶ νὰ παρεξηγῇ τὸν σχολαστικὸν διδάσκαλον τῆς Δύσεως. Οὖτω συγνάκις ὁ Κάλλιστος ἀποδίδει εἰς τὸν Θωμᾶν διά-

1. Παρὰ J. HAUSHERR, «La méthode d’oraison hésychaste», ἐν *Orientalia Christiana*, IX, 2 (1927) 189, 190.

2. S. c. G. III 25 (X 218β).

θεσιν γνώσεως τοῦ Θεοῦ διὰ μόνου τοῦ νοὸς, ἀνεὶ δ’ ἐπενεργείας τοῦ Ἀγίου Πνεύματος¹. Ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς τοιαύτης παρεξηγήσεως νοητοῖ π.χ. οἱ ἔξῆς συμπερασμοὶ τοῦ Καλλίστου: «Οὐ τοίνυν τελείωσις τῆς λογικῆς φύσεώς ἐστι τὸ νοεῖν τὸν Θεόν, οὔτω γὰρ πάντες σοφοὶ ἔσονται τέλειοι· καὶ οἱ τὰς θείας ἐντολὰς ἐργαζόμενοι καὶ μὴ ὄντες σοφοὶ ἔσονται ἀτελεῖς»². «Εἰ μὲν οὖν ἀπώλεσε καὶ ἡθέτησε τούτους (τοὺς φιλοσόφους), ὥσπερ ὑπέσχετο, οὐκ ἄρα τὸ νοεῖν ἀπλῶς τὸν Θεὸν τέλος τοῦ νοεροῦ κτίσματος. Εἰ δὲ τὴν ὑπόσχεσιν τολμήσει τις εἰπεῖν ὡς οὐκ εἰς πέρας ἥγαγε, βλασφημήσει τὰ μέγιστα κατὰ τοῦ Θεοῦ, ἐπαγγελλομένου καὶ τὰς ἐπαγγελίας παρατρέχοντος. Εἰ δὲ τοῦτο ἀτοπον, ψεύδεται ὁ Θωμᾶς, λέγων ‘ἀνάγκη τοῦ’ εἶναι τοῦ νοεροῦ κτίσματος τέλος, τὸ τὸν Θεὸν δηλονότι νοεῖν»³.

Πέραν δημος τῆς περὶ ἡς ὁ λόγος παρεξηγήσεως ἀμφότερα τὸ ἀνωτέρω χωρία προτυπώνουν ἰκανοποιητικῶς τὴν θέσιν τοῦ Καλλίστου ἐν τῷ περὶ νοὸς προβλήματι. «Ο νοῦς δχι μόνον εἰς τελείαν τοῦ Θεοῦ γνῶσιν, ἀλλ’ οὐδὲ καν εἰς ἀπλῆν τοῦ Θεοῦ κατάφασιν ἔξικνεῖται, ἐὰν κρινομένην ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Κύριος τὸ μὲν τοὺς σοφοὺς καὶ συνετοὺς τοῦ κόσμου, τοὺς ἐρειδομένους ἐπὶ τὸν νοῦν καὶ ἐπαιρομένους δι’ αὐτὸν, «ἀπώλεσε»⁴ καὶ «ἡθέτησε»⁵, τὸ δέ, «ἐπειδὴ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας (τῆς ἀνθρωπίνης) τὸν Θεόν, εὐδόκησεν ὁ Θεὸς διὰ τῆς μαριάς τοῦ κηρύγματος σῶσαι τοὺς πιστεύοντας»⁶. Τὸ παύλειον τοῦτο χωρίον εἶναι ἀφ’ ἐνὸς μὲν ἀποκαλυπτικὸν διὰ τὰς πραγματικὰς δυνατότητας τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας (ἄρα δὲ καὶ τοῦ δημιουργοῦντος αὐτὴν νοὸς) δι’ ἀναγωγὴν εἰς Θεὸν ἀληθινόν, ἀφ’ ἑτέρου δὲ καταλυτικὸν διὰ τὰς ἀρχὰς τῆς φυσικῆς θεολογίας τοῦ Θωμᾶ καὶ τῆς Δύσεως καθόλου. Οὔτω ὑπεστηρίχθη δρθῶς ὅτι ὁ ἀνθρωπὸς διὰ νὰ εἰσέλθῃ ἐκ τῆς αὐτονομίας του εἰς τὴν ἑτερονομίαν, δηλ. εἰς τὴν θεόνομον κατάστασιν, διφέλει νὰ προβῇ εἰς «ἄφρονσιν τοῦ δρθοῦ λόγου ἐν τινι μέτρῳ διὰ τῆς παραδοχῆς τῆς μὴ ἰκανότητος αὐτοῦ ὅπως εὑρῇ τὴν Ἀρχήν του»⁷.

‘Η φυσικὴ θεολογία θεμελιοῦται ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος, καίτοι διὰ τοῦ ἀδαμικοῦ ἀμαρτήματος ὑπέστη τὴν πρὸς τὸ

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 280.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 456.

3. Αὐτόθι. Καὶ διὰ τὸ θωμιστικὸν χωρίον S. c. G. III 25 (X 218β).

4. Α' Κορινθ. 1, 19.

5. Αὐτόθι.

6. Α' Κορινθ. 1, 21.

7. N. Νησιώτη, *Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν*, Ἀθῆναι 1965, σ. 241.

κακὸν ροπήν, διετήρησεν ἐκ τῆς ἀρχαίας αὐτοῦ δόξης, δσην ἡτο αὐτῷ ἀναγκαῖα πρὸς ἀναγνώρισιν τοῦ Θεοῦ, ἅμα δὲ καὶ ἀναγωγὴν εἰς Θεόν, τοῦ ὄποιου τὴν δύναμιν καὶ δόξαν ἀνευρίσκει καὶ καταφάσκει ἐν τῇ δημιουργίᾳ γενικῶς. Καὶ καταφάσκεται μὲν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἡ ἐν τῇ δημιουργίᾳ δύναμις καὶ δόξα τοῦ Θεοῦ («ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ Θεοῦ»¹), πλὴν δμως δηλοῦται σαφῶς ὅτι ὁ ἀνθρωπὸς διὰ τῆς σοφίας (καὶ τοῦ νοὸς) αὐτοῦ δὲν ἡδυνήθη ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν Θεόν, μολονότι ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς κτίσεως ἡτο κραυγαλέα ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου. 'Ο ἀνθρώπινος ἄρα λόγος (ἢ διάνοια ἢ ὁ νοῦς) εἶναι κατ' οὐσίαν τυφλός, ἀνίκανος, ἔνεκα βεβαίως τῆς ὑπὸ τὸν ἀρχοντα τοῦ παρόντος κόσμου δουλείας, ν' ἀτενίση πρὸς τὸν Θεόν καὶ ἀρκετὰ ἡμαρτωμένος καὶ διεστραμμένος, ὥστε νὰ μὴ ἐνορᾶται τὴν θείαν δόξαν μέσω τῆς δημιουργίας.

'Επομένως «τὸ φυσικὸν τοῦ λόγου φῶς», περὶ τοῦ ὄποιου μετὰ θαυμασμοῦ ὅμιλει ὁ Θωμᾶς², εἶναι ἵκανὸν νὰ διαφωτίζῃ μόνον τὰ φαινόμενα τῆς συστενακούσης καὶ συνωδινούσης πεπτωκύίας φύσεως, οὐδέποτε δὲ τὴν «κατινήν κτίσιν», τὸν Θεόν καὶ τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀνθρώπον. Διὸ καὶ ὁ Κάλλιστος θεωρεῖ «διαβολικὴν» ἔμπνευσιν τὸ «ἀφεῖναι τὸν νοῦν τὴν πρὸς Θεὸν νεῦσιν καὶ ἰκετηρίαν καὶ τὸ μεριμνᾶν τὴν τῶν θείων ἐκπλήρωσιν ἐντολῶν καὶ ζητεῖν γνῶναι τὰς φύσεις τῶν ὅντων καὶ ταῦτα πάντων. Εἰ τοῦτο ἐγίνωσκε συντελοῦν πρὸς τὴν τῆς νοερᾶς οὐσίας τελειότητα ὁ κτίσας τὰς νοεράς οὐσίας τοῦτ' ἀν ἐδίδαξεν αὐτός. 'Αλλ' οὐχ εὑρηταὶ που κείμενον ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ»³. 'Εωσφορικάς διαθέσεις καὶ ἴδιότητας σχεδὸν ἀποδίδει ὁ Κάλλιστος εἰς τὸν νοῦν, ἔνεκα δὲ τούτου φροντίζει παντὶ σθένει ν' ἀπαλλαγῇ τῆς ἴσχυρᾶς τούτου ἐπηρείας.

Καὶ ταῦτα μὲν πάντα συνιστοῦν τὴν ἀρνητικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ἀνθρώπινου λόγου καὶ νοὸς ἐκ μέρους τοῦ Καλλίστου, ὅστις, γράψας ἀντιρρητικὸν ἔργον, ἐπόμενον ἡτο νὰ ἐκφράσῃ πρωτίστως τὰς ἀντιρρήσεις αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ συνεπάγεται τὴν ἐν τῷ ἔργῳ ἐπικράτησιν τοῦ ἀρνητικοῦ στοιχείου. 'Ἐν τούτοις γενικῶς, ἀλλὰ καὶ ἐν προκειμένῳ, δὲν ἀρκεῖται ὁ Κάλλιστος εἰς τὴν ἀρνητικὴν στάσιν, ἀλλὰ μεταβαίνει ἀπὸ τῆς ἀρνήσεως εἰς τὴν θέσιν, ἀπὸ τῆς κατεδαφίσεως εἰς τὴν ἀνοικοδόμησιν. Οὗτως ὁ νοῦς γέμει μὲν ἐωσφορικῶν ἴδιοτήτων καὶ διαθέσεων, διότι κατὰ τὴν βιβλικὴν θεολογίαν εἶναι ὑποχειρίος τοῦ Σατανᾶ, καταξιοῦται δμως τῆς σωτηρίας, τῆς εὐδαίμονίας καὶ τῆς μακαριότητος, τῆς θέας τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, τουτέστι θεοῦται μετὰ τοῦ συνόλου τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου.

1. Α' Κορινθ. 1, 21.

2. S. c. G. 12 (X 23).

3. Καλλίστος, § 478.

"Ινα ὁ νοῦς θεωρῇ καὶ ἀπολαύσῃ τὴν ὑπεσχημένην θείαν μακαριότητα, δρεῖται πρῶτον διὰ τῶν μυστηρίων νὰ καθαρθῇ, ν' ἀπαλλαγῇ δηλαδὴ τῶν ἐωσφορικῶν στοιχείων, νὰ ἐλευθερωθῇ ἐκ τῆς δουλείας εἰς τὸν δαίμονα, διόπτε θὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ματαιόφρονα στάσιν ἔναντι τοῦ Θεοῦ καὶ θὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ ἀρχαῖον κάλλος καὶ τὴν πρώτην μορφήν, τὴν ὄποιαν εἶχεν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς⁴. Μόνον μετὰ τοιαύτην πρετοιμασίαν δύναται οὗτος «προσεγγίσαι» τὸν Παράκλητον καὶ τῶν αιμεγάλων θεωρημάτων ἐποπτικὸς»⁵ γενέσθαι. "Αλλως, «ἀμέτοχος ὁν τοῦ φωτίζοντος πνεύματος»⁶ ὁ νοῦς, ἀδυνατεῖ «πρὸς τὰ θειότερα... ἀνανεῦσαι καὶ τῶν τοιούτων καταληπτικὸς γενέσθαι»⁷. 'Αδυνατεῖ καθ' ἔκατὸν ὁ νοῦς «τὰ θεῖα κάλλη καθορᾶν»⁸, ἀλλ' ἡ ἀδυναμία αὕτη δρεῖται εἰς τὴν κατατρύχουσαν αὐτὸν «ἀμεθεξίαν τοῦ πνεύματος»⁹. Αἴτια τοῦ ὅτι ὁ νοῦς δὲν μετέχει τῆς ζωῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος εἶναι ἡ Ἑλλειψις κοινωνίας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, μεθ' οὐ ἐνούμενος «πρὸς τὴν θειότεραν ἀπονεύσει μερίδα»¹⁰.

"Ἐτερον, σημαντικὸν ἐν προκειμένῳ, στοιχεῖον ἀποτελεῖ ἡ ἀποψίς τοῦ Καλλίστου καθ' ἣν ἡ πρὸς θέαν τοῦ Θεοῦ ἀπαιτουμένη κάθαρσις τοῦ νοὸς πραγματοῦται καὶ αὕτη διὰ Πνεύματος Ἀγίου. Διὰ τοῦ στοιχείου τούτου διακριθεῖται ἔτι μᾶλλον ὁ χαρακτὴρ καὶ ἡ ἔναντι τῶν ἀποκεκλυμμένων ἀληθειῶν προσδιοριστικὴ ἵκανότης τοῦ ἀνθρώπινου νοὸς, ὡς διεμορφώθη οὗτος ἅμα τῇ διαπράξει τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος. Οὗτα οὐ μόνον ἡ θεοπτία παραχωρεῖται εἰς τὸν ἀνθρώπον χάριτι θείᾳ, ἀλλὰ καὶ ἡ ταύτης προϋπόθεσις, τ.ε. ἡ κάθαρσις, ἐπιτυγχάνεται ὡσαύτως χάριτι θείᾳ, τοῦ νοὸς ὅντος ἐπομένως ἀνικάνου πρὸς αὐτοκάθαρσιν. «δίχα γάρ τῆς ἐκ πίστεως ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος οὐ δύναται καθαρθῆναι ὁ νοῦς»¹¹.

1. Τὰ ἀνωτέρω ὑποστηρίζων ὁ Καλλίστος (§ 150, 151), προσάγει προσφύτας χωρία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὡς τὸ κατωτέρω: «Καθαρθέντα δὲ τὸν νοῦν ἀπὸ τοῦ αἰσχούς, οὐ ἀνεμάζατο ἀπὸ τῆς κακίας, καὶ πρὸς τὸ οἰκεῖον κάλλος ἐπανελθόντα καὶ οἰον εἰκόνι βασιλικῆ τὴν ἀρχαῖαν μορφὴν διὰ καθαρότητος ἀποδιδόντα, οὗτος ἔστι μόνως προσεγγίσαι τῷ Παρακλήτῳ, δὲν, ὥσπερ ἥλιος κεκαθαρμένον δύμα παραλαβών, δεῖξει σοι ἐν ἔκατῷ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀοράτου» (Περὶ Ἀγίου Πνεύματος, PG 32, 109AB).

2. Καλλίστος, § 149 καὶ M. Βασιλείου, 'Ἐπιστολὴ 213, Πρὸς Ἀμφιλόχιον, PG 32, 865BC.

3. Καλλίστος, § 149.

4. Αὐτόθι. Καὶ M. Βασιλείου, PG 32, 865A.

5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι.

7. M. Βασιλείου, PG 32, 865 A. Καλλίστος, § 148.

8. Καλλίστος, § 147.

Οι λόγοι οὓτοι συνιστοῦν τὸ τελικὸν καὶ καταλυτικὸν δυντως κτύπημα κατὰ τοῦ πανσθενοῦς σχεδὸν ἀριστοτελικοθωμιστικοῦ νοὸς τῆς μεσαιωνικῆς δυτικῆς καὶ τῆς συγχρόνου νεοσχολαστικῆς θεολογίας. Διότι ἐὰν καὶ δι' αὐτὴν ἀκόμη τὴν κάθαρσίν του ὁ μεταπτωτικὸς νοῦς χρήζει τῆς ἐπενεργείας τῆς θείας χάριτος, σημαίνει διτὶ οὗτος ἀποτελεῖ ὡς δουλεύων τῷ δαιμονιῷ θελήματι ἀπαξίαν, μετατρεπόμενος εἰς ἀξίαν, δηλαδὴ εἰς «κακινὴν κτίσιν» μόνον διὰ Χριστοῦ χάριτι θείᾳ. Βεβαίως οὐδόλως ἀποκλείεται ἡ ὑποτιμᾶται ἡ προσφορὰ καὶ τοῦ νοὸς πρὸς αὐτοκάθαρσιν. Συγχρίνοντες δύο τοὺς τοιαύτην προσφορὰν πρὸς τὴν ἀντίστοιχον τοῦ θείου ἐν προκειμένῳ παράγοντος, περιοριζόμεθα εἰς τὸ νὰ σημειώσωμεν διτὶ ἡ μὲν τυγχάνει ἀνθρωπίνη, ἡ δὲ θεία· οὐαὶ δὲ διαφορὰ ὑφίσταται μεταξὺ θείου καὶ ἀνθρωπίνου, τοιαύτη εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης συμβολῆς εἰς τὴν κάθαρσίν τοῦ νοὸς καὶ τὴν μεταστοιχείωσιν αὐτοῦ εἰς «κακινὴν κτίσιν», καταλλήλως εὐπρεπισμένην καὶ κατηγραΐσμένην πρὸς θεωρίαν τῶν ἀκτίστων τοῦ Θεοῦ ἐνεργειῶν.

Δυστυχῶς ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς καθάρσεως τοῦ νοὸς, ὡς καὶ τῆς μορφῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος τούτου πρὸ καὶ μετὰ τὴν κάθαρσιν, ὁ Κάλλιστος δὲν παρέχει πλείονα στοιχεῖα. Τὸ αὐτὸν ἐπίσης παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπον δράσεως ἐν προκειμένῳ τῆς θείας χάριτος.

5. Περὶ καρδίας.

Ἡ δριμυτάτη κατὰ τῆς θωμιστικῆς νοησιαρχίας ἐπίθεσις τοῦ Καλλίστου κατανοεῖται δρθότερον καὶ λαμβάνει τὰς προσηκούσας αὐτῇ διαστάσεις μετὰ γνῶσιν τῶν ἀντιλήψεων αὐτοῦ περὶ καρδίας τοῦ ἀνθρώπου ὡς κέντρου τῶν πνευματικῶν του καθόλου δυνάμεων. Ἐν τούτοις, καίτοι εἰς δλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ Καλλίστου διαφαίνεται ἀνὰ πᾶν βῆμα τὸ ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν καρδίαν ἀποδιδόμενον πολυσήμαντον, σπανίζουν τὰ χωρία, εἰς τὰ δοποῖα ἀναπτύσσεται ἡ σχετικὴ διδασκαλία. Πάντως ἡ θεολογία τοῦ Καλλίστου, ἐὰν τοποθετηθῇ ἐκτὸς τῆς καρδίας, καθίσταται ἀδιανόητος καὶ ἀνέρειστος. Καὶ πρῶτον ἡ ἐμπειρία τῶν θείων ἀληθειῶν τῆς δοπίας ἡ διὰ τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὡς ἐλέχθη ἥδη, ἀνακοίνωσις καὶ διήγησις ἀποτελεῖ τὴν θεολογίαν, πραγματοῦται ἐν τῇ κεκαθαρμένῃ καὶ τῇ κεχαριτωμένῃ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ Μελενικιώτης ἡσυχαστής ἔκ παραδόσεως¹ νηπτικῆς καὶ ἐκ πείρας προσωπικῆς ἀνεγνώριζεν εἰς τὴν καρδίαν «τὸ περιεκτικὸν τῶν τῆς

1. Ἀντιπροσωπευτικῶς μνημονεύομεν ἐκ τῆς χορείας τῶν μεγάλων νηπτικῶν ΙΣΑΑΚ τὸν ΣΥΡΟΝ, δοτὶς λέγει τὰ ἔξῆς ἕκρως χαρακτηριστικὰ περὶ τῆς καρδίας: «Οἱ μὲν γάρ νοῦς μία ἐστὶ τῶν τῆς ψυχῆς αἰσθήσεων· ἡ δὲ καρδία ἐστὶν ἡ περιέχουσα καὶ κρατοῦσα τὰς ἔνδον αἰσθήσεις. Καὶ αὕτη ἐστὶν ἡ ρίζα» (Λόγος 83, εἰς τόμον Τὰ εὑρεθέντα ἀσκητικά, Ἀθῆναι 1895, σ. 319 - 320).

ψυχῆς δυνάμεων ἀπασῶν»². Ἡ νοερὰ ἡ καρδιακὴ προσευχὴ τῶν ἡσυχαστῶν πάντων τῶν αἰώνων τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς συνιστᾷ τρανοτάτην ἀπόδειξιν τῆς τοιαύτης πρωταρχικῆς σπουδαιότητος τῆς καρδίας, ἡ δύοια καὶ διὰ τὸν Κάλλιστον εἶναι τὸ κέντρον τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Ὁρθότερον μάλιστα θὰ ἦτο ἐὰν ἐλέγομεν διτὶ ἡ καρδία ἀπετέλει τοιοῦτον κέντρον πρὸ τῆς πτώσεως· ἐν τῷ πλαισίῳ δὲ τοῦ σωτηριολογικοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἔργου διείλει αὕτη νὰ καταστῇ ἐκ νέου κέντρον πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων πνευματικῶν δυνάμεων³.

Ἡ πτῶσις συνίσταται εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἔνεκα τῆς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς καιρὸν κυριαρχίας τοῦ ἀρχοντος τοῦ αἰώνος τούτου, γεγονὸς τὸ δόποιον φανεροῦται εἰς τὴν διάσπασιν τῶν ψυχικῶν, τῶν πνευματικῶν καὶ αὐτῶν τῶν σωματικῶν δυνάμεων. Ἡ κατάστασις αὕτη ἔξηγεται τὴν διάσπασιν τῆς εἰκόνος τοῦ Θεοῦ, ἦτοι τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, τὸ δόποιον ἔκτοτε ζῆν ἐσυτῷ τὴν σκληρὰν ἐμπειρίαν τῶν ποικιλωτάτων ἀντινομιῶν. Τὴν ὑπερνίκησιν τῶν ἀντινομιῶν τούτων καὶ ἐπανασυναγωγὴν καὶ ἐξισορρόπησιν τῶν πνευματικῶν δυνάμεων ἐντὸς τῆς καρδίας ἐπιδιώκει νὰ καταστήσῃ πραγματικότητα ἡ νηπτικὴ παράδοσις τοῦ Βυζαντίου, μάλιστα δὲ καὶ κατ' ἔξοχὴν ἡ θεολογία τῆς θεοπτίας κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα. «Οταν ἔχῃ συντελεσθῆ τὸ πρόσωπον διὰ τῆς νηπτικῆς ἔργασίας, ὅταν αἱ διεσπασμέναι δυνάμεις ἔχουν ἐπανασυναχθῆ ἐν τῇ καρδίᾳ, τότε πραγματοποιεῖται «συναφὴ Θεοῦ πρὸς ἀνθρωπὸν»⁴, τότε ἐκδηλοῦται «ἡ θεία ἐλλαμψίς ἐν καρδίᾳ»⁵.

Ἐξ ὅσων ἐν πάσῃ συντομίᾳ μέχρι τοῦδε ἐλέχθησαν, καταφαίνεται ἡ ὑφισταμένη διαφορὰ καὶ εἰς τὴν περὶ ἀνθρώπου γενικώτερον ἀντίληψιν Θωμᾶ καὶ Καλλίστου. Ὁ μὲν θεωρεῖ τὸν νοῦν παρὰ τὴν ἀδαμικὴν πτῶσιν ὡς τὴν ψύστην, τὴν διακριτικωτάτην καὶ ἀποφασιστικωτάτην δύναμιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ· ὁ δὲ συνάγει πάντα τὰ πνευματικὰ στοιχεῖα, μηδ' αὐτοῦ τοῦ νοὸς ἐξαιρουμένου, εἰς τὴν καρδίαν, ἔνθα καὶ φανεροῦται ὁ Θεός· «ἐξαπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τοῦ Γενού αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν» (Γαλ. 4, 6)⁶. Ἀκολούθως ὁ Κάλλιστος⁷ μνημονεύει τοῦ Παύλου, λέγοντος: «κατατοκεῖν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν τὸν Χριστὸν διὰ πίστεως»⁷.

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 381.

2. Πρβλ. καὶ V. LOSSKY, *Η μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολῆς* Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 238 - 239.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 349.

4. Αὐτόθι.

5. Πρβλ. καὶ ΚΑΛΛΙΣΤΟΝ, § 381.

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 380.

7. Ἐφεσ. 3, 17.

Χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς ἐπὶ τῆς Γραφῆς θεμελιώσεως τῆς περὶ καρδίας διδασκαλίας ταύτης εἶναι ὅτι, ὁσάκις ἡ Γραφὴ ὅμιλεῖ περὶ τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, τοποθετεῖ τὴν τοιαύτην παρουσίαν σχεδὸν κατὰ κανόνα εἰς τὴν καρδίαν¹.

Ο Θωμᾶς ἔρμηνεών τὸ μνημονευθὲν χωρίον τῆς Πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, διὰ τοῦ ὄποιου βεβαιοῦται ὅτι ὁ Χριστὸς κατοικεῖ εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν, λέγει· «γίνεται διὰ πίστεως παρὼν ὁ Θεὸς τῇ διαθέσει»². Η τοιαύτη ἔρμηνείᾳ ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου³, ὅστις ἀρνεῖται νὰ ταυτίσῃ καρδίαν καὶ διάθεσιν, νὰ ταυτίσῃ δηλαδὴ κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ τὸ ὅλον πρὸς τὸ μέρος. Ο Θωμᾶς κατέληγεν εἰς τοιαύτην ἔξισωσιν ἢ ταύτισιν καρδίας καὶ διαθέσεως, διότι ἀντεμετώπιζε τὴν καρδίαν κοινῶς καὶ ψυχολογικῶς, ἥτοι ὑπὸ τὴν συγήθη καὶ σήμερον τοῦ ὅρου ἔννοιαν, ἡγγόνει δὲ τὸν θεμελιώδη ρόλον τῆς καρδίας διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ κατὰ Χριστὸν σεσωσμένου προσώπου, τὸ ὄποιον ὡς ὅλον ἀνήρχετο μέχρι τῆς τοῦ Θεοῦ θεωρίας, ἥν ὁ Θωμᾶς ἐπεφύλασσε μόνον εἰς τὸν νοῦν, τὸν ὄποιον διὰ τοῦτο ὥφειλε ν' ἀκολουθῇ ἡ καρδία.

Η θεολογία τῆς θεοπτίας διὰ τῆς περὶ καρδίας διδασκαλίας αὐτῆς ἐξήτει νὰ σώσῃ, νὰ θεοποιήσῃ τουτέστι τὸν ὅλον ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον σύνολος ὁ ἀνθρώπος ὑπέστη τὰς καταλυτικὰς συνεπείας τοῦ ἀδαμικοῦ ἀμαρτήματος. Ο Θωμᾶς τούναντίον, ὑπερεκτιμῶν τὸν νοῦν καὶ θανασίμως εἰς αὐτὸν προσκεκολλημένος, ὑπετίμα τὰς λοιπὰς τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεις, τὰς ὄποιας ἀσυνειδήτως ἐγκατέλειπεν ἔξω τοῦ θείου νυμφῶνος, ἀφοῦ, ὁσάκις ὡμίλει περὶ θεογνωσίας, προέβαλλε μόνον τὸν νοῦν ὡς ἴκανὸν δι' αὐτήν.

Τὴν ἔνωσιν καὶ συναφὴν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου κατηγορεῖται⁴ ὁ Θωμᾶς ὅτι θεωρεῖ ἐπιτυγχανομένας «ὅταν τι περὶ τῆς θείας οὐσίας γινώσκῃ τις»⁵. Κατηγορεῖται δηλαδὴ ὅτι καθιστᾷ τὸ πρόβλημα γνωσιολογικόν, κατὰ συνέπειαν δὲ περιορίζει αὐτὸν εἰς τὰ στενὰ ὅρια τῆς γνωστικῆς λειτουργίας καὶ δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῷ αἱ λοιπαὶ δυνάμεις, οἷον τὸ συναίσθημα καὶ τὸ ἔνστικτον (ἴνα περιορισθῶν εἰς ὅλως γενικὴν διαίρεσιν τῶν ἴσχυροτέρων λειτουργιῶν τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου),

1. Πρβλ. μεταξὺ ὅλων καὶ Β' Κορινθ. 1, 22· Ματθ. 5, 8, 15, 8· Λουκᾶ 8, 12· 16, 15· Πράξ. 16, 14· Ρωμ. 5, 5· Β' Κορινθ. 4, 6· Γαλ. 4, 6· Πράξ. 17, 17.

2. S. c. G. III 40 (X 230β).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 379, 380, 381.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 349.

5. S. c. G. III 25 (X 218 β).

παραμένουν κατ' ἀνάγκην ἀμέτοχοι οὐσιαστικῶς τοῦ ἀγῶνος διὰ τὴν ὑπαρξίαν, ἥτοι διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. 'Αλλ' ἡ ψυχὴ ἀποδύεται σύνολος εἰς τὸν ἀγῶνα καθάρσεως¹ ἔαυτῆς, ἵνα καὶ σύνολος σωθῆ, ἥτοι θεωρή. Τὸ ἀκολουθοῦν χωρίον χαρακτηρίζει τὴν κατὰ τὴν θεολογίαν τοῦ Καλλίστου προϋποτιθεμένην ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου· «ἡ συναφὴ Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπον ἡ θεία ἔλλαμψις ἐν καρδίᾳ ἐστὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀρητὸς ἐνέργειας ἐν ψυχῇ, ἥτις ἀληθῶς καὶ οἰκείως ἐνοῦ τὴν ψυχὴν τῷ Θεῷ»². Η θεία ἔλλαμψις συντελεῖται ἐν τῇ καρδίᾳ, ἡ ὄποια εἶναι «τὸ περιεκτικὸν τῶν ψυχῆς δυνάμεων ἀπασῶν»³. Τὸ πρόβλημα διθεν τῆς ἐνώσεως Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἡ τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ γνωσιολογικόν, ὡς ἥτο παρ' Ἀκινάτῳ, καθίσταται νῦν διὰ τοῦ Καλλίστου πρόβλημα τῆς συνόλου ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, πρόβλημα ὑπαρξιακόν, ἵνα μεταχειρισθῶμεν δρον τῆς συγχρόνου ἡμῶν φιλοσοφίας. Φρονοῦμεν δὲ ὅτι ἀποδίδομεν δρθότερον τὴν θεολογίαν τοῦ Καλλίστου καὶ προσεγγίζομεν ἐτι μᾶλλον τὴν ἀλήθειαν, ἐὰν χαρακτηρίσωμεν τὸ πρόβλημα «καρδιακόν». Τὸ πρόβλημα τῆς θεώσεως ἥτο διὰ τὸν Κάλλιστον πρόβλημα καρδιακόν, διότι ἐν τῇ καρδίᾳ συγκεντροῦται ἡ προσπάθεια διὰ σωτηρίαν, ἐκεῖ δὲ ὁφείλουν χάριτι θείᾳ νὰ συμφιλιωθοῦν αἱ διασπασθεῖσαι δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκεῖ τέλος ἐπισυμβαίνει ἡ θεία ἔλλαμψις.

6. "Ελλαμψις καὶ φῶς θεῖον.

α. Τὸ πρόβλημα τοῦ Πελαγίου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου περὶ τοῦ ρόλου τῆς θείας χάριτος διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ἔλυσε θεωρητικῶς μὲν ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία, πρακτικῶς δὲ ἡ ὅλη ἡσυχαστική-νηπτικὴ τῆς χριστιανικῆς ἀνατολῆς παράδοσις, ἡ ὄποια ἐκορυφώθη κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ἐν Βυζαντίῳ. Οὕτω ὁ Μελενικιώτης ἡσυχαστής βεβαιοῦ ὅτι «μόνης τῆς θείας χάριτος ἔδιον τὸ ἀναλόγως χαρίζεσθαι θέωσιν»⁴.

Τὴν τοιαύτη ἀπόλυτος κατάφασις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποκλειστικότης, τὴν ὄποιαν ὁ συγγραφεὺς ἡμῶν ἀποδίδει εἰς τὴν θείαν χάριν, καθίσταται παρεξηγήσιμος, ἐὰν ὁ ἐρευνητὴς παρίδῃ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κάλλιστος εἶναι ἡσυχαστής, τουτέστιν ἀσκητής, ὅστις ἀγωνίζεται μὲν καὶ βιάζει νυχθμερὸν τὴν φύσιν⁵ χάριν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, καταβάλλει

1. Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Σωτηριολογικὴ ἔρμηνείᾳ τῆς θείας μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος», ἐν τόμῳ Πότημα εὐγνωμον Βασ. Βέλλα, Ἀθῆναι 1969, σ. 270 - 271.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 349.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 381.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 492.

5. Πρβλ. καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ τῆς ΚΛΙΜΑΚΟΣ, καθ' ὃν «μοναχός ἐστι βία φύσεως διηγήκης» (Κλίμαξ 1, PG 88, 634C).

ἀδιαλείπτως πᾶσαν δυνατήν προσπάθειαν πρὸς τελειότητα καὶ θέωσιν, ἀλλ' ἐν τῇ βαθείᾳ ταπεινοφροσύνῃ αὐτοῦ ἀναμένει τὴν θέωσιν ἐκ μόνης τῆς θείας χάριτος¹. Τοιουτορύπως ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ αἰσθησις τῆς μηδαιμνότητος, ἔξ οὗ η ἐσχάτη ταπείνωσις ἔναντι τοῦ ἀπείρου καὶ ἀπείρως ἀγαπῶντος Θεοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ η ἀσίγαστος τοῦ προσώπου ἀγωνία πρὸς σωτηρίαν δημιουργοῦν δύο ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει σωτηρίους, ἀλλ' ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους ροπάς: 'Ο ἀσκητὴς ἀσκεῖται καὶ δρᾶ κατὰ Χριστὸν τόσον ἐντόνως, ώς ἐὰν η θέωσις ἐξηρτᾶτο ὑπὸ μόνου τοῦ ἀσκουμένου προσώπου· συγχρόνως δμως διακατέχεται οὗτος ὑπὸ τόσον παρακλητικοῦ πρὸς τὸν Θεὸν πνεύματος, ώς ἐὰν η σωτηρία αὐτοῦ ἐξηρτᾶτο ὑπὸ μόνου τοῦ Θεοῦ. 'Η ἀντίφασις συνιστᾷ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, τὴν δοτούνταν ὁ Κάλλιστος δὲν παρέχει θεωρητικῶς, ἀλλὰ ζῆται ὑπαρξιακῶς.

'Ο «συστηματικὸς» ἔρευνητῆς θ' ἀναζητήσῃ ἀσφαλῶς τὴν ὑπερνίκησιν τῆς ἀνωτέρω ἀντιφάσεως. 'Αλλ' εἰς μάτην. Τοῦτο δὲ διέτι τὸ πρόβλημα είναι πρακτικὸν καὶ οὐχὶ θεωρητικόν, η ὑπερνίκησις δηλ. τῆς τοιαύτης ἀντιφάσεως συντελεῖται ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ τῇ θεώσει αὐτῆς, οὐδέποτε δὲ ἐν τῷ πλαισίῳ διαλεκτικῆς τίνος διαδικασίας τοῦ νοῦ.

β. 'Υπὸ τὰς προϋποθέσεις αὐτὰς ὁ Κάλλιστος ἀναμένει τὸ «ὑπὲρ φύσιν φῶς»², τὸ δόπιον θεωρεῖ ἀπόρροιαν μὲν τῆς θεώσεως, ἵκανὸν δὲ να λαμπρύνῃ³ τὴν διαρρήξασαν τὰ δεσμὰ τοῦ Σατανᾶ φύσιν τοῦ ἀνθρώπου⁴. Τὴν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, κατὰ θείαν δωρεάν, παρουσίαν τοῦ θείου «ὑπὲρ φύσιν» φωτὸς ὁ Κάλλιστος χαρακτηρίζει συχνάκις καὶ ώς «θείαν ἔλλαμψιν»⁵, συντελουμένην, ώς ήδη ἐλέχθη, ἐν τῇ καρδίᾳ⁶. Τὸ θεῖον τοῦτο φῶς, «οὐδὲν κοινὸν ἔχον μετὰ τοῦ φωτὸς τῆς δημιουργίας, συνάπτει σκέψιν, λόγον καὶ φρόνησιν μετά... τῆς παρουσίας τῆς δυνάμεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καὶ ἀποτελεῖ οὕτω γνωστικὴν δύναμιν πρὸς κατάφασιν τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ»⁷, νοούμενης ώς θεοπτίας.

«Η θεία ἔλλαμψις ἐν καρδίᾳ»⁸ σημαίνει «συναφὴν Θεοῦ πρὸς ἄν-

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 492.

2. Αὔτοις.

3. Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, 'Αθῆναι 1956, σ. 6. καὶ Τοῦ αὖτοῦ, «Σωτηριολογική ἐρμηνεία τῆς θείας μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος», ἐν τόμῳ Πόνημα εὐγνωμον Βασ. Βέλλα, 'Αθῆναι 1969, σ. 266 - 268.

4. Αὔτοις.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 349.

6. Αὔτοις.

7. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν, 'Αθῆναι 1965, σ. 242.

8. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 349.

θρωπον»¹, διότι «ἴνοτε τὴν ψυχὴν Θεῷ»². Αἱ ἐκφράσεις, δι' ὧν καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀποδοθῇ τὸ γεγονός τῆς θεώσεως καὶ ἐλλάμψεως, εἰναι πολλαὶ καὶ ποικίλαι, διότι καθ' ἑκυτὸ τὸ πρὸς ἐκφρασιν γεγονός τοῦτο τυγχάνει ἀρρητον καὶ ἀνέκφραστον, ως καὶ αὐτὸς ὁ Κάλλιστος πιστεύει, λέγων περὶ ἐλλάμψεως ὅτι αὕτη εἶναι «ἄρρητος ἐνέργεια ἐν ψυχῇ»³.

'Ο κεχαριτωμένος θεόπτης, θεωρῶν τὸ θεῖον φῶς, αἰσθάνεται πεπληρωμένος τούτου πλὴν δμως τὰ εἰς τὴν διάθεσίν του ἐκφραστικά μέσα εἶναι ἀκρως ἀνεπαρκῆ διὰ κατ' οὐσίαν χαρακτηρισμοὺς αὐτοῦ. "Οθεν, μὴ δυνάμενος ὁ Κάλλιστος νὰ δρίσῃ τὸ «θεῖον φῶς», τὴν «ἔλλαμψιν» καὶ τὴν «θέωσιν» (τοὺς δρους τούτους χρησιμοποιεῖ ἀδιακρίτως πρὸς δήλωσιν τοῦ αὐτοῦ πάντοτε γεγονότος), καταφεύγει εἰς ποικιλωτάτας ἐκφράσεις, συνηθέστερον δὲ προτιμᾶς νὰ διμιῇ περὶ τοῦ γεγονότος τούτου ἐκθέτων καὶ περιγράφων τὰ ἀποτέλεσματα αὐτοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Τοιοῦτον π.χ. ἀποτέλεσμα τυγχάνει τὸ γεγονός, καθ' ὃ ἐλλαμπόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀκτίστου φωτὸς, συνδοξαζόμεθα⁴ μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ «σύμμορφοι τῆς δόξης γινόμεθα»⁵ τούτου. 'Η χάρις δηλ. η ἐφ' ἡμᾶς πνέουσα, «ἀεικίνητος ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δύναμις καὶ ἐνέργεια γίνεται πνευματική»⁶, ἐνοῦσα τὴν κτιστὴν τοῦ ἀνθρώπου φύσιν ταῖς θείαις ἀκτῖσι καὶ δυνάμεσι ταῖς προιόνταις ἐκ τῆς θείας οὐσίας καὶ ταύτην ἀποκαλυπτούσαις ἐν τῷ κόσμῳ⁷ «τιῶν οἰκείων δρων ὑπεράνω κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς (θείας) δόξης» οὕτως, ὥστε νὰ εἰσέρχηται εἰς τὴν αὐτὴν δόξαν καὶ τὴν αὐτὴν μορφήν, εἰς ἣν εὑρηται αὐτὸς ὁ θεάνθρωπος Χριστός.

7. Χαρακτήρ τοῦ θείου φωτός.

'Ἐκ τῶν ἀκανθωδεστέρων προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀναφέρονται εἰς τὴν ἔλλαμψιν η τὸ θεῖον φῶς, τυγχάνει τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτῆρος τοῦ φωτὸς τούτου. Διὰ τὸν Κάλλιστον, ἐρειδόμενον ἐπὶ χωρίου Μακαρίου τοῦ Αιγυπτίου, «ἡ τελεία τοῦ πνεύματος ἔλλαμψις»⁸ ἔγκειται οὐχὶ εἰς μόνην

1. Αὔτοις.

2. Αὔτοις.

3. Αὔτοις.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 324.

5. Αὔτοις.

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 481.

7. Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Σωτηριολογική ἐρμηνεία τῆς θείας μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος», ἐν τόμῳ Πόνημα εὐγνωμον Βασ. Βέλλα, 'Αθῆναι 1969, σ. 268.

8. ΜΑΚΑΡΙΟΥ τοῦ ΑΙΓΥΠΤΙΟΥ (τοῦ Μεγάλου), Λόγος περὶ ἐλευθερίας τοῦ νοός, PG 34, 956D. Πρβλ. καὶ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 501.

τὴν φανέρωσιν νοημάτων¹, εἰς τὴν διαύγειαν δῆλο. τῆς νοητικῆς λειτουργίας, ἀλλ' εἰς τὸ πνεῦμα καθόλου, εἰς τὸ ὄποιον φέρει διηνεκῶς «ύποστατικὸν φῶς»². Τὸ παύλειον χωρίον «ὁ Θεὸς ὁ εἶπὼν ἐκ σκότους φῶς λάμψαι, δεὶς ἔλαμψεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν»³ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὄποιον στηρίζουν τὴν ἀνωτέρω ἐμπειρίαν⁴ αὐτῶν ὃ τε Μακάριος καὶ ὁ Κάλλιστος. «Οἱ ήσυχαστῆς ἡμῶν ἐμμένει ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ἐμπειρικὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ, καθ' ἣν τὸ φῶς εἰναι «ύποστατικόν», ἢ, πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεως, ἐνυπόστατον, δύναμις τοῦ Ἀγίου Πνεύματος «καθ' ὑπόστασιν» καὶ οὐχὶ φωτισμὸς ἀπλοῦς τῆς διανοίας⁵. Διὰ τοῦ ἐνυπόστατου φωτὸς ὃ τῶν ἑθνῶν ἀπόστολος Παῦλος ἀνηρτάγη εἰς τρίτον οὐρανὸν καὶ ἐγένετο «μυστηρίων ἀλαλήτων ἀκουστής». Τούτου δὲ οἱ δρθαλμοί, «μὴ δὴ ἐνεγκόντες αὐτὸν ἀπετυφλώθησαν»⁶. Σημειωθήτω πρὸς τούτοις ὅτι ἀλλαχοῦ ὁ Κάλλιστος «ἐνυπόστατον» καλεῖ καὶ τὴν θείαν ἔλλαμψιν⁷, τὴν ὄποιαν οὐσιαστικῶς δὲν διακρίνει ἀπὸ τοῦ θείου φωτός. «Ἡ τοιαύτη τοῖς ἀνθρώποις παρεχομένη ἐνυπόστατος ἔλλαμψις, ἀκριβῶς διὰ τὸ εἰναι αὐτὴν ἐνυπόστατον, «οὐκ ἔχει γένεσιν, ἀλλ' ἀνεπινόητον ἐν τοῖς ἀξίοις φανέρωσιν»⁸. Ἐκ τῶν συμφραζομένων συνάγεται ὅτι τὸ νόημα, τὸ ὄποιον ὁ Κάλλιστος ἀποδίδει εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ φωτὸς ὡς «ύποστατικοῦ, «καθ' ὑπόστασιν» καὶ «ἐνυπόστατου», εἰναι ἀνάλογον ἐκείνου τὸ ὄποιον σημαίνονται οἱ λόγοι τοῦ Ὁμολογητοῦ Μαξίμου: «Τὸ ἐνυπόστατον δηλοῦ τὸ ἐνύπαρκτον, ἐνύπαρκτον δὲ ἐστι τὸ οὐσιώδους καὶ φυσικῆς μετέχοντος ὑπάρχεως»⁹. Τὸ φῶς, δῆλο. αἱ θείαι ἐνέργειαι, εἰναι ἐνυπόστατοι ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι εἰναι ἀκτιστοι, ἀφ' ἔτερου δὲ διότι ἔχουν ἐν ἑαυταῖς ὑπαρξίᾳ. Χαρακτηριστικὴ εἰναι παρὰ τῷ Καλλίστῳ ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἔνωσις, ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου, ἐπιτυγχάνεται «ἔλλαμψει ἐνυπόστατῷ ἐν καρδίᾳ τοῦ ζωοποιοῦ καὶ φωτιστικοῦ Πνεύματος»¹⁰.

1. Αὐτόθι.

2. Ἐνθ. ἀνωτ., PG 34, 956D - 957B.

3. B' Κορινθ. 4, 6.

4. Πρὸς κατανόησιν τῶν ἑκάστοτε ὑπὸ τοῦ Καλλίστου λεγομένων εἰναι ἀναγκαῖον νὰ ὑπενθυμίζωμεν, ὅτι ταῦτα ἀποτελοῦν κυρίως καὶ πρωτίστως ἔκφρασιν πραγματικῆς ἐμπειρίας αὐτοῦ.

5. ΜΑΚΑΡΙΟΥ τοῦ ΑΙΓΥΠΤΙΟΥ, Λόγος περὶ ἐλευθερίας τοῦ νοός, PG 34, 957AB.

6. Αὐτόθι.

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 376.

8. Αὐτόθι.

9. PG 91, 205A. Πρβλ. καὶ PG 91, 704D.

10. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 475.

«Ἡ ἀναγνώρισις ἐνυποστάτου θείου φωτὸς ἡ θείας ἔλλαμψεως ἀπετέλεσε μεγάλης σπουδαιότητος θεολογικὴν θέσιν, διότι ἔχοησίμευσεν ὡς βάσις καὶ ἔρεισμα σταθερὸν δι' ἀπασαν τὴν θεολογίαν τῆς θεοπτίας. Ἀλλὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἡσυχαστῶν τοῦ ἡδὲ αἰῶνος καὶ δῆλο καὶ τοῦ ἡμετέρου Καλλίστου δὲν ἔχητελεῖτο οὔτε εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι τὸ θείον φῶς εἰναι ἐνυπόστατον οὔτε εἰς τὴν κατάδειξιν τοῦ ὅτι ἡ ἐπενέργεια τοῦ φωτὸς τούτου δὲν ἔφερεν ἀπλῆν διαύγειαν τοῦ νοὸς ἀνεπιτέρω σημασίας. Οἱ νηπτικοί, ἐν οἷς καὶ ὁ Κάλλιστος, ὑπὸ τὴν πίεσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ ἀποφατισμοῦ τοῦ Βαρλαάμ καὶ τῶν τούτου ὅμοφρόνων ἀνθρωπιστῶν καὶ ἀγνωστικιστῶν, ἐπείγοντο νὰ διακρίνουν τοῦ ἐνυποστάτου τούτου θείου φωτὸς τὴν θείαν καὶ ἀκήρατον τοῦ Θεοῦ οὐσίαν, νὰ εἴπουν δὲ ίκανοποιητικῶς τί εἰναι καθ' ἔκυτο τὸ θείον φῶς.

«Ο στόχος τοῦ Καλλίστου ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἰναι ἔτι συγκεκριμένος, καθορισθεὶς ὑπὸ τῆς ἔξης θέσεως τοῦ Ἀκινάτου: «Ἡ τοίνυν διαθέσις, δι' ἡς ὁ κτιστός νοῦς πρὸς τὴν νοερὰν τῆς θείας οὐσίας θεωρίαν ἀποδημεῖ, ὅμολόγως φῶς δόξης λέγεται... τοῦτο δέ ἐστι τὸ φῶς, περὶ οὗ λέγεται ἐν τοῖς ϕαλμοῖς 'ἐν τῷ φωτὶ σου δύψομεθα φῶς'¹, δηλαδὴ τῆς θείας οὐσίας»². Τὸ φῶς ἐπομένως, διὰ τοῦ ὄποιου κατ' Ἀκινάτον³ ὀρᾶται ὁ Θεός, εἰναι φῶς θείον, μάλιστα δὲ μέρος αὐτῆς ταύτης τῆς θείας οὐσίας. «Ἡ τοιαύτη δ' ἀκριβῶς ταύτισις οὐσίας Θεοῦ καὶ φωτὸς θείου ἀπετέλει τὸν στόχον τοῦ Καλλίστου, διστις δὲν ἔδέχετο αὐτήν, ἐπειδὴ διὰ τῆς ταυτίσεως ἥρετο κατ' ἀνάγκην ἡ παρὰ τοῖς προσευχομένοις ήσυχαστᾶς δυνατότης τῆς θείας τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ διότι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ δι' ἀπασαν τὴν πατερικὴν καὶ βυζαντινὴν παράδοσιν τυγχάνει ἀγνωστος, ἀθέατος, ἀκατάληπτος καὶ ἀπερινόητος.

«Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ποίᾳ ἡ σχέσις μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ θείου φωτός, ἐφ' ὅσον τὸ δεύτερον οὔτε θεία οὐσία⁴ εἰναι οὔτε κτίσμα⁵ ἀποτελεῖ; «Ἡ ἀπάντησις τοῦ Καλλίστου εἰναι σαφῆς ἐν προκειμένῳ τὸ φῶς «ἐνέργειά ἐστι τοῦ Θεοῦ, μετεχομένη ἀναλόγως ὑπὸ τῶν κτιστῶν καὶ πᾶσαν ὑπερβαίνοντα φύσιν κτιστήν»⁶. Τὸ φῶς ἐπομένως εἰναι ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἐνέργεια τῆς θείας οὐσίας, τῆς θείας φύσεως, χωρὶς νὰ

1. Ψαλμ. 35, 10.

2. S. c. G. III 53 (X 247β).

3. «Εἰ δέοι τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν ὀρᾶσθαι, δι' ἔκυτης αὐτὴν τὴν θείαν οὐσίαν τὸν νοῦν ὀρᾶν, διστε ἐν ταύτῃ τῇ θεωρίᾳ εἰναι τὴν θείαν οὐσίαν καὶ τὸ ὄραμενον καὶ διὰ ὀρᾶται» (S. c. G. III 51, X 245 β).

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 517.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 518.

6. Αὐτόθι.

ταυτίζηται πρὸς τὴν οὐσίαν ἡ φύσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ θέσις αὕτη, ἀφορῶσα εἰς γεγονότα μὴ προσιτὰ εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, δὲν δύναται νὰ τύχῃ λογικῆς ὑποστηρίξεως. Οὖτω δὲ Κάλλιστος καταφεύγει εἰς παραδείγματα εἰλημμένα ἐκ τῆς φύσεως, ἀποβλέπων οὐχὶ εἰς τὸ νὰ δώσῃ ἔστω καὶ ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν θείων τούτων ἀληθειῶν, ἀλλ’ εἰς τὸ νὰ δεῖξῃ εἰς τοὺς ἀντιφρονοῦντας καὶ δὴ καὶ εἰς τὸν Θωμᾶν, δτι δσα οὗτος λέγει τῷ Ἀριστοτέλει ἐπόμενος¹, δύνανται νὰ ἀνατραποῦν καὶ διὰ τῶν ἀναλογιῶν τῆς φύσεως. Ἀναφέρει λοιπὸν δὲ Κάλλιστος δτι «ἐκ τοῦ πυρὸς προχεῖται ἡ θέρμη τε καὶ τὸ φῶς»², οὐδέποτε δὲ τὸ πῦρ ἐκ τῆς θέρμης καὶ τοῦ φωτός³. «Οὐκ ἄρα οὐσία ἡ θέρμη, ὡς οὔτε τὸ φῶς, ἀλλὰ δυνάμεις ταῦτα τῆς πυράδους οὐσίας καὶ δυνάμεις ἥκιστα συμβεβηκυῖαι, ἀλλὰ οὐσιώδεις καὶ φυσικαί»⁴.

Τὸ φῶς καὶ ἡ θέρμη εἶναι μὲν δυνάμεις τῆς οὐσίας τοῦ πυρός, οὐχὶ δὲ αὕτη ἀὕτη ἡ οὐσία τούτου, δπως ἀλλο ὁ ἥλιος καὶ ἀλλο⁵ ἡ ἀκτὶς αὐτοῦ. Ἡ ἀκτὶς εἶναι ἡ λαμπρότης καὶ ἡ πηγαία φωτιστικὴ δύναμις τοῦ ἥλιου⁶. «Οπως λοιπὸν δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ταυτίσωμεν τὴν οὐσίαν τοῦ ἥλιου πρὸς τὴν τούτου ἀκτῖνα, οὔτω καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τῶν θείων, τῶν ἀποκεκαλυμμένων καὶ μόνον βιουμένων ἀληθειῶν, ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ θεῖον φῶς, ὅπερ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μόνον ὡς ἐνέργεια ἀκτιστος τῆς θείας οὐσίας. «Τὸ φῶς... οὔτε οὐσία ἐστὶ τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπὲρ φύσιν ἐστί»⁷. Τοῦ θείου φωτὸς δὲ χαρακτήριο ὅμοιάζει πρὸς τὸν τῆς θείας δυνάμεως, τῆς θείας σοφίας καὶ τῆς θείας ἀγαθότητος, αἴτινες «ἐνέργεια εἰσὶ τῆς θείας οὐσίας, ἀποδέουσαι μὲν ταύτης, ὡς ἐκεῖθεν ἡρτημέναι καὶ μετεχόμεναι παρὰ τῶν κτιστῶν, ὑπερφυῖαι δὲ δύνται»⁸. Τὸ φῶς ἄρα καὶ αἱ λοιπαὶ ἀπειράριθμοι θεῖαι ἐνέργειαι εἶναι «δύνται» ὑπερφυῖαι «καὶ ἀκτιστα ὡς οὐσιώδη τοῦ Θεοῦ καὶ πεφυκότα τῇ θείᾳ οὐσίᾳ»⁹.

1. «Περὶ γὰρ φωτὸς ἱεροῦ εἰπεῖν ὅρμηθεις (δ Θωμᾶς), δ πορρωτάτω τούτου τυγχάνων, οὐκ ἔρωτῷ τοὺς ἄγιους καὶ μνήσκει ἀπὸ τῶν πεπειραμένων τὸ πρᾶγμα, ίνα καὶ διποσοῦν εἰπεῖν δόξῃ τι, ἀλλ’ ἐγκαταλειμμένος ὃν διὰ τὴν αὐτοῦ δυσπιστίαν (sic) ὑπὸ τοῦ Θεοῦ... ὡς τὸν Ἀριστοτέλην ἐν τοῖς τοιούτοις-οἷοις μυστικοῖς θείοις! διδάσκαλον δέχεσθαι καὶ βεβαιωτὴν» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 492).

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 524.

3. Αὐτόθι.

4. Αὐτόθι.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 525.

6. Αὐτόθι.

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 506.

8. Αὐτόθι.

9. Αὐτόθι.

‘Ο Κάλλιστος χρησιμοποιεῖ τὰ ἐπίθετα «οὐσιώδη» καὶ «πεφυκότα», ίνα δηλώσῃ δτι τὰ ὑπερφυῖ δύνται, οἷον τὸ φῶς, ἡ σοφία, ἡ ἀγαθότης καὶ ἄλλαι ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἀποτελέσματα τῆς θείας οὐσίας, τῆς ὅποιας ἡ μπαρξίας καὶ μόνον ἐγγυᾶται διὰ τὴν ὑπαρξίαν καὶ τὴν θείαν καταγωγὴν αὐτῶν.

‘Η διδασκαλία αὕτη τοῦ Καλλίστου, καθ’ ἥν αἱ θεῖαι ἐνέργειαι χαρακτηρίζονται ὡς οὐσιώδη μὲν δύνται, οὐχὶ δὲ καὶ τμήματα τῆς θείας οὐσίας, εἶναι ἐκ τῶν δυσκολωτάτων τῆς θεολογίας θεμάτων, τὰ ὅποια ἀντεμετώπισαν οἱ θεολόγοι τῆς θεοπτίας. Καὶ ἐβεβαίωσαν μὲν οἱ θεολόγοι οὗτοι διὰ τῆς ἐν τοῖς ἕργοις αὐτῶν κατατεθίσης σχετικῆς ἐμπειρίας τὸ γεγονός τῆς διακρίσεως ταύτης, πλὴν δμως, ὡς ὅλωστε ἡτο φυσικόν, δὲν ἐπεισαν καὶ τοὺς ὅπωσδήποτε ἀγνωστικίζοντας νοησιαρχικούς θεολόγους, διότι οἱ τελευταῖοι οὔτε τὴν πνευματικήν καὶ δὴ καὶ νηπικήν τῶν πρώτων παράδοσιν ἀπεδέχοντο, οὔτε τὴν τοιαύτην θρησκευτικήν ἐμπειρίαν ἔθεωρουν ὡς τὴν ἀσφαλεστέραν καὶ ἐγκυροτέραν ὃδὸν πρὸς θεωρίαν καὶ γνῶσιν τῶν θείων ἀληθειῶν.

Τὸ θεῖον φῶς πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ εἶναι ἀφ’ ἐνδε μὲν θεῖον, ἀφ’ ἔτερου δὲ ἀκτιστον, ἡτο οὐχὶ κτίσμα, ἐπειδὴ ὅλως θὰ καθίστατο ἀδύνατος ἡ θέα τοῦ Θεοῦ, τὴν δόποιαν ὑπεσχέθη ὁ Θεάνθρωπος· «μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, δτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν δψονται»¹. Συγχρόνως δμως, ἐὰν τὸ θεῖον φῶς δὲν ἡτο κτίσμα καὶ δημιούργημα ἐν χρόνῳ, ἀλλ’ ἀκτιστόν τι καὶ ἄρα ἀλιδιον, ἐκινδύνευεν ἡ θεότης, διότι αὕτη ἐκχέουσα² τὸ φῶς, τὴν χάριν, τὸ θεῖον πνεῦμα, τὴν ἐλλαμψίν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὁφειλε νὰ ἐκχέῃ ἑαυτὴν, ὁφειλε νὰ αὐτοκενοῦται, νὰ αὐτομερίζηται καὶ νὰ διασπειρήται εἰς τοὺς ἐκλεκτούς. Τὸν κίνδυνον τοῦτον διαβλέψας ὁ Κάλλιστος, δηλοῦ, ἀπαντῶν εἰς τοὺς συγχρόνους αὐτῷ ἀνθρωπιστὰς βαρλααμίτας καὶ θωμιστάς, δτι «θεότης οὐκ ἐκχεῖται, οὔτε μὴν ἡ θεία οὐσία, ἀλλ’ ἡ ἐνέργεια, ὡς οἱ ἱεροδιδάσκαλοι λέγουσιν»³. ‘Η θεία οὐσία καὶ φύσις, οὖσα ἀτρεπτος, ἀναλοίωτος, ἀμέθετος, ἀδιαιρετος καὶ ἀμεριστος ἐκδηλοῦται, ἐκφαίνεται δι’ ἐνέργειῶν ἀκτιστῶν, δν μία τὸ θεῖον φῶς, τὸ περιαυγάσαν ἐπὶ τοῦ δρους Θαβώρ τοὺς μαθητὰς καὶ τὸ δρώμενον ὑπὸ τῶν ἀείποτε νηφόντων⁴.

1. Ματθ. 5, 8.

2. «Ἐσωσεν ἡμᾶς διὰ λουτροῦ παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαίνωσεως Πνεύματος Ἀγίου, οδ ἐξέχεεν ἀφ’ ἡμᾶς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Τίτ. 3, 6).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 483.

4. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, Σύνοψις δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Εκκλησίας, Αθῆναι 1960, σ. 15.

8. Τὸ «ἄβατον» τῆς θείας οὐσίας.

Ἐπὶ τοῦ ἀκαταλήπτου καὶ ἀπροσπελάστου τῆς θείας οὐσίας ἡ Ἀγία Γραφὴ φαίνεται παρέχουσα σοβαρὰν δυσκολίαν. Ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως δὲν συμβαίνει τοιοῦτόν τι. Τὰ ἐπίμαχα χωρία, δι’ ὧν ὁ Θεὸς φέρεται ταυτιζόμενος πρὸς τὸ φῶς, εἰναι τὰ ἔξης: «Ο Θεὸς φῶς ἐστιν»¹ καὶ «ἡν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἀνθρώπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον»². Τὰ χωρία ταῦτα καὶ τὰ τούτοις ὅμοια χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τοῦ πρήγκηπος τῶν σχολαστικῶν Θωμᾶ πρὸς θεμελίωσιν καὶ κραταίωσιν τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ περὶ ταυτότητος θείας οὐσίας καὶ θείου φωτός, ὅπερ κατ’ αὐτὸν θὰ παρεσχεθῇ ἐν τοῖς ἐσχάτοις εἰς τοὺς ἀκλεκτούς, ἵνα οὗτοι τότε μόνον γνωρίσουν κατ’ οὐσίαν τὸν Θεόν³. Ἀλλ ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν ἐπικροτεῖται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου. Κατ’ αὐτὸν ἡ Ἀγία Γραφὴ ἀποδίδει «τὰς ὄνομασίας» τῶν «αἰτιαῶν» εἰς τὴν αἰτίαν αὐτῶν, ἥτοι εἰς τὸν Θεόν⁴. Τοιουτορόπως ἐκ τοῦ δι τὸν ὁ Θεὸς δημιουργεῖ τὸ ἀγαθὸν ὄνομάζομεν αὐτὸν ἀγαθότητα· ἐκ τοῦ δι τὸν ὁ Θεὸς καὶ τὰ δημιουργήματα αὐτοῦ εἰναι σοφὰ καλοῦμεν αὐτὸν σοφίαν· ἐκ τοῦ δι τὸν ὁ Θεὸς εἰναι δυνατός καλοῦμεν αὐτὸν δύναμιν. Ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ δηλοντός θείων ἐνεργειῶν, κυημάτων θείας οὐσίας, χαρακτηρίζομεν καὶ αὐτὴν τὴν οὐσίαν. Τοῦτο συμβαίνει ἐν προκειμένῳ, διότι ἡ οὐσία καθ’ ἐαυτὴν παραμένει ἀπρόσιτος, ἀρα δὲ καὶ «ἀνώνυμος ὡς ὑπὲρ πᾶν ὄνομα»⁵. Οὕτω οἱ ἀνθρώποι, ἐπιχειρήσαντες νὰ ὑπερικήσουν τὴν ἀνωνυμίαν χάριν τῆς πρὸς ἀλλήλους συναντιλήψεως, ἐχαρακτήρισαν τὴν θείαν οὐσίαν κατὰ τὰς «περὶ τὴν οὐσίαν»⁶ θείας ἐνεργείας. Ἐν τῷ πλαισίῳ δὲ τῆς τοιαύτης ἐρμηνείας νοεῖ καὶ ὁ Καλλίστος τὸ τοῦ Ἰωάννου «ὁ Θεὸς φῶς ἐστιν»⁷. Διὸ καὶ ἐπιλέγει· «εἰ δὲ καὶ φῶς ὁ Θεὸς λέγεται, ὡς αἴτιος τούτου λέγεται»⁸. Ο

1. A' Ἰωάν. 1, 5.

2. Ἰωάν. 1, 9.

3. S. c. G. III 53.

4. «Εἰσθε γάρ ἡ λεπτὴ Γραφὴ τῷ πλαισίῳ ἀνατιθέναι τὰς ὄνομασίας τῶν αἰτιαῶν, ὡς ἀγαθότητα τὸν Θεόν καὶ σοφίαν τὸν σοφὸν καὶ δύναμιν τὸν δυνατόν. Χριστὸς γάρ φησι· 'Θεοῦ σοφία καὶ Θεοῦ δύναμις' (A' Κορινθ. 1, 24)· καὶ πάντα ἀπλῶς τὰ ἐκ τῆς οὐσίας προέντα τὴν οὐσίαν καλοῦμεν, ἐπει τοι γε ἡ οὐσία ἀνώνυμός ἐστιν ὡς ὑπὲρ πᾶν ὄνομα, ἐκ τῶν περὶ αὐτὴν δὲ τὰς ὄνομασίας ποιούμεθα καὶ οὐκ οὐσία ταῦτα κυρίως εἰσίν, ἀλλὰ περὶ τὴν οὐσίαν αὐτὴν, καν δικαιοσύνην εἶποις, καν πρόνοιαν ἡ ἀλήθειαν, καν εἰ τὸν τοιούτων» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 503).

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 503.

6. Αὐτόθι.

7. A' Ἰωάν. 1, 5.

8. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 503.

Θεὸς ἐκλήθη φῶς ἐπειδὴ «φωτίζει», «οὖκουν δι τὸ φῶς ἐστιν οὐσία Θεοῦ»¹.

Παρομοίαν, φαινομενικὴν δηλαδή, δυσκολίαν παρέχει καὶ ἔτερον χωρίον τοῦ Ἰωάννου· «οἰδάμεν δὲ δι τὸν φανερωθῆ (ό Θεός), διμοιοι αὐτῷ ἐσόμεθα, δι τὸν φόβομεθα αὐτὸν καθὼς ἐστιν»². Ο Καλλίστος, ἀπηχῶν ἴδεαν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου³, προβαίνει εἰς μίαν λεπτολόγον διασάφησιν τοῦ «καθὼς ἐστιν», λέγων δι τὸν πρόδηλον δι τὸν οὐσίαν δύομεθα, τοῦτο γάρ δηλοῖ τὸ τί ἐστιν, ἀλλὰ τὰ περὶ τὴν οὐσίαν τοῦτο γάρ δηλοῖ τὸ καθὼς ἐστιν»⁴. Τὸ «καθὼς ἐστιν» ἐπομένως ἀναφέρεται εἰς «τὰ περὶ τὴν θείαν οὐσίαν»⁵, τὴν ὁποίαν ἀπ’ εὐθείας καὶ κυρίως δηλοῖ τὸ «τί ἐστιν», δι περ ἀκριβῶς σημαίνει ἄρσιν τοῦ πέπλου τῆς θείας οὐσίας, δὲν χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τοῦ λεπτοῦ Εὐαγγελιστοῦ.

Τὸ περιεχόμενον τοῦ εὐαγγελικοῦ «καθὼς ἐστιν» καὶ δια διαλαμβάνει ὁ Καλλίστος ἐν τῇ φράσει «τὰ περὶ τὴν θείαν οὐσίαν», δι τῆς θείας ἀξιοῦνται οἱ ἐν Χριστῷ κεχαριτωμένοι, συνιστοῦν τὴν λαμπρότητα, τὴν δόξαν καὶ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ⁶. Τούναντίον δι τὸν πάροχει ὑπὸ τὸ «τί ἐστιν», δηλαδὴ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, «μένει ἀνεπινόητον»⁷. «Ο, τι δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν εἰναι δι τὸ πρόκειται περὶ τίνος «ἄβατου καὶ ἀπροσπελάστου παντὶ νῷ»⁸. «Ηδη εὑρισκόμεθα εἰς γνώμην καὶ προσφιλῆ ἀτμόσφαιραν, εἰς τὴν ἀποφατικὴν παράδοσιν τοῦ ἀνατολικοῦ Χριστιανισμοῦ, δι τοις διὰ τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας στηρίζει τὸν θρησκευτικὸν ἀποφατισμὸν τῆς καθόλου νηπτικῆς θεολογίας καὶ δὴ καὶ τῆς τοῦ Καλλίστου⁹. Οὕτω δι τοῦ Μέγας Βασιλείος λέγει· «αὐτὴν τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ τίς οὐ καταδέξεται ὑπὲρ πάντα νοῦν καὶ ὑπὲρ πᾶσαν γνῶσιν ἀνθρώπων εἰναι; Οἷμαι δὲ οὐκ ἀνθρώπους μό-

1. Αὐτόθι.

2. A' Ἰωάν. 3, 2.

3. «Τὸ τί εἰναι τοῦ Θεοῦ τὴν οὐσίαν ἐδήλωσεν. Οὐ λέγω ποιότητα ἡ ποσότητα, ὡς ἔκεινοι ἐπαγγέλλονται ἀποδεῖξαι ματαιολογοῦντες· ἀλλὰ τοῦτο, πῶς εἰναι δεῖνυσι τοῦ Θεοῦ τὴν οὐσίαν ἡ τῆς ἀγενήτου φωνῆς ὄνομασία. Τὸ δὲ πῶς εἰναι τι, καὶ αὐτὸ δέκεινο δ ἐστιν, δι τοιον εἰναι ἡ τί εἰναι, πολὺ μᾶλλον δηλοῖν τυγχάνει ὡς ἀνεξιγνίαστον πάσῃ κτιστῇ φύσει ὑπάρχον» (Κατά Εὐνομίον, Ε', PG 29, 749BC).

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 325.

5. Αὐτόθι.

6. «Τὸ καθὼς ἐστιν, οἷον ἐν λαμπρότητι, ἐν δόξῃ, ἐν βασιλείᾳ, ἐν διανεμήσει τῶν θείων δωρεῶν καὶ τοῖς ἑτέροις τούτοις δηλοῖ» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 326).

7. Αὐτόθι.

8. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 286. Πρβλ. καὶ A. Θεοδωρογ., 'Η οὐσία τῆς Ορθοδοξίας, Αθῆναι 1961, σ. 249 - 250.

9. Αὐτόθι, § 211,212.

νον, ἀλλὰ πᾶσαν λογικὴν φύσιν ὑπερβαίνει αὐτῆς τὴν κατάληψιν...»¹.

Ἄφοῦ ή οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀβατος, ἀπροσπέλαστος καὶ ὑπὲρ πᾶσαν γνῶσιν ἀνθρώπων, ἔπειται δτι οὐδεὶς πλὴν τοῦ Θεοῦ «θεωρεῖ κατ' οὐσίαν τὸν Θεόν»². Τοῦτο μάλιστα ἔχει ἴσχυν οὐχὶ μόνον διὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὰ λογικὰ δηλονότι ὄντα, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἀγγέλους, τὰ νοερὰ δηλαδὴ ὄντα, τὰ διόπια ὁ Κάλλιστος ὄνομάζει καὶ «νοητὰς δυνάμεις»³. Ἐκ τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν «νουνεχῶν» ἀνθρώπων οὐ μόνον οὐδεὶς «ἐτόλμησέ ποτε» νὰ ἐπιθυμήσῃ τὴν κατ' οὐσίαν «δρασιν» τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ οὐδὲ κανέπειχείρησεν «ἀναπλάσαι ὄπωσοῦν οὐσίαν Θεοῦ»⁴. Αἱ στρατιαι τῶν ἀγγέλων ἵστανται ἔναντι, ἐνώπιον καὶ περὶ τὸν Θεὸν «ἀπεριέργως καὶ ἀπολυπραγμονήτως»⁵, διότι ή οὐσία αὐτοῦ ὑπέρκειται «ἀπειράκις ἀπειρῶς ἀπάντων γενητῶν»⁶.

Διερωτᾶται δὲ ὁ Κάλλιστος διὰ λόγων Γρηγορίου τῆς Νύσσης, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ διανοηθῇ ὁ ἀνθρώπος οἰονδήποτε εἰδος γνώσεως η θέας τῆς φύσεως η τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, καθ' ήν στιγμὴν «ἡ ζητητικὴ τοῦ ἀνθρώπου διάνοια»⁷ ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσῃ καὶ γνωρίσῃ τ' ἀποτελέσματα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ, οἷον «τά τε ἄλλα πάντα ἔργα καὶ τὰ οὐράνια κάλη;»⁸.

Ἄλλα τόσον ὁ Κάλλιστος δυναταὶ καὶ σύμπασα ἡ χορεία τῶν θεολόγων τῆς θεοπτίας, παρὰ τὸν ἀκραιφνῆ ἀποφατισμὸν αὐτῶν, βεβαιοῦν μετὰ πίστεως ἀκραδάντου δτι «ἴσμεν πολλοὶ τὸν Θεόν»⁹. Οἱ νήφοντες καὶ οἱ γενόμενοι δοχεῖα τῆς θείας χάριτος δὲν παραμένουν ἀμοιροὶ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ θεωροῦν καὶ γνωρίζουν τοῦτον ὡς πρὸς τὰς ἐνεργείας

1. Κατὰ Εὐθομίου, Α', PG 29, 544A. Πρβλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὸν Μακαρισμοῦ, PG 44, 1268 B. Εἰς τὸ Ἀσμα ἀσμάτων, Ὁμιλία Α, PG 44, 784A. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, Κεφάλαια διάφορα. Θεολογικά τε καὶ Οἰκονομικά, PG 92, 1180 καὶ Περὶ διαφόρων ἀποριῶν τῶν ἀγίων Διονυσίου καὶ Γρηγορίου, PG 91, 1168AB.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 465.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 212.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 211.

5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι. Πρβλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΝΥΣΣΗΣ· «οὐδὲν τοῦ Θεοῦ λέγομεν καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν πρόνοιαν, η ἐπιμελεῖται ήμῶν, καὶ τὸ δίκαιον τῆς κρίσεως οὐκ αὐτὴν τὴν οὐσίαν. . . . Ἀλλ' ἀπλοῦς, φησίν, οὐδὲν τοῦτο λέγουσι μὴ ἐρωτάτωσαν, εἰ τὴν οὐσίαν οὐδαμεν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ πυνθανέσθωσαν ήμῶν, εἰ φοβερὸν οὐδαμεν τὸν Θεὸν η εἰ δίκαιον η φιλάνθρωπον; Ταῦτα διαλογοῦμεν εἰδέναι. Εἰ δὲ οὐλλο τοῦτο λέγουσι τὴν οὐσίαν, παραλογίζεσθωσαν ήμᾶς διὰ τῆς ἀπλότητος, αὐτοὶ γάρ ὀμολόγησαν οὐλλο καὶ οὐλλο εἶναι τὴν τε οὐσίαν καὶ τῶν ἀπηριθμημένων ἐκαστον. Ἀλλ' αἱ μὲν ἐνέργειαι ποιεῖται, η δὲ οὐσία ἀπλῆ. Ημεῖς δὲ ἐκ τῶν ἐνέργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεὸν ήμῶν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτοῦ προσετηγίζειν οὐχὶ ὑπισχνούμεθα» αἱ μὲν γάρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρὸς ήμᾶς καταβαίνουσιν, η δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος» (*Ἐπιστολὴ 234, Πρὸς Ἀμφιλόχιον*, PG 32, 868CD - 869AB).

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 477. Πρβλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς Ἀσμα ἀσμάτων, Ὁμιλία ΙΑ', PG 44, 1012C.

8. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 477.

9. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 287.

αὐτοῦ. Διασαφηνίζει δὲ ὁ Κάλλιστος διάλογον περαιτέρω τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνωτέρω φράσεως δι' ἐνδὲ χωρίου ὑψίστης σπουδαιότητος· «ὅρᾶς, τί ποτ' ἔστιν ἡ κληρονομία ἡμῶν; οὐδαμῶς η οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, ἐν δια σφραγιζόμεθα ὡς ἐν ἀρραβώνι¹. Πνεῦμα δὲ ἐνταῦθα τὴν ἐνέργειαν δηλοῦ... «Ο γοῦν ἐντεῦθεν ἐκ μέρους καὶ ὡς ἐν ἀρραβώνι: λαμβάνομεν, τοῦτ' αὐτὸ διλικώτερον καὶ τρανότερον τότε δύσμενα, διὰ τοῦτο ημεῖς οὐράνιοι χρηματίζομεν... διὰ τοῦτο ημεῖς οὐ γινόμεθα κατ' οὐσίαν Θεοῖ, ἀλλὰ κατ' ἐνέργειαν καὶ δωρεάν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος θεουργούμεθα»².

«Οθεν, συμφώνως πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο, η ἐκ τοῦ Θεοῦ κληρονομία ἡμῶν ἔγκειται εἰς τὸ «πνεῦμα», τουτέστιν εἰς τὴν «ἐνέργειαν» τοῦ Θεοῦ, οὕτω δὲ γνωρίζομεν καὶ δρῶμεν αὐτὸν κατὰ τὰς ἐνεργείας η τὰς ἐκφάνσεις τῆς οὐσίας αὐτοῦ, οὐδέποτε δὲ κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, ητίς θὰ παραμείνῃ ἔσαιει «ἀπρόσιτος» διὰ πᾶσαν κτιστὴν ἐν τε τῷ παρόντι καὶ τῷ μέλλοντι αἰώνι. Τὸ πνεῦμα η τὰς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ λαμβάνομεν ηδη κατὰ τὸν παρόντα βίον, πλὴν «ἐκ μέρους καὶ ὡς ἐν ἀρραβώνι». Ἐνταῦθα ἐν φιλέτῳ πέτρῳ καὶ τρόπῳ δρῶμεν-γνωρίζομεν τὸν Θεόν, ἐν τῷ αὐτῷ μέτρῳ γινόμεθα καὶ θεοί. Οἱ ἀνθρώποι, οἱ ἔξημῶν δηλαδὴ νήφοντες καὶ κεχαριτωμένοι, θεουργούμεθα κατ' ἐνέργειαν καὶ δωρεάν, οὐχὶ δὲ κατ' οὐσίαν καὶ φυσικῶς, διότι δρῶμεν τὸν Θεὸν κατ' ἐνέργειαν καὶ οὐχὶ κατ' οὐσίαν.

1. *B' Κορινθ. 1, 21 - 22.*

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 293 - 295.

3. Πρβλ. καὶ τὸ πρωτοποριακὸν περὶ τοῦ προκειμένου θέματος χωρίον τοῦ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, τὸ δόπιον γινώσκει καὶ ὁ Κάλλιστος· «τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ εἰδέναι λέγομεν καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν πρόνοιαν, η ἐπιμελεῖται ήμῶν, καὶ τὸ δίκαιον τῆς κρίσεως οὐκ αὐτὴν τὴν οὐσίαν. . . . Ἀλλ' ἀπλοῦς, φησίν, οὐδὲν τοῦτο λέγουσι μὴ ἐρωτάτωσαν, εἰ τὴν οὐσίαν οὐδαμεν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ πυνθανέσθωσαν ήμῶν, εἰ φοβερὸν οὐδαμεν τὸν Θεὸν η εἰ δίκαιον η φιλάνθρωπον; Ταῦτα διαλογοῦμεν εἰδέναι. Εἰ δὲ οὐλλο τοῦτο λέγουσι τὴν οὐσίαν, παραλογίζεσθωσαν ήμᾶς διὰ τῆς ἀπλότητος, αὐτοὶ γάρ ὀμολόγησαν οὐλλο καὶ οὐλλο εἶναι τὴν τε οὐσίαν καὶ τῶν ἀπηριθμημένων ἐκαστον. Ἀλλ' αἱ μὲν ἐνέργειαι ποιεῖται, η δὲ οὐσία ἀπλῆ. Ημεῖς δὲ ἐκ τῶν ἐνέργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεὸν ήμῶν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτοῦ προσετηγίζειν οὐχὶ ὑπισχνούμεθα» (*Ἐπιστολὴ 234, Πρὸς Ἀμφιλόχιον*, PG 32, 868CD - 869AB).

Διὰ τῆς ἀνωτέρω συντόμου ἀναλύσεως σχετικῶν χωρίων τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη κατεφάνη ἡ πρωταρχικὴ σημασία, τὴν ὅποιαν οὗτος ἀποδίδει εἰς τὸ ἐκ τῶν δύο¹ ἀφετηριακῶν σημείων τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας, εἰς τὸν θεολογικὸν τουτέστιν ἀποφατισμόν, τὸν ὅποιον ἔρμηνεύει οὕτως, ὡστε νὰ προκύπτῃ σαφῶς τὸ «ἄβατον» καὶ «ἀπροσπέλαστον» τῆς θείας οὐσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΧΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Ἐλαγωγικά.

“Οσα δὲ Κάλλιστος Μελενικιώτης ἔκθέτει ἐν τῷ τελευταίῳ τμήματι τοῦ ἀντιρρητικοῦ ἔργου του ἀποκτοῦν σημασίαν, μάλιστα δὲ ἔξοχως ἐνδιαφέρουσαν καὶ διὰ τὴν ἐν τισι σημείοις πηγαίνων σκέψιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ, χυρίως, διὰ τὴν στενὴν συνάφειαν αὐτῶν πρὸς τὴν ἀνάλογον περὶ Ἀγίου Πνεύματος διδασκαλίαν τοῦ πολλοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου. Συνάφειαν λέγοντες ἐννοοῦμεν πρωτίστως διτεύπωσε τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ, οὐχὶ συντάσσων δογματικὸν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐγχειρίδιον, ἀλλ’ ἀπαντῶν εἰς θεολογικάς τινας θέσεις τοῦ Ἀκινάτου, τοῦ δποίου τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν ἐπιχειρεῖ νὰ ἔρμηνεύσῃ ὑπὸ τὸ πρᾶσμα μάλιστα θεμελιωδῶν τινῶν προϋποθέσεων τῆς ὅλης θωμιστικῆς θεολογίας.

Εὔρισκόμεθα πρὸ τοῦ προβλήματος, τὸ ὅποιον συνεκλόνισε χυριολεκτικῶς τὴν μεσαιωνικὴν θεολογίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἔχρησιμοποιήθη δὲ πλειστάκις ὑπὸ τῆς ἐκατέρωθεν ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς, δὲ μὲν θεικῶς, δὲ δὲ ἀρνητικῶς, ἀναλόγως τῶν κατὰ καιροὺς ἐπιδιώξεων αὐτῆς. Εἰς τὴν δίνην τοῦ σοβαρωτάτου πάντως θεολογικοῦ προβλήματος τούτου ἐνεπλάκησαν οἱ ἐκλεκτώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς θεολογίας, ἐν οἷς καὶ ὁ πρίγκηψ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος. Οὗτος, κατ’ ἐντολὴν τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Δ’, συνέταξε τὸ ἐργάδιον *Contra errores Graecorum*¹ ἐπὶ τῷ σκοπῷ χυρίως νὰ ἀναιρέσῃ τὴν δδασκαλίαν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἀπὸ μόνου τοῦ Πατρός.

Τὰς θεμελιώδεις ἀπόψεις τοῦ Ἀκινάτου ἐπὶ τοῦ προβλήματος τούτου ἀνευρίσκομεν ὡσαύτως εἰς τὸ κατ’ ἔξοχὴν συστηματικὸν ἔργον αὐ-

1. Τὸ ἔτερον ἀφετηριακὸν σημεῖον τῶν θεολόγων τῆς θέας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸ δυνατὸν τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν ρητὴν ὑπόσχεσιν τοῦ Κυρίου· αμμικάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, διτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν δψονται» (*Ματθ. 5, 8*).

1. H. DONTAINE, «Le contra errores Graecorum de S. Thomas et le IVe livre du *Contra Gentiles*», ἐν *Les sciences philosophiques et théologiques* 1 (1941-1942) 156-162.

τοῦ *Summa Theologiae*¹, δπερ, ἐξεληνισθὲν² διὰ χειρὸς Δημητρίου τοῦ Κυδώνη, κατέστη γνωστὸν μεταξὺ τῶν θεολόγων τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ιδ' αἰῶνος, δτε μετηνέχθη³ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ μεταφραστοῦ καὶ τὸ θωμιστικὸν ἔργον *Summa contra Gentiles*⁴, εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον τοῦ ὅποιου καταχωρίζονται κεφάλαιά τινα, ἀναφερόμενα εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα. "Ἐτερα θωμιστικὰ ἔργα, εἰς τὰ ὅποια γίνεται λόγος περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, εἶναι τὸ ὑπόμνημα εἰς I Setentiarum (κεφάλ. XI καὶ XII)⁵ καὶ ἡ Quaestio de Potentia (δυο ἐκτενῆ ἀρθρα)⁶, ἣτις μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑπερμεσοῦντος τοῦ ιδ' αἰῶνος⁷.

'Ἐκ τῶν κειμένων τούτων δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν τὰς ἀπόψεις τοῦ πολλοῦ 'Ακινάτου, δστις κατέβαλε λίαν ἀξιόλογον προσπάθειαν κατανοήσεως, ἐρμηνείας καὶ προβολῆς τῆς καὶ ἐκ τοῦ Γίον (filioque) ἐκπορεύσεως τοῦ 'Αγίου Πνεύματος διδασκαλίας τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, λαβὼν μάλιστα ὑπὸ δψιν καὶ τὰς ἀντιρρήσεις τῶν 'Ορθοδόξων εἰς τοὺς ὅποιους καὶ ἐπεχείρησε ν' ἀπαντήσῃ⁸.

Τὰς ἀπόψεις τοῦ 'Ακινάτου θὰ παρακολουθήσωμεν ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἐκθέσεως τῶν ἐπὶ τοῦ προβλήματος θεολογικῶν θέσεων τοῦ Καλλίστου Μελενικιώτου, δστις, ἐρειδόμενος ἐπὶ τῆς θωμιστικῆς *Summa contra Gentiles*, ἐπιχειρεῖ τὴν ἀναλύσειν τῶν ἐν αὐτῇ.

1. Η ΧΡΗΣΙΣ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΝ Τῇ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

'Ο 'Ακινάτος διὰ γνήσιος θιασώτης τῆς φυσικῆς, ἡ ἄλλως τῆς καταφατικῆς θεολογίας, ἐπόμενον ἦτο, προκειμένου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀνακοινωδόμησιν τοῦ σχολαστικοῦ θεολογικοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ, νὰ προσφύγῃ δι' ἐπιχειρήματα καὶ εἰκόνας εἰς τὸν φυσικὸν, τὸν διανοητικὸν καὶ τὸν συναισθηματικὸν κόσμον καὶ δταν ἀκόμη ἐπρόκειτο περὶ τῶν κατ' ἐ-

1. Πρβλ. M.D. CHENU, *Das Werk des hl. Thomas von Aquin*, Heidelberg-Graz-Wien-Köln 1960, σ. 336-365.

2. Πρβλ. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ἐλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμασταὶ καὶ ἀντιθωμασταὶ ἐν Βυζαντίῳ', 'Αθῆναι 1967, σ. 23-28.

3. 'Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 43-46.

4. Προβλ. M. D. CHENU, μν. ἔργ., σ. 325-335.

5. 'Ἐνθ' ἀνωτ. σ. 298-307.

6. 'Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 317-322.

7. Στ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, μν. ἔργ., σ. 53-54.

8. Πρβλ. V. GRUMEL, «Saint Thomas (d' Aquin) et la doctrine des Grecs sur la procession du Saint-Esprit», ἐν *Échos d'Orient* 25 (1926) 257-280.

ξοχήν ἀπορρήτων μυστηρίων τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, διὰ εἶναι αἱ σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος.

Χαρακτηριστικὴ τῆς τοιαύτης τάσεως τοῦ Θωμᾶ τυγχάνει ἡ ἐξήγησις τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ 'Αγίου Πνεύματος, τὴν ὅποιαν ἐπιχειρεῖ: «τὸ 'Αγίον Πνεῦμα πρόεισι κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἀγάπης»¹. 'Ο Κάλλιστος, πρὶν ἡ χωρήσῃ εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ἀντιρρήσεών του πρὸς τὴν θέσιν αὐτὴν τοῦ Θωμᾶ, ἐπιλαμβάνεται τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐκφράσῃ τὰς ἀπόψεις του περὶ τοῦ τί παραμένει ἡμῖν ἄγνωστον ἐν τῇ 'Αγίᾳ Τριάδι καὶ περὶ τῆς χρήσεως εἰκόνων ἐν τῇ θεολογίᾳ.

'Ο Κάλλιστος, λοιπόν, ἐρειδόμενος καὶ ἐπὶ πατερικῶν χωρίων², ἀρνεῖται, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Θωμᾶ, τὴν γνῶσιν³ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐπορεύεται τὸ 'Αγίον Πνεῦμα, δπως ἀκριβῶς ἀρνεῖται καὶ τὴν γνῶσιν τῆς θείας οὐσίας «πάσῃ γενητῇ κτίσει»⁴. 'Αλλ' ἐν τοσούτῳ δὲν ἀγνοεῖ ὁ Κάλλιστος δτι καὶ πατέρες τῆς 'Ἐκκλησίας, διμιλήσαντες περὶ Γίον καὶ Πνεύματος, κατέφευγον ἔστιν δτε εἰκόνας, σχήματα καὶ κατηγορίας τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως. Ταῦτα δμας οἱ πατέρες «οὐ θεολογικῶς εἴπον, ἀλλ' ὅσον εἰκονίσαι πῶς ὁ Θεὸς ἡ μονάς ἐστι καὶ τριάς»⁵.

Αἱ ἀρχαὶ τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ οἱ τρόποι τοῦ παριστάνειν τὰ φαινόμενα καὶ τὰ νοήματα δὲν νομιμοποιοῦνται οὔτε ἴσχυον τελικῶς διὰ τὴν θεολογίαν· «οὐ χρὴ τὰ εἰκονικῶς λεγόμενα καὶ τυπικῶς ἐν τοῖς θεολογικοῖς τιθέναι καὶ τοῖς ὑπὲρ πᾶσαν ἀπόδειξιν»⁶. Τί ἀκριβῶς ἐννοεῖ ὁ Κάλλιστος ὑπὸ τὸ «εἰκονικῶς» καὶ «τυπικῶς» δὲν ἐπεξηγεῖ ὁ Ιδιος. Φαίνεται δμας δτι οὔτος ἐκδέχεται τὰ σχήματα τῆς διανοίας καὶ τὰς εἰκόνας τῆς φύσεως μόνον ὡς παραδείγματα καὶ οὐχὶ ὡς ἐπιχειρήματα, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν συμφραζομένων αὐτοῦ⁷. 'Η διάκρισις αὐτῆς κρύπτει βαθεῖαν διαφοράν. Τὸ «παράδειγμα» καὶ γενικῶς οἱ λόγοι πρὸς ἐξήγησιν τῶν ἀρρήτων μυστηρίων «εἰς παραμυθίαν εὑρέθη τῆς ήμετέρας νοήσεως, αὐτὰ δὲ ἀληθῶς ὑπὲρ νόησιν καὶ λόγον εἰσὶ πάσης νοερᾶς καὶ λογικῆς φύσεως»⁸. Τὸ «παράδειγμα» προϋποθέτει ἀποφατικὴν διάθεσιν ὑπὸ μέρους τοῦ θεολογοῦντος. Τούναντίον τὸ «ἐ-

1. S. c. G. IV 20.

2. Π.χ. Ψευδο-Διονύσιος, *Περὶ μυστικῆς θεολογίας*, PG 3, 1033A.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 534.

4. Αὐτόθι.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 534.

6. Αὐτόθι.

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 535.

8. Αὐτόθι.

πικείρημα», ώς προύποθέτον καταφατικήν καὶ φυσικήν θεολογίαν, διεκδικεῖ νόμιμον θέσιν ἐν τῇ θεολογίᾳ ώς ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον, τοῦθ' δπερ κατηγορεῖ ὁ Κάλλιστος εἰς τὸν Θωμᾶν: «Ψεύδεται ἄρα ὁ Θωμᾶς ὑποτιθεῖς τὰ τοιαῦτα (ὅτι τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα πρέσει κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἀγάπης") εἰς ἀπόδειξιν»¹. Τὸ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ λεγόμενον δτι τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα πρέσει κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἀγάπης" ἀποτελεῖ θέσιν καὶ ἐπιχείρημα πρὸς στήρξιν ἄλλων θέσεων, τοῦθ' δπερ κατανοεῖται δριστα ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν περὶ analogia entis² καὶ analogia fidei θωμιστικῶν ἀπόψεων. Χαρακτηριστικῶς δὲ μνημονεύει³ ὁ Κάλλιστος χωρίου Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, εἰς δὲ οὗτος τολμᾶ μὲν νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Γίλον καὶ τὸ Πνεῦμα «βλαστοὺς θεοφύτους καὶ οἶον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα»⁴, ἀλλ' οὐχ ἡττον αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ προσθέσῃ τὸ «εἰς οὕτω χρὴ φάναι»⁵, ὑποδηλῶν δτι καταχρηστικῶς κατέφυγεν εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην καὶ οὐχὶ ἀποδεικτικῶς.

2. ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΠΝΕΥΜΑ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΤΡΙΑΣ ΤΩΝ ΟΝΤΩΝ;

'Ἐν τῷ εἰκοστῷ κεφαλαίῳ τῆς Συνόψεως κατὰ Ἐθνικῶν ὁ Θωμᾶς ὑποστηρίζει σαφῶς δτι «τὸ Πνεῦμα τὸ "Ἄγιον ἀρχὴ ἐστὶ τῆς τῶν πραγμάτων δημιουργίας"»⁶. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο καταλήγει ὁ Θωμᾶς κατόπιν σειρᾶς συλλογισμῶν, ἐν οἷς διατυποῖ τὴν ἀποψιν δτι ἡ κίνησις τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ ἔξω συνιστᾷ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ⁷, ἡ δόποια μάλιστα ταυτίζεται πρὸς τὴν ἀγάπην, δι' ἣς ἀγαπᾶ ἔσυτόν⁸. Μὴ ἔχων δὲ ὁ Θεὸς ἄλλον τρόπον ἐκφράσεως ἡ κινήσεως ἀπὸ ἔκεινον τῆς ἀγάπης, ἔπειται δτι ἔκπορεύει καὶ τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα κατὰ τὸν τρόπον τῆς ἀγάπης"⁹. 'Ἐκ τοῦ δτι δὲ ἡ ἀγάπη αὕτη είναι προϊκισμένη διὰ κινήσεως καὶ δυνάμεως τινος

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 535.

2. S. c. G. IV 20.

3. Πρβλ. δείγματος μόνον χάριν τὸ ἔξης θωμιστικὸν χωρίον: «Al daretal (οἷον τὸ αὐτεξούσιον, ἡ χαρά, ἡ τέχνη, ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη κλπ.) ἐν τῷ Θεῷ εἰσὶ παραδειγματικαὶ τῶν ἡμετέρων, ὥσπερ τὸ τέλειον τοῦ ἀτελοῦς» (S. c. G. I 95, ἐκ X. φ. 789).

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 535.

5. Ψευδο-ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Περὶ θεῶν ὄντων, PG 3, 645B.

6. Αὐτόθι.

7. S. c. G. IV 20 (ἐκ X. φ. 400α).

8. S. c. G. IV 19.

9. S. c. G. IV 19-20.

10. S. c. G. IV 20.

πρὸς ὠθησιν¹, συμπεραίνει ὁ Θωμᾶς δτι πρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὡς ἴδιον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος τὴν κίνησιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ πράγματα². Ἐπομένως, ἀφοῦ τὰ διντα δημιουργοῦνται ἐκ τῆς θείας ταύτης κινήσεως, ἡτις είναι ίδιότης τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἔπειται δτι τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα είναι ἡ ἀρχὴ τῶν διντων.

Οἱ συλλογισμοὶ οὗτοι δὲν εὑρίσκουν σύμφωνον τὸν δρθιδόξον θεολογικῆς παιδείας ἡσυχαστὴν Κάλλιστον, δστις, ἀπορρίπτων τὴν θωμιστικὴν ἀντίληψιν περὶ Ἀγίου Πνεύματος ώς ἀρχῆς τῶν διντων, γράφει: «Ἀρχὴ ἡ Τριάς ὅλη μία κατὰ τὸ εἰκὸς ἐσται, ἐφ' δσον καὶ οὔσια μία τῶν τριῶν καὶ βασιλεία μία καὶ δόξα καὶ σοφία καὶ δυναστεία καὶ πάντα, συνελόντι φάναι, ἐν ἀχώριστον ἡ Τριάς τὸ πεφυκός, χωρὶς τῆς κατὰ τὰ πρόσωπα ίδιότητος, ἐξ οὗ γ' ἐπομένως μία ἀρχὴ τῆς τῶν πραγμάτων δημιουργίας, ὁ Πατήρ καὶ ὁ Γίλος καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ "Άγιον καὶ οὐχὶ μοναγῶς ἐν ἐκ τῶν τριῶν»³. Οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Θωμᾶς δημηγοῦν κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ δτι ἡ δημιουργία τῶν διντων είναι προσωπικὴ ίδιότης τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, τοῦθ' δπερ ἀποκρούεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου: «Ἐλ δὲ προσωπικῷ ίδιῳ τὸ Πνεῦμα λογίζῃ τῆς τῶν πραγμάτων δημιουργίας, τοῦτο δήποθεν λίστως τῆς λατινικῆς σοφίας ἀν εἰη σαφὲς ἐπίδειγμα, ἐπὶ τὴν τῶν θείων ἐλθούσης ἐξήγησιν»⁴. Εἰς ἐπίρρωσιν τῆς θέσεώς του ὁ Κάλλιστος, δτι δηλ. ἀρχὴ τῶν διντων είναι ἡ Τριάς ὅλη καὶ οὐχὶ προσωπική τις ίδιότης ἐνδε τῶν προσώπων αὐτῆς, προσάγει τὸ κλασσικὸν χωρίον τῆς Γενέσεως «εἰπεν ὁ Θεός ποιήσωμεν ἀνθρωπὸν κατ' εἰκόνα ἡμετέρων καὶ καθ' δμοίωσιν»⁵. Τὸ χωρίον τοῦτο ἐπεξηγεῖ, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν πατερικὴν παράδοσιν, τριαδολογικῶς τὸ ψαλμικὸν «τῷ λόγῳ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν»⁶ καὶ τὰ τοῦ Ἰωάννου 1, 3 καὶ 4.

Περαίτερω ἐπιχειρεῖ ὁ Κάλλιστος ἐξήγησίν τινα τῆς διαδικασίας τῆς δημιουργίας, ἐπεισάγων εἰδός τι λεπτομέρειας ἐν ταῖς ἐνεργείαις τῆς Ἀγίας Τριάδος. «Οπως ὁ ἀνθρωπὸς ἐνιαῖος ἀνοῦς καὶ λόγος καὶ πνεῦμα ἐστω τὴν ὑπαρξίαν»⁷ ἐνεργεῖ «ἀπὸ νοοῦ» ἀρχόμενος «διὰ λόγου καὶ πνεύ-

1. Αὐτόθι.

2. Ex hoc etiam quod Spiritus Sanctus per modum amoris procedit; amor autem vim quandam impulsivam et motivam habet: motus qui est a Deo in rebus, Spiritui Sancto proprio attribui videtur (S. c. G. IV 20).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 537.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 538.

5. Γενέσ. 1, 26.

6. Ψαλμ. 32, 6.

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 540.

ματος, ἥγουν διανοίας»¹, ούτω καὶ «τὸ πρωτότυπον» ἡμῶν, δηλ. ὁ τρισυπόστατος Θεός, ἡ ἐνιαία Τριάς, «νοῦς οὖσα καὶ λόγος καὶ πνεῦμα»², δημιουργεῖ ἐνιαίως, πλὴν ἀρχεται ἀπὸ νοός, δημιουργεῖ διὰ λόγου καὶ τελειοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι³. Ούτω λοιπὸν τὰ πάντα εἰναι παρὰ Θεοῦ, ἐγένοντο δὲ δι’ Υἱοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι⁴. Τὸ εἰς τὸ "Ἀγιον Πνεῦμα ἀποδιδόμενον μέρος ἐν τῇ διαδικασίᾳ τῆς δημιουργίας εἰναι τὸ τοῦ τελειωτοῦ⁵ καὶ οὐχὶ τὸ τῆς ἀρχῆς (principium)⁶, διπερ ὀδηγεῖ εἰς αἰρέσεις⁷.

Καὶ ἔξ ἀφορμῆς τῆς διαστάσεως ταύτης ἐπισημαίνομεν τὸ γεγονός τῶν δυσχερειῶν τὰς δοπίας συνεπήγετο διὰ τὸν σχολαστικὸν θεολόγον ἡ παρ’ αὐτῷ ἀδυνατία νὰ διακρίνῃ μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἐν τῷ Θεῷ. Ούτος, ἀναγνωρίζων ἐν τῷ Θεῷ μόνον οὐσίαν, ἡναγκάζετο νὰ καταφεύγῃ εἰς παρακεινδυνευμένας ἔξηγήσεις τοῦ γεγονότος τῆς δημιουργίας, ἐνῷ δὲ Κάλλιστος, ὑποτιθέμενος τὴν δημιουργίαν ως ἔργον τῶν θείων ἐνεργειῶν, διεφύλαττε τὴν βιβλικὴν ἀντίληψιν περὶ δημιουργίας καὶ διέσωζε τὴν ὄρθην δόξαν ως πρὸς τὰς ἰδιότητας καὶ τὰς σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος.

3. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΣΧΕΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ

Ἡ ὄρθη ἀντιμετώπισε καὶ λύσις τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος συνιστᾷ τὴν προϋπόθεσιν τῆς ἐπιλύσεως τοῦ προβλήματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ἔξ ἐπόψεως θεολογικῆς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Τριάδος εἰσάγει κυριολεκτικῶς εἰς γνόφον, τὸ ὅποιον διαπεροῦν μόνον δλίγαι ἀκτίνες ἐκ τοῦ χώρου τῶν ἀποκεκαλυμμένων ἀληθειῶν. Ἡ σπάνις τοιούτων ἀκτίνων ὑπῆρξε—κατ’ ἄνθρωπον κρίνοντες—ἡ αἰτία πασῶν σχεδὸν τῶν τριαδολογικῶν καὶ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὰς ἐρίδων, αἱ ὅποιαι συνετάραξαν ἐπὶ αἰλῶνας τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν. Δοθέντος δὲ διτὶ καὶ μέχρι σήμερον εἰσέτι ἡ Ὁρθόδοξος καὶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐπέτυχον νὰ πείσουν⁸ ἡ μία τὴν ἄλλην περὶ τῆς ὄρθοτητος τῆς ὑφ-

ἐκατέρας ὑποστηριχθείσης θέσεως ἐν τῷ προβλήματι τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, διφεύλομεν νὰ εἴπωμεν διτὶ τριαδολογικὰ ζητήματα ἀπασχολοῦν δπωσδήποτε, εἰ καὶ οὐχὶ ἐντόνως, τὴν σημερινὴν Ἐκκλησίαν.

Ἡ προβληματολογία, ως ἐκφράζει αὐτὴν ὁ Κάλλιστος Ἀγγελικούδης, εἰναι μὲν νέα, προσδιορίζομένη ἐνθεν μὲν ἐκ τῆς θωμαστικῆς σκέψεως, ἐνθεν δὲ ἐκ τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας, οὐχ ἡττον δμως ἀπηχεῖ ἐν τινι μέτρῳ τὴν ἀρχαίαν προσπάθειαν τῆς μὲν Ἀνατολῆς ν' ἀναχθῆ ἐκ τῆς Τριάδος εἰς τὴν ἐνιαίαν Θεότητα, τῆς δὲ Δύσεως, δρμωμένης ἐκ τοῦ ἐνιαίου Θεοῦ, ν' ἀντιληφθῆ τὴν τριαδικότητα αὐτοῦ.

Ἡ σχέσις τῶν προσώπων τῆς Τριάδος ταυτίζεται διὸ τὸν Θωμᾶν πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ¹, συνῳδὰ τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ, καθ' ἣν πᾶν διτὶ ὑπάρχει ἐν τῷ Θεῷ εἰναι οὐσία αὐτοῦ². Ὁ Κάλλιστος, μὴ συμμεριζόμενος τὴν τοιαύτην θεώρησιν τῶν σχέσεων, ὑποστηρίζει διτὶ «ἡ θεία σχέσις» τυγχάνει γενικῶς «διπλογενής»³, ήτοι ἡ προσωπικὴ ἡ φυσικὴ⁴. Προσωπικὴν θείαν σχέσιν δνομάζει ὁ Κάλλιστος τὰς καθ' αὐτὸ σχέσεις τῶν τριῶν προσώπων ἐν τῷ Θεῷ, «ὡς πατήρ πρὸς πνεῦμα, καὶ πνεῦμα ἡ πρόβλημα πρὸς προβολέα»⁵, ἐνῷ φυσικὴν σχέσιν καλεῖ τὴν προκύπτουσαν σχέσιν μεταξὺ τῆς τρισυποστάτου θεότητος καὶ τῆς κτίσεως ὡς ἐκ τῆς δημιουργίας τῆς δευτέρας ἐκ τῆς πρώτης⁶.

Αἱ σχέσεις τῶν τριῶν προσώπων, οὖσαι προσωπικαί, «οὐδεμίαν κοινωνίαν... πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν ἔχουσι»⁷, διότι δὲν εἰναι «φυσικαὶ»⁸ ἀλλὰ μόνον προσωπικαί. Ἡ θεία οὐσία εἰναι μία, ἀπλῆ καὶ ἀνώνυμος, ἐνῷ αἱ σχέσεις δύνανται νὰ εἰναι καὶ εἰναι πολλαὶ⁹. Ἐὰν ἐταυτίζοντο διτῶς αἱ θείαι σχέσεις πρὸς τὴν οὐσίαν ἡ τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ, δὲν θὰ διεκρίνομεν μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, διπότε περιπίπτομεν εἰς τὴν αἵρεσιν

θοδόξων καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν δὲν εἰναι μόνον οὐσιαστικοί, ἀλλ' ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν διάφορον σχετικὴν δρολογίαν, ἡ ὅποια δὲν ἡρευνήθη δυστυχῶς μέχρι τοῦδε μὲ τὴν ἀπατουμένην ἀμοιβαίνων εἰλυκρίνειαν.

1. S. c. G. IV 14.

2. Αὐτόθι.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 465.

4. Αὐτόθι.

5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι.

7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 549.

8. Αὐτόθι.

9. Αὐτόθι.

1. Αὐτόθι.
2. Αὐτόθι.
3. «Ἐξ ἐφαμῆλου ως ἀπὸ νοός ἀρχεται, διὰ λόγου δημιουργοῦσα καὶ τελειοῦσα τὰ πάντα ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι» (αὐτόθι).
4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 541.
5. Αὐτόθι.
6. S. c. G. IV 20.
7. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 545.
8. Συναφῶς παρατηροῦμεν διτὶ οἱ λόγοι τῆς μὴ συναντιλήψεως μέχρι τοῦδε Ὁρ-

τοῦ Εὐνομίου, οὔτε μεταξὺ Πατρὸς καὶ Πνεύματος, τοῦθ' ὅπερ συνιστᾶ διδασκαλίαν τῶν πνευματομάχων¹. Τὸ εἶναι τὸν Πατέρα ἡ τὸν Γίλον ἡ τὸ Πνεῦμα Θεὸν ἀνήκει εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, ἐνῷ τὸ εἶναι τὸν Θεὸν ἡ Πατέρα ἡ Γίλον ἡ Πνεῦμα ἀνήκει εἰς τὴν προσωπικὴν ὑπαρξίην ἐνὸς ἔκαστου τῶν τριῶν προσώπων. 'Εὰν διασαλεύσωμεν ἡ παρερμηγεύσωμεν τὴν θεώρησιν ταύτην, «χορεύσει Σαβέλλιος»².

Βεβαίως, ὁ Θωμᾶς δὲν ἥτο ἀντιτριαδικός, τούναντίον μάλιστα κατέβαλε προσπάθειαν ν' «ἀποδεῖξῃ» τὴν τριαδικότητα τοῦ Θεοῦ³, πλήν, ἀκολουθήσας μέθοδον φιλοσοφικὴν καὶ εἰσαγαγάν κατηγορίας ἀριστοτελικὰς ἐν τῇ θεολογίᾳ, ὡδήγησεν αὐτὸς ἔκυτὸν ἀκουσίως εἰς ἀντιφάσεις προφανεῖς καὶ ἀδιέξοδον. Οὕτω π.χ. γράφει ὁ Θωμᾶς: *Quamvis autem duae personae, Patris scilicet et Filii, non distinguantur essentia, sed relatione, non tamen relatio est aliud quam essentia secundum rem: cum relatio in Deo accidens esse non possit*⁴ («Δύο πρόσωπα, τοῦ Πατρὸς δηλονότι καὶ τοῦ Γίλον, οὐ τῇ οὐσίᾳ, ἀλλὰ τῇ σχέσει διακρίνονται· ἀλλ' ἡ σχέσις οὐκ ἔστιν ἔτερον τῆς οὐσίας, ὅτι μηδὲ συμβεβηκός ἐν τῷ Θεῷ ἔστιν ἡ σχέσις»)⁵. Δεχόμενοι τὴν τοιαύτην θεώρησιν τοῦ Θωμᾶ, εἰσάγομεν κατ' ἀνάγκην διάκρισιν ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ θείᾳ οὐσίᾳ⁶, ἀφοῦ διωσδήποτε, ως μὴ ἀντιτριαδικοί, διφείλομεν νὰ ἐμμείνωμεν συγχρόνως εἰς τὴν πραγματικότητα⁷ τῶν σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος.

Τὸ εἶναι τὸν Θεὸν ἡ Πατέρα ἡ Γίλον ἀποφεύγει ὁ Κάλλιστος νὰ ταυτίσῃ ὅχι μόνον πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, ἀλλ' οὐδὲ καὶ πρὸς τὴν θείαν ἐνέργειαν, λέγων «ἐν δὲ τῷ Θεῷ (ταῦτα) οὔτε οὐσία οὔτε περὶ τὴν θείαν οὐσίαν, ἀλλ' ἴδιότης ἔστι περὶ τὰ θεῖα πρόσωπα»⁸. «Ολας τούναντίον διδάσκει σαφέστατα ὁ Θωμᾶς· «έπει τὴν θεία οὐσία αὐτῇ ἔστιν ἡ τῆς πατρότητος καὶ οὐέτητος σχέσις, ἀνάγκη πᾶν, ὅπερ ἂν ἡ πατρότητος καὶ οὐέτητος ἔστιν, ἀρμόζειν τῷ Θεῷ, εἰ καὶ πατρότητης αὐτῇ ἔστιν ἡ οὐσία»⁹. Αἱ τοιαῦται ἀπόψεις προκαλοῦν τοὺς ἔξης συλλογισμούς:

'Εὰν αἱ σχέσεις τῆς οὐέτητος καὶ τῆς πατρότητος ταυτίζωνται

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 547.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 549.

3. S. c. G. IV 26.

4. S. c. G. IV 14.

5. 'Ex X φ. 391β.

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 551.

7. S. c. G. IV 14.

8. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 552.

9. S.c.G. IV 14 (ἐκ X φ. 391β).

πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, καθίσταται ἀδύνατος ἡ διάκρισις Πατρὸς καὶ Γίλον. 'Εὰν ἡ οὐσία τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Γίλον εἶναι ἡ αὐτὴ—λόγος διὰ τὸν ὄποιον δὲν διακρίνονται τὰ θεῖα πρόσωπα—ἔπειται ὅτι τὰ θεῖα πρόσωπα οὔτε καὶ κατὰ τὰς σχέσεις διακρίνονται, ἐφ' ὅσον ἡ θεία σχέσις εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν οὐσίαν. 'Αρα τὰ θεῖα πρόσωπα διακρίνονται «μόνοις ψιλοῖς προσωπικοῖς ρήμασι»¹, τοῦθ' ὅπερ τυγχάνει «σαβέλλειον»². 'Εὰν ἀρνηθῶμεν τὴν ψιλὴν διάκρισιν τῶν σχέσεων τῶν θείων προσώπων, θὰ υποχρεωθῶμεν νὰ εἰσαγάγωμεν ἐν τῇ θεότητι διάκρισιν οὐσίας, ἀφοῦ ἡ σχέσις δὲν εἶναι διάφορος τῆς οὐσίας, ὅπότε ἐνσυνειδήτως ἀρνούμεθα τὴν θείαν ἀπλότητα, συνῳδὰ τῇ αἱρέσει τοῦ Εὐνομίου καὶ τοῦ Μακεδονίου³. Καὶ ἐπιλέγει ὁ Κάλλιστος· «εἰ γοῦν ταύτὸν ἡ θεία οὐσία τῇ πατρότητι καὶ οὐέτητι καὶ ἡ πατρότης ταύτον ἔστι τῇ οὐέτητι καὶ τὸ ἀνάπαλιν, ἡ οὐέτης ταύτον τῇ πατρότητι. Καὶ εἰ τοῦτο, οὐδὲν διαφέρει Πατέρα εἰπεῖν ἡ Γίλον οὐδὲ Γίλον εἰπεῖν ἡ Πατέρα, ταύτα γάρ εἰσιν ἀμφότερα, διὰ τοῦτο οὐδὲν διαφέρει Πατέρα εἰπεῖν ἡ Γίλον. 'Εάν τε γάρ Πατέρα εἴπης, ἔάν τε Γίλον, ταύτο λέγεις, ἐφ' ὅσον ἡ πατρότης καὶ οὐέτης ταύτον. 'Εὰν τὸν Πατέρα εἴπης Γίλον ἡ τὸν Γίλον Πατέρα οὐδὲν διαμαρτάνεις»⁴.

4. Η ΕΚΠΟΡΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

'Εν τῷ εἰκοστῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ τελευταίου βιβλίου τῆς *Summa contra Gentiles*, ὅπου κατ' ἔξοχὴν ὁ Θωμᾶς Ἀκινᾶτος ἐκθέτει τὴν ἐπιχειρηματολογίαν αὐτοῦ πρὸς ἀπόδειξιν τῆς καὶ ἐκ τοῦ Γίλον ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος διδασκαλίας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ "Ἀγιον Πνεύμα" δχι μόνον ἀρχὴν αὐτοῦ ἔχει καὶ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Γίλον, ἀλλ' ὅτι τοῦτο ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Γίλον καθ' οἰον ἀκριβῶς τρόπον ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Πατρός⁵. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι Πατήρ καὶ Γίλος εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως, ἀφοῦ ὁ Γίλος εἶναι φύσει Γίλος, ἔπειται, κατὰ Θωμᾶν, ὅτι ἡ σχέσις Γίλου καὶ Πνεύματος δὲν δύνται νὰ εἶναι εἰμὴ σχέσις αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ, ἀρχῆς⁶ καὶ ἀποτελέσματος. 'Εὰν τυγχάνῃ ἀληθὲς ὅτι πᾶν δ, τι ἀνήκει

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 553.

2. Αὐτόθι.

3. Αὐτόθι.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 556.

5. Oportet igitur concedi quod Spiritus Sanctus sit a Filio sicut et a Patre (S. c. G. IV 24).

6. Non potest autem secundum alium habitudinem Spiritus Sanctus dici Spiritus Filii Dei nisi secundum aliquam originem (αὐτόθι).

εἰς τὸν Πατέρα εἶναι καὶ τοῦ Γίοῦ, διφεύλομεν νὰ δεχθῶμεν καὶ δτὶ τὸ ἀξίωμα (auctoritas) τοῦ Πατρός, καθ' ὁ οὗτος εἶναι ἀρχὴ (principium) τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀνήκει ἀπαραλλάκτως καὶ εἰς τὸν Γίον¹.

‘Ο Ἀκινᾶτος, ἔχων ὑπ’ ὅψει αὐτοῦ τὸ ἐπιχείρημα τῶν Ἑλλήνων, δτὶ ὑποστηρίζων τις τὸ Filioque ἔνεκα τῆς μεταξὺ Πατρὸς καὶ Γίοῦ ταυτότητος φύσεως καταλύει τὴν προσωπικὴν διάκρισιν, ἐπεγείρησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν θεότητα διάκρισιν μεταφυσικῆς τάξεως. Ὑπεστήριξε δηλ. δτὶ εἰς πᾶσαν πρᾶξιν διακρίνεται ἡ δύναμις καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐνεργείας. ‘Ο Πατήρ καὶ ὁ Γίος εἶναι δύο δυνάμεις (supposita) διάφοροι, διαθέτουσαι δμῶς κοινὴν ἀρχὴνένεργείας². Οὕτω καὶ διάκρισιν Πατρὸς καὶ Γίοῦ διαφύλασσει καὶ ἐνότητα ἐνεργείας τῆς ἐκπορεύσεως ἐπιτυγχάνει ὁ Θωμᾶς.

Πρὸς τούτοις εἶναι ἀναγκαῖον νὰ σημειωθῇ δτὶ ὁ Θωμᾶς ὑπὸ τὸν δρὸν principium ἐννοεῖ κάτι πολὺ εὐρύτερον τοῦ ἐλληνικοῦ δρου ἀρχῆς, δτὶς σημαίνει τὸ ὄλως πρωταρχικόν, τὸ μηδεμίαν ἔχον ἀρχήν. Principium εἰς τὸν Θωμᾶν σημαίνει καὶ τὴν ἀρχήν, ἀλλὰ καὶ κάτι τὸ δποῖον διφεύλεται εἰς ἄλλην τινὰ αἰτίαν³. Οὕτω ὁ Γίος, καίτοι ἔχει ἀρχήν, τὸν Πατέρα, εἶναι καὶ ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος.

‘Η θεολογικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου σκέψις τοῦ Καλλίστου ἵσταται ἐπὶ τὴν ἀντίπερα ὅχθην, δηλ. τὴν ἀνατολικὴν τριαδολογικὴν παράδοσιν, ἥτις εἰσήγαγε διακρίσεις προσώπων καὶ ἰδιωμάτων χωρὶς νὰ φοβῇται διάσπασιν τῆς ἐνότητος τῆς θείας φύσεως, διὰ τὴν ὄποιαν ἦτο ἀπολύτως βεβαία.

‘Η σχέσις αἰτίας, τὴν ὄποιαν ὁ Θωμᾶς δέχεται μεταξὺ Γίοῦ καὶ Πνεύματος, ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου, διαβλέποντος καὶ ὑποστηρίζοντος ἐν τοῖς θείοις προσώποις μόνον τὴν διάκρισιν τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἐκπορεύσεως καὶ οὐδεμίαν ἄλλην⁴. Σχέσις αἰτίας ὑφίσταται μόνον μεταξὺ Πατρὸς - Γίοῦ καὶ Πατρὸς - Πνεύματος, οὐχὶ δὲ μεταξὺ Γίοῦ - Πνεύματος ἢ Πνεύματος - Γίοῦ⁵. ‘Ο Πατήρ πηγὴ καὶ αἰτία Γίοῦ καὶ Πνεύματος... Καὶ Γίοῦ δὲ τὸ Πνεύμα, οὐχ ὡς ἐξ αὐ-

τοῦ, ἀλλ’ ὡς δι’ αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, μόνος γάρ αἴτιος ὁ Πατήρ⁶. «Πηγαία θεότης ἐστὶν ὁ Πατήρ, ὁ δὲ Γίος καὶ τὸ Πνεύμα τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὖτω χρὴ φάναι, βλαστοὶ θεόφυτοι καὶ οἰον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα»⁷ λέγει ὁ συγγραφεὺς τῶν ἀεροπαγιτικῶν συγγραφῶν, εἰς τὰς ὁποῖας ὡσαύτως παραπέμπει ὁ Κάλλιστος, δτὶς φροντίζει νὰ κατοχυρῷ τὰς θέσεις του μὲ σχετικὰ πατερικὰ χωρία.

‘Ο Κάλλιστος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀποφεύγει νὰ ὅμιλῃ περὶ σχέσεως τῶν θείων προσώπων, διότι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος εἶναι πρωτίστως ζήτημα διακρίσεως αὐτῶν. ‘Η σχέσις καὶ ἡ διάκρισις εἶναι δύο γεγονότα διάφορα. ‘Η μὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν φύσιν τῶν θείων προσώπων, ἥτις εἶναι κοινὴ διὰ τὰ τρία, ἡ δὲ εἰς τὸν τρόπον⁸ ὑπάρξεως αὐτῶν, δτὶς εἶναι διάφορος καὶ δτὶς παρέχει τὸ μέτρον τῆς διακρίσεως αὐτῶν.

Διὰ τὴν ἀνατολικὴν παράδοσιν δτὶ ἀνήκει εἰς τὰ πρόσωπα δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν μίαν καὶ ἐνιαίαν φύσιν τῶν τριῶν προσώπων. Οὕτω ἡ γέννησις καὶ ἡ ἐκπόρεσις ἀνήκουν εἰς τὰ πρόσωπα, διὸ καὶ μόναι αὗται συνιστοῦν τὸ μέτρον τῆς διακρίσεως τῶν προσώπων. ‘Ἐὰν ἡ γέννησις καὶ ἡ ἐκπόρευσις ἀφεώρων εἰς τὴν φύσιν τῶν προσώπων, δὲν θ’ ἀπετέλουν κριτήριον διακρίσεως, διότι ἡ φύσις εἶναι κοινὴ διὰ τὰ τρία πρόσωπα.

‘Εν τῷ πλαισίῳ τοιαύτης θεολογίας κινούμενος ὁ Κάλλιστος λέγει δτὶς «οὐκ ἔστι φύσεως τὸ γεννᾶν καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ δυνάμεως, ἀλλὰ προσωπικῆς ἰδιότητος, δπερ ἔστιν ὑποστατικόν»⁹. ‘Η ὑπόστασις εἶναι δὲ διὰ τοῦ ὄποιου οἱ Ἀνατολικοὶ διαφυλάττουν τὴν πραγματικὴν διάκρισιν ὡς δητῶν τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος. Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ δμῶς τοῦτο πρέπει ἡ ὑπόστασις (ἐκάστου θείου προσώπου) νὰ νοῆται διάφορος τῆς θείας οὐσίας, νὰ νοῆται δηλ. ὡς προσωπική.

‘Ο διάφορος τρόπος τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ὑποστάσεως τῶν θείων προσώπων προϋποθέτει καὶ διάφορον τρόπον τῆς αἰτίας αὐτῶν. ‘Ο Πατήρ δηλαδὴ εἶναι αἰτία Γίοῦ καὶ Πνεύματος, «ἄλλ’ οὐ καθ’ ἔνα τρόπον»¹⁰. ‘Ο Πατήρ εἶναι αἰτία τοῦ μὲν Γίοῦ κατὰ τρόπον τοῦ «γεννήτορος»,

1. Si enim omnia quae Patris sunt et Filii sunt, opostet quod auctoritas Patris, secundum quam est principium Spiritus Sancti sit et Filii (αὐτόθι).

2. Πρβλ. V. GRUMEL, «S. Thomas et la doctirne des Grecs sur la procession du Saint-Esprit, ἐν *Échos d’Orient* 25 (1926) 259-262.

3. ‘Ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 269-270. Πρβλ. σχετικῶς τὰς θωμαστικὰς θέσεις ἐν *De Potentia*, quaestio X, art. 4, ad 6.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 558.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 558 καὶ 559. «Οὐδέτερον γάρ ἐξ ἑτέρου, οὗτε ὁ Γίος ἐκ τοῦ Πνεύματος, οὗτε μὴν τὸ Πνεύμα ἐκ τοῦ Γίοῦ, μόνη γάρ αἰτία καὶ πηγὴ καὶ ρίζα Γίοῦ καὶ Πνεύματος ὁ Πατήρ» (ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 560).

1. I. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, PG 94, 849B.

2. Περὶ θείων ὄντων προσώπων, PG 3, 645B.

3. Πρβλ. ΜΑΞΙΜΟΝ ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΝ, PG 91, 136A καὶ ΨΕΥΔΟ-ΙΟΥΣΤΙΝΟΝ, PG 6, 1224A.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 563. Πρβλ. καὶ I. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΝ, γράφοντας αγινώσκομεν ὡς οὐκ ἔστι φύσεως τὸ γεννᾶσθαι, ἀλλ’ ὑποστάσεως. Εἰ γάρ φύσεως ἦν, οὐκ ἐν τῇ αὐτῇ φύσει τὸ γεννητὸν θεωρεῖτο καὶ τὸ ἀγέννητον» (*Ἐκδοσίς ἀκριβῆς τῆς δροδόξου πίστεως Δ’ 7*, PG 94, 1113C).

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 577.

τοῦ δὲ Πνεύματος κατὰ τὸν τρόπον τοῦ «προβολέως»¹. 'Ωσαύτως τὰ αἰτιατὰ τῆς αἰτίας, ἡτοι ὁ Γίδης καὶ τὸ Πνεῦμα, καίτοι ἀμφότερα αἰτιατὰ διαφέρουν μεταξύ των κατὰ τὸν τρόπον, οὕτως ὥστε «τὸ μὲν γάρ γέννημα, τὸ δὲ πρόβλημα»².

'Η ύπόθεσις τῆς διακρίσεως τῶν θείων προσώπων δὲν διέλαθε βεβαίως τὴν προσοχὴν τοῦ κορυφαίου σχολαστικοῦ θεολόγου, πλὴν οὗτος τοποθετεῖ τὴν διάκρισιν ἐπὶ διαφορετικοῦ ἐπιπέδου, ἡτοι ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀρχῆς³, εἰς τὴν ὄποιαν διαφέρουν τὴν ὑπάρξειν των ὅτε Γίδης καὶ τὸ Πνεῦμα. Εἶναι φανερόν, λέγει ὁ Θωμᾶς, ὅτι ἀρχὴ τῆς προόδου τοῦ Γίδου τυγχάνει μόνος ὁ Πατήρ⁴. 'Εὰν εἴτα ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος είναι μόνος ὁ Πατήρ, ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Πνεύματος δὲν θὰ διαφέρῃ τῆς γεννήσεως τοῦ Γίδου καὶ οὕτω ἀπόλλυται ἡ διάκρισις Γίδου καὶ Πνεύματος⁵. Εἶναι διθεν ἀναγκαῖον, διὰ νὰ ἔχωμεν προόδους διαφέρους καὶ ὑποκείμενα ἐκπορεύσεως διάφορα, νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ Πνεῦμα δὲν ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ Πατρός, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Γίδου⁶. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Θωμᾶς δίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸ εἰδος τῆς ἀρχῆς ἢ τῆς προόδου, ὅρμωμενος ὅμως ἐκ τινος στατικῆς, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ εἰπωμεν, ἀντιλήψεως περὶ τῆς θεογόνου θεότητος, καθ' ὅσον ἀφορᾷ καὶ εἰς τὴν ἀναίτιον αἰτίαν καὶ εἰς τὰ αἰτιατά, διότι φοβεῖται ἡ δὲν ὑποπτεύεται ἵσως τὸ ἀληθὲς νόημα τῶν ἑλλήνων πατέρων, προσπαθούντων νὰ ἔρμηνεύσουν τὴν διάκρισιν τῶν θείων προσώπων διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἐννοίας τοῦ τρόπου ὑπάρξεως καὶ τοῦ τρόπου προόδου αὐτῶν, δηντων διαφόρων. 'Η ἐπὶ τοῦ προκειμένου στατικότητος καὶ ἀντιπνευματικότητος τῆς σκέψεως τοῦ Θωμᾶ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι οὗτος θέλει καὶ τὸν Γίδην ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος, διὰ νὰ προσθέσῃ νέον τι στοιχεῖον εἰς τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν ὁ Πατήρ γεννᾷ τὸν Γίδην, φοβούμενος ὅτι, ἐὰν ὁ Πατήρ εἶναι ἀρχὴ τοῦ Γίδου καὶ ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος, τότε αἱ δύο ἀρχαὶ αὐταὶ δὲν δύνανται νὰ διαφέρουν, ἀφοῦ μάλιστα τὰ πάντα ἐν τῷ Θεῷ εἶναι κατὰ Θωμᾶν μόνον θεῖα οὐσία. 'Αλλ' ἐὰν δὲν διαφέρουν αἱ ἀρχαὶ καὶ αἱ θεῖαι πρόδοις δὲν θὰ διαφέρουν κατ' ἀνάγκην καὶ τὰ αἰτιατά, ἡτοι ὁ Γίδης καὶ τὸ Πνεῦμα.

1. Αὐτόθι.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 557.

3. Relinquitur igitur quod utriusque originis distinctio esse non potest nisi ex parte principii (S. c. G. IV 24).

4. Αὐτόθι.

5. Si igitur processionis Spiritus Sancti principium sit solus Pater, non erit alia processio Spiritus Sancti a generatione Filii: et sic nec Spiritus Sanctus distinctus a Filio (αὐτόθι).

6. Αὐτόθι.

Εἰς τὸ ἐπιχείρημα τῶν 'Ορθοδόξων, ὅτι ἡ ἰδιότης τοῦ εἶναι τὸν Πατέρα ἀρχὴν τοῦ Γίδου καὶ τοῦ Πνεύματος εἶναι προσωπική, μὴ δυναμένη ἐπομένως νὰ κατηγορηθῇ εἰς τὸν Γίδην, ὁ Θωμᾶς ἀπαντᾷ ὅτι μία ἰδιότης δύναται ν' ἀνήκῃ εἰς δύο πρόσωπα, ἐὰν ταῦτα εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως, ὡς συμβαίνει μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Γίδην, οἵτινες διαθέτουν ἀπὸ κοινοῦ τὴν ἰδιότητα τοῦ ἐκπορεύειν ἀπὸ κοινοῦ τὸ 'Αγιον Πνεῦμα¹. 'Αλλὰ καὶ ἡ εύφυής αὕτη ἔξηγησις ἀντιδόσεως τῶν προσωπικῶν ἰδιωμάτων παύει νὰ ἔχῃ σημασίαν τινὰ ἐκ τῆς τελικῆς ταυτίσεως ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ ἰδιωμάτων θείων καὶ οὐσίας θείας.

'Οπισθεν τῆς ἀδυναμίας τοῦ Θωμᾶ νὰ δεχθῇ ἐν τῷ Πατρὶ διακεριμένους τρόπους προόδων, ἡτοι γέννησιν καὶ ἐκπόρευσιν, διαβλέπομεν στατικὴν ἀντίληψιν, ἡ ὅποια ἐν συνεχείᾳ ὑποχρεοῖ αὐτὸν νὰ πρεσβεύῃ τὴν φιλοσοφικῆς κατὰ βάσιν προελένσεως διδασκαλίαν, καθ' ἣν τὰ πάντα ἐν τῷ Θεῷ ταυτίζονται πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν. 'Αποδεχόμενός τις ἐνσυνειδήτως τὴν διδασκαλίαν ταύτην, ἀποστερεῖ τῆς σημασίας αὐτῶν τοὺς δρους θεῖαν πρόδοι, προσωπικὴν ἰδιότητας καὶ διακρίσεις θείων προσώπων, ἐκῶν δὲ ἀκων χρησιμοποιεῖ αὐτοὺς ὡς ψιλὰς ἐννοίας, οὐδὲν ἀντίκρυσμα ἔχούσας πρὸς τινὰ πραγματικότητα, ἀφοῦ τὰ πάντα ἐν τῷ Θεῷ ταυτίζονται πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ.

'Η περίφημος ψυχολογικὴ ἔρμηνεία τῶν σχέσεων τῶν θείων προσώπων καὶ τοῦ τρόπου πρόδου Γίδου καὶ Πνεύματος, καθ' ἣν ὁ Θωμᾶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἱεροῦ Αὐγούστινου ἀντιλαμβάνται τὸν Πατέρα ὡς νοῦν, τὸν Γίδην ὡς λόγον τοῦ νοός, καὶ τὸ Πνεῦμα ὡς ἀγάπην, προϊούσαν ἀπὸ τε τοῦ νοὸς καὶ τοῦ λόγου, ἐπειδὴ δὲν δυνάμεθα ν' ἀγαπῶμεν εἰμὶ τῷ ἐνδιαθέτῳ λόγῳ², ἀπορρίπτεται ὑπὸ τοῦ Καλλίστου διὰ μόνου τοῦ ἐπιχειρήματος ὅτι ὁ Θωμᾶς «ἐκ τῶν κάτω καὶ ἐπιγείων τὰ ἄνω καὶ ὑπερκόσμια συλλογίζεσθαι θέλει»³. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον προκειται «περὶ τῆς ὑπερουσίου Τριάδος» καὶ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ θεῖα πρόσωπα, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὄποιων αὐτὸς ὁ Θωμᾶς ἔγραψεν ἄλλοτε ὅτι «αἱ φυσικαὶ αἰτίαι ἐν τοῖς θείοις πράγμασιν ἀσθενοῦσι»⁴ καὶ ὅτι «εἰσὶ τῶν ἐν τοῖς θείοις νοητῶν, τὸν ἀνθρώπων νοῦν ὑπεραίροντα

1. *De potentia*, quaestio X, art. 4 καὶ *Summa Theologiae* I, quaestio XXXVI, art. 4. Πρβλ. καὶ V. GRUMEL «S. Thomas et la doctrine des Grecs sur le Saint-Esprit», ἐν *Échos d' Orient* 25 (1926) 262.

2. Ex hoc ipso quod dicitur quod Spiritus Sanctus procedit per modum voluntatis, et Filius per modum intellectus, sequitur quod Spiritus Sanctus sit a Filio. Nam amor procedit a verbo: eo quod nihil amare possumus nisi verbo cordis illud concipiamus (S. c. G. IV 25. Πρβλ. καὶ τὸ κεφάλαιον 13).

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 581.

4. S. c. G. I 2 (ἐκ X φ. 2β).

πάντη¹. Ούτω ἀποδεικνύεται ὁ Θωμᾶς αὐτὸς ἔαυτὸν καταλύων.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς τοιαύτης ψυχολογικῆς ἐρμηνείας τῆς καὶ ἐκ τοῦ Γίου προόδου τοῦ Πνεύματος χαρακτηρίζει ὁ Κάλλιστος τὸν Θωμαστικὸν σχολαστικὸν τρόπον τοῦ θεολογεῖν ὡς «μυρίων κινδύνων πρόξενον»² καὶ ἀποφαίνεται ὅτι τὸ συγκροτεῖν «θέσεις θεολογικὰς» ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κατ' αἰσθήσιν ἐμπειρίας καὶ τοῦ διανοητικοῦ ἡμῶν κόσμου τυγχάνει «ἀνένδεκτον»³. Τὸ γεγονός διτὶ καὶ οἱ ἄγιοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐποιήσαντο χρῆσιν τῶν κατ' αἰσθήσιν δεδομένων καὶ τῶν συλλογισμῶν, ἐκ τῆς ἐπιθυμίας ὅπως κατανοήσουν καὶ εἴπουν τι περὶ τῆς ὑπερουσίου καὶ κρυφού Θεότητος⁴, δὲν νομιμοποιεῖ οὔτε δικαιολογεῖ τὸν τρόπον του θεολογεῖν τοῦ Θωμᾶ. Καὶ τοῦτο διότι, ἐνῷ οἱ πατέρες δὲν ἔχωρησαν διὰ τῶν «εἰκονικῶν καὶ νοητῶν» εἰς θεολογικὰς «ἐννοίας»⁵, ὁ Θωμᾶς εἰσήγαγεν αὐτὰ ἐν τῇ θεολογίᾳ κατὰ τὸν πλέον ἐπίσημον τρόπον.

Περαιτέρω ὁ Κάλλιστος ἐλέγχει καὶ ἔτεραν θεολογικὴν ἀποψιν τοῦ Θωμᾶ διὰ τὰς συγχυτικὰς συνεπείας αὐτῆς ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Εἰς τὸ δέκατον τρίτον κεφάλαιον τῆς Συνόρφεως αὐτοῦ κατὰ Ἐθνικῶν ὁ Ακινάτος, ἀφοῦ ἀποδώσει πολὺ δρθῶς δύναμιν γεννητικὴν εἰς τὸν Θεὸν Πατέρα⁶, συνεχίζει λέγων ὅτι οὐδεμίαν δύναμιν ἔχει ὁ Πατήρ, τὴν ὅποιαν δὲν ἔχει ὁ Γίος⁷. Ἡ δύναμις αὗτη, καίτοι μία καὶ ἐνιαία, εἰς μὲν τὴν περίπτωσιν τοῦ Πατρὸς σημαίνει γεννᾶν, εἰς δὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ Γίου γεννᾶσθαι. Ἀλλὰ καὶ ἡ διάκρισις εἰς γεννᾶν καὶ γεννᾶσθαι δὲν εἰσάγει διαφορὰν πλὴν τῆς διαφορᾶς τῆς σχέσεως⁸. Καὶ θὰ εἰμεθα ἴκανοποιημένοι μὲ τὴν λύσιν τοῦ Θωμᾶ, ἀφοῦ ὁπωσδήποτε εἰσάγει ἔστω καὶ κατὰ τοιοῦτον τρόπον διαφορὰν σχέσεως, πλὴν εἰς τὸ ἀπόμενον ἀκριβῶς κεφάλαιον τονίζει ἐμφαντικῶς πρὸς ἀποφυγὴν παρεξηγήσεων ὅτι ἡ σχέσις αὕτη ταυτίζεται πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ⁹. Ἐπομένως ὁ ἀγγελικὸς διδάσκαλος τῆς ρωμαιικῆς Ἐκκλησίας, μολονότι ὡς ἐκκλησιαστικὸς ἀνὴρ διαβλέπει τὴν ἀνάγκην διακρίσεως τῆς δυνάμεως τοῦ Πατρὸς ἀπὸ τῆς δυνάμεως τοῦ Γίου καὶ μολονότι καταφάσκει εἰδός τι σχέσεως, ἀδυνατεῖ τελικῶς νὰ δια-

σπάσῃ τὸν ἀριστοτελικὸν φιλοσοφικὸν κλοιόν, ὑπὸ τὴν καταστρεπτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὅποιου ἐθεολόγησε, δεχόμενος ταύτισιν θείας οὐσίας καὶ σχέσεως ἐν τοῖς θείοις προσώποις, διπέρ καὶ καταλύει οὐσιαστικῶς πᾶσαν διάκρισιν.

Διὰ τὸν Θωμᾶν ἡ θέσις διτὶ Πατήρ καὶ Γίος κέκτηνται τὴν αὐτὴν δύναμιν εἶναι δλῶς ἰδιαιτέρας σημασίας, διότι οὕτως ἔξηγεται κατ' αὐτὸν ἡ καὶ ἐκ τοῦ Γίου ἐκπόρευσις τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ὡς ἡρχισενάντα γίνεται δεκτὸν σποραδικῶς ἀπὸ τοῦ στ' αἰῶνος ἐν τῇ Δύσει. «Οτι δύμας ὁ Γίος, ἔχων κατὰ Θωμᾶν δύναμιν ὅμοιαν τοῦ Πατρός, δὲν ἔγεννησεν ὡς ὁ Πατήρ υἱόν, δεικνύεται διτὶ ὁ Γίος δὲν ἔχει τὴν ἥν ὁ Πατήρ κέκτηται δύναμιν¹. Δοθέντος δ' διτὶ «οὐδεμία δύναμις ἐνεργείας ἐστέρηται», ἐπεταί διτὶ ὁ Γίος, ἀφοῦ δὲν ἀνήχθη εἰς τὸ γεννᾶν, δὲν ἔχει τὴν δύναμιν τοῦ Πατρός². Καὶ οὕτω πως δύναται νὰ συνεχισθῇ ἡ ἀλυσίς τῶν ἀντιφάσεων, εἰς τὰς ὅποιας διδηγεῖ ἡ σχολαστικὴ ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας βαθέως ἐπηρεαζομένη θεολογικὴ σκέψις τοῦ Θωμᾶ 'Ακινάτου.

Ἡ λύσις ἐπὶ τοῦ προκειμένου, τὴν ὅποιαν ὁ Κάλλιστος ὡς φορεὺς τῆς ἀρχαίας ἀλλὰ καὶ τῆς συγχρόνου αὐτῷ ἀνατολικῆς παραδόσεως προτείνει, εὑρηται εἰς τὴν θεώρησιν τῆς δυνάμεως τοῦ γεννᾶν, τοῦ γεννᾶσθαι, τοῦ ἐκπορεύειν καὶ ἐκπορεύεσθαι ὡς ἰδιότητος προσωπικῆς³ τῶν θείων προσώπων, μὴ ἀντιδιδομένης καὶ μὴ ἔξαρτωμένης ἀπὸ τῆς φύσεως⁴, ἥτις εἶναι κοινὴ εἰς τὰ τρία πρόσωπα. «Οὐκ ἔστι φύσεως τὸ γεννᾶν καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ δυνάμεως, ἀλλὰ προσωπικῆς ἰδιότητος, διπέρ ἔστιν ὑποστατικόν⁵.

Ο Θωμᾶς δύμας δὲν ἀνήχθη εἰς τὴν τοιαύτην διάκρισιν, διὸ καὶ ὁ Κάλλιστος τὸν κατηγορεῖ διτὶ «μειγνύει τὰ φυσικὰ (τῆς θεότητος) τοῖς προσωπικοῖς»⁶ ἰδιώμασι τῶν θείων προσώπων.

1. S. c. G. I 3 (ἐκ X φ. 3).

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 582.

3. Αὐτόθι.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 552.

5. Αὐτόθι.

6. S. c. G. IV 13.

7. Αὐτόθι.

8. S. c. G. IV 13.

9. S. c. G. IV 147.

1. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 255.

2. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 255 καὶ 562.

3. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 256, 563.

4. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 256.

5. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 563.

6. ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, § 588.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σκοπὸς τῆς παρούσης ἐργασίας ὑπῆρξεν ἡ κριτικὴ παρουσίασις τῆς κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ἐν Βυζαντίῳ συναντήσεως τῆς ὀρθοδόξου καὶ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἐν τῷ προσώπῳ Καλλίστου Ἀγγελικούδη καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου. Ἡ συνάντησις αὕτη πραγματοποιεῖται ἐν τινὶ ἔργῳ τοῦ ἡσυχαστοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη, ὅστις ἤσκησε κριτικὴν ἐπὶ θεμελιώδῶν θεολογικῶν ἀρχῶν τοῦ πολλοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου.

Προβλήματα θεολογικὰ ὡς τὸ τῆς θείας ἀπλότητος, τῶν σχέσεων πίστεως καὶ ἀνθρωπίνης γνώσεως, τῆς θεωρίας ἡ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, τῆς μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος σχέσεως κ.ἄ. συνιστοῦν τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης, τὸ ίδιαζον χαρακτηριστικὸν τῆς ὅποιας εἶναι διὰ παρακολουθεῖ συγχρόνως τὴν παράδοσιν καὶ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας καὶ τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας.

Ἡ ὀρθὴ κατανόησις καὶ ἔρμηνείᾳ τῶν παραδόσεων, τὰς ὅποιας ἐκπροσωποῦν ὁ Κάλλιστος καὶ ὁ Θωμᾶς, προϋποθέτουν τὴν γνῶσιν, τοῦτο μὲν τῶν γενεσιούργῶν αἵτινας αὐτῶν, τοῦτο δὲ τῶν ἴστορικῶν πλαισίων ἐντὸς τῶν ὅποιων αὗται ἐπραγματοποιήθησαν.

Α'. 'Ο Θωμᾶς ἔζησε, ἐδίδαξε καὶ ἔγραψε κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα, τὸν κριτιμώτερον καὶ ἐπαναστατικώτερον αἰῶνα τοῦ δυτικοῦ Μεσαίωνος. Κατ' αὐτὸν συνετελέσθησαν τεραστίας σημασίας πνευματικαὶ, φιλοσοφικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἀνακατατάξεις μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀλματώδη πρόδον τοῦ καθόλου πνευματικοῦ βίου τῆς Δύσεως.

Τὰ σημαντικώτερα αἵτια τῆς τοιαύτης ἀναπτύξεως ὑπῆρξαν τὰ ἔξῆς:
 α) Αἱ μεταφράσεις ἀριστοτελικῶν ἔργων εἰς λατινικὴν γλῶσσαν. Τὸ ἐπιβλητικὸν καὶ θαυμασίων ὀργανωμένον ἐγχειριδιακὸν φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους συνεκίνησε τόσον βαθέως τὰς φιλοσοφικὰς καὶ θεολογικὰς δυνάμεις τῆς Δύσεως, ὥστε αὗται νὰ λάβουν τάχιστα θέσιν ἔναντι αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ εἰδους τῆς στάσεως ἐκάστης πνευματικῆς ὅμαδος ἔναντι τοῦ Ἀριστοτέλους δημιουργοῦνται τρεῖς μεγάλαι σχολαῖ: 'Η αὐγουστινίζουσα, συντηρητικὴ καθ' ἔαυτὴν καὶ λίαν ἐπιφυλακτικὴ ἔναντι τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψεως, εἰς τὴν ὅποιαν διέβλεπε κινδύνους διὰ τὴν πίστιν. 'Η χαρακτηρισθεῖσα ὡς νεωτερίζουσα, διότι ἐπέδειξε

σχεδὸν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τὸ ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους, τὸν ὅποιον ἔθεώρει ὡς τὸν κατ' ἔξοχὴν φιλόσοφον. Πατὴρ τῆς σχολῆς ταύτης ὑπῆρξεν Ἀλβέρτος ὁ Μέγας († 1280) καὶ κορυφαῖος ἐκπρόσωπος Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτος. Τὸ πνεῦμα τῆς δευτέρας σχολῆς ἐκυριάρχησε σχεδὸν ἐφ' ὀλοκλήρου τῆς δυτικῆς θεολογίας. 'Η τρίτη σχολὴ ἐκλήθη λατινικὸς ἀβερροΐσμος, ἐκ τοῦ ἄραβος φιλοσόφου Ἀβερρόη († 1198), διότις, ἔχων ὀλιγοτιμῶς φιλοσοφικὰ ἐνδιαφέροντα, ἀνεδείχθη μέγας ἀριστοτελικὸς φιλόσοφος, ἐπιδράσας ὡς τοιοῦτος βαθύτατα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τάσεως, συμφώνως πρὸς τὴν ὅποιαν ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία ἡρμηνεύετο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας.

β) 'Η σύστασις πανεπιστημίων. Διὰ τῆς ίδρυσεως τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων περὶ τὸ 1200 ἐγκαινιάζεται ἡ ἐνοποίησις καὶ ἡ ἀμιλλα τῶν θεολογικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν δυνάμεων τῆς Δύσεως.

γ) 'Η δημιουργία μοναχικῶν ταγμάτων ὑπὸ τοῦ ἀγίου Δομινίκου († 1221) καὶ τοῦ ἀγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης († 1226), τὰ μέλη τῶν ὅποιων ἐν ἰσχυρῷ μεταξύ των ἀμίλλῃ προσέδωσαν σπουδαίαν ὀθησιν εἰς τὴν θεολογίαν, τὰ γράμματα, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα.

Β'. 'Ο ιδ' αἰών, καθ' ὃν ἤκμασε καὶ ἔγραψεν ὁ ἡσυχαστὴς Κάλλιστος Ἀγγελικούδης, ἔχει τεραστίαν σημασίαν διὰ τὸν πνευματικὸν βίον ἐν Βυζαντίῳ. Εἰς ἐποχὴν πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς παρατηρήθη ἀσυνήθης ἀνθησις τῆς θεολογίας, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν. Πνεύματα ἐλεύθερα θέτουν τὰ θεμέλια διὰ τὴν χειραφέτησιν τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ δημιουργοῦν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἐλληνικῆς κλασσικῆς φιλοσοφίας καὶ λογοτεχνίας τὴν θαυμαστὴν ἀναγέννησιν τῶν παλαιολογείων χρόνων.

Παραλλήλως πρὸς τὴν δυναμικὴν ταύτην οὐμανιστικὴν ἀναγέννησιν ἔβαινεν ὑψίστης σημασίας θεολογικὴ κίνησις, ἡ ὅποια, τολμῶμεν νὰ εἰπωμεν, οὐδόλως ὑπολείπεται εἰς διεργασίαν τῶν ὑπὸ τοὺς δρους «Τριαδολογία» καὶ «Χριστολογία» προγενεστέρων θεολογιῶν, νοούμενων καὶ ὡς ἀρνητικῶν, ἤτοι ἀντιαιρετικῶν, ἐκδηλώσεων τῆς Ἑκκλησίας καὶ ὡς θετικῶν ἐκφράσεων ἡ ἔξελιξις αὐτῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ιστορίας τῆς θείας Οἰκονομίας.

'Η θεολογία τοῦ ιδ' αἰῶνος, οὖσα συνέχεια τῆς προγενεστέρας, καλεῖται συνήθως «παλαιμική», ἐκ τοῦ κορυφαίου ἐκπροσώπου αὐτῆς ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἡ «ἡσυχαστική», ἐκ μιᾶς τῶν προϋποθέσεων καὶ ὁδῶν αὐτῆς. Οἱ δροὶ ὅμως οὗτοι εἶναι ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνεπιτυχεῖς, διότι ἡ θεολογία αὕτη καὶ εὐρυτέρα τυγχάνει οὐσιαστικῶς καὶ χρονικῶς τοῦ

Γρηγορίου Παλαμᾶ, καὶ δὲν περιορίζεται εἰς τὴν μὲ τὸν ἀναχωρητικὸν βίον συνδεδεμένην ἡσυχίαν.

Κρατοῦσα τάσις καὶ παραμόνιμος ἐπιδίωξις τῆς θεολογίας τοῦ ιδ' αἰῶνος τυγχάνει ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ, δηλ. ἡ θέα τῶν θείων ἐνεργειῶν, αἱ ὁποῖαι εἰναι ἐκφάνσεις τῆς θείας οὐσίας. Ἐκ τῆς θεμελιώδους ταύτης ἐπιδιώξεως ἐκκινοῦντες, προτείνομεν πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς θεολογίκης κινήσεως τοῦ ιδ' αἰῶνος τὸν περιφραστικὸν δρὸν «θεολογία τῆς θεοπτίας». Πατέρες καὶ σύγχρονοι θεολόγοι ἔχρησιμοποίησαν καὶ χρησιμοποιοῦν τὰς λέξεις «θεόπτης», «θεοπτία», «θέα ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ», πλὴν πράττουν τοῦτο οὐχὶ πρὸς δήλωσιν τοῦ λόγου ἡ τῆς συζητήσεως περὶ τῆς θεοπτίας καὶ τῆς θεώσεως, ἀλλὰ πρὸς δήλωσιν μόνον τοῦ γεγονότος τῆς θεοπτίας ἡ τῆς θεώσεως.

Θεμελιώδες χαρακτηριστικὸν τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας εἰναι ἡ ἀποφατικὴ διάθεσις, ἡ ὁποίᾳ διατηρεῖ τὸν χαρακτῆρα τῆς ὡς διαθέσεως, οὐδέποτε μετατρεπομένη εἰς μέθοδον ἐρεύνης, διότι οὕτω θὰ μετεβάλλετο εἰς φιλοσοφικούθεολογικὴν προσπάθειαν. Τὸ τελευταῖον συνέβη μὲ τὸν πρῶτον ἀντίταλον τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας Βαρλαὰμ τὸν Καλαβρόν, ὅστις, ἀποστερήσας τὸν ἀποφατισμὸν τῆς ζωῆς τοῦ πένθους καὶ τῆς ἀγωνίας πρὸς θεοπτίαν καὶ ὑποβιβάσας αὐτὸν εἰς λογικὴν - μεθοδολογικὴν ἀναζήτησιν, κατέληξεν εἰς ἀγνωστικισμόν. Διὸ καὶ δοι ἐκ τῶν θεολογούντων οὐμανιστῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος ἀσκοῦν ἀποφατικὴν θεολογίαν ἀσκοῦν πράγματι μέθοδον ἀποφατικήν, δηλ. φιλοσοφοῦν.

Ἡ δρθόδοξος νηπτικὴ θεολογία γενικῶς δὲν ἔχαντλεῖται εἰς τὴν ἀποφατικὴν διάθεσιν, τὴν ὁποίαν πάντως προϋποθέτει. Τούναντίον αὐτῇ ἐγκολπουμένη συγχρόνως καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ἐν εἰδικῇ ἐννοίᾳ καταφάσεως ἐκ τῆς οὕτω καλουμένης καταφατικῆς θεολογίας, ὑπερβάλλει θετικῶς τὴν τε ἀποφατικὴν καὶ τὴν καταφατικὴν θεολογίαν, διηγοῦσα εἰς «κέαν» σύνθεσιν, τὴν ὁποίαν καλοῦμεν θεολογίαν τῆς θεοπτίας. Ἡ θεολογία αὐτῇ δὲν εἰναι οὕτω ἀποφατική, ἀφοῦ καταφάσκει τὴν θέαν τῶν θείων ἐνεργειῶν, τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξίαν ἡ καταφατικὴ θεολογία οὐδὲ καν ὑποπτεύεται, ἀλλ' οὔτε, πολλῷ μᾶλλον, καταφατική, ἀφοῦ ἀποφάσκει - ἀρνεῖται τὴν κατ' οὐσίαν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποίαν διδάσκει ἡ καταφατικὴ θεολογία.

Οἱ κορυφαῖοι ἐκπρόσωποι τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ Νικόλαος ὁ Καβάσιλας μετὰ τοῦ Καλλίστου Ἀγγελικούδη προσεπάθησαν καὶ ἐπέτυχον νὰ ἐκφάσουν ἐλλόγως τὴν ἐμπειρίαν τοῦ γεγονότος τῆς θεωρίας τῶν θείων ἀληθειῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ.

Γ'. Εἰς τὸ partielles Identitätssystem (σύστημα μερικῆς ταυ-

τίσεως) τοῦ Θωμᾶ, καθ' ὃ αἱ σφαῖραι τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τῆς φιλοσοφίας τέμνονται, τὸ δὲ τεμνόμενον μέρος συνιστᾷ τὴν φυσικὴν ἡ φιλοσοφικὴν θεολογίαν, ὡς ησυχαστὴς Κάλλιστος Ἀγγελικούδης ἀντιθέτει τὴν σαφῆ διάκρισιν Χριστιανισμοῦ καὶ φιλοσοφίας, τὴν δόποιαν μετὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου θεωρεῖ καταργηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίου. Οὐδὲν κοινὸν ὑφίσταται μεταξὺ τῶν δύο ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων μεγεθῶν. Τὸ φιλοσοφεῖν ἐμποδίζει ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει τὸν πιστὸν δπως τύχη τῆς θεοπτίας.

Δ'. Ἐν τῇ θεολογίᾳ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου ἡ ἀπλότης τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀρχήν. Σύνθεσις κατ' αὐτὸν ὑπάρχει εἰς ὄντα, τῶν δόποιων τὸ εἰναι δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν οὐσίαν ἡ τὴν φύσιν αὐτῶν. Ἐν τῷ Θεῷ τὸ πᾶν ταυτίζεται πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ. Πᾶν δὲ τι κατηγορεῖται τῷ Θεῷ, πᾶσαι αἱ Ιδιότητες αὐτοῦ, εἰναι ἐν μὲ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ.

Τὴν ἐννοιαν τῆς συνθέσεως δὲν δέχεται ὁ Κάλλιστος νὰ συζητήσῃ, διότι αὐτῇ, ὡς φιλοσοφικὴ κατηγορία, δὲν ισχύει εἰς τὴν σφαῖραν τῆς πίστεως. Οὕτω π.χ., συμφώνως πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας, διακρίνεται ἐν τῷ Θεῷ δύναμις καὶ ἐνέργεια χωρὶς νὰ προσβάλληται ἡ ἀπλότης αὐτοῦ. Ἡ τοιαύτη «σύνθεσις», ἔξηγουμένη ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐν τῷ Θεῷ οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν διακεκριμένως, δὲν σημαίνει σύνθεσιν ὑπὸ τὴν τρέχουσαν αὐτῆς ἐννοιαν, ἀλλὰ κατάστασιν «ὑπὲρ τὴν σύνθεσιν».

Ο Κάλλιστος, ἀπηλλαγμένος πάσης φιλοσοφικῆς ἐπιδράσεως, εἰσάγει εἰς τὴν ζωὴν τῆς θεότητος διακρίσεις, αἱ ὁποῖαι εἰς ἄλλην Ισως ἐποχὴν θὰ ἥρμηνεύοντο ὑπὸ τε τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐχθρῶν αὐτῆς ὡς πολυθεϊσμός. Τοῦτο ἄλλωστε συνέβη καὶ κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τῆς θεολογίας τῆς θεοπτίας. Ο Κάλλιστος, ἐκκινῶν ἐκ τοῦ παλαιοδιαθηκικοῦ χωρίου «έγώ εἰμι ὁ ὄν», ὑποστηρίζει δτὶ πρωταρχικὸν γεγονός ἐν τῷ Θεῷ τυγχάνει τὸ εἰναι καὶ οὐχὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ. Τὸ εἰναι, δηλ. ἡ ὑπαρξία, προηγεῖται τῆς οὐσίας καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἐκφραστὸν τῆς οὐσίας, ὡς παρ' Ἀκινάτῳ.

Ο «ὄν», ὁ Θεός, διαθέτει διακεκριμένως οὐσίαν καὶ ἐνεργείας ἀκτίστους. Αἱ τελευταῖαι ἥρτηνται ἐκ τῆς πρώτης ἀειδίως καὶ ἀρρήτως. Ο τρόπος τῆς διακρίσεως τυγχάνει ἀνέκφραστος, διὸ καὶ διὰ Κάλλιστος ἀρκεῖται εἰς τὴν δήλωσιν δτὶ «ἄδλο (αἱ ἐνέργειαι) παρὰ τὴν οὐσίαν κατὰ τινὰ τρόπον». Περὶ αὐτῶν διμιλοῦντες, εύρισκομεθα εἰς τὸ κέντρον τῆς ζωῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος, διὸ καὶ τὸν περὶ αὐτὸν γνόφον οὐδέποτε διέλυσεν ἡ θεολογία, ἥτις πιστεύει ἀπλῶς δτὶ αἱ ἐνέργειαι ὑπάρχουν «παρὰ» καὶ «περὶ» τὴν θείαν οὐσίαν.

Ο Θωμᾶς ἀρνεῖται διάκρισιν οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, φεύγων τὴν

σύνθεσιν. Οὗτω δύμας δύληγει εἰς πλήρη σύγχυσιν, διότι διδάσκει συγχρόνως ὅτι ὁ Θεὸς χορηγεῖ τὸ εἶναι εἰς τὰ δυντα ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεως, τὴν ὁποίαν ὁ Θωμᾶς ταυτίζει πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, δόπτε, χορηγῶν ὁ Θεὸς εἰς τὰ δυντα τὸ εἶναι, χορηγεῖ τι ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἵτις δύμας εἶναι ἀτμητος καὶ ἀμέθεκτος. Ἀλλαχοῦ ὁ Θωμᾶς γράφει ὅτι ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ ἐκγέεται εἰς τὰ δυντα. Ἐκχέεται λοιπὸν ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ;

Τὸ πρόβλημα καθίσταται δξύτερον, διότι συνδέεται ἀμέσως πρὸς τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τὴν θεολογίαν τῆς θεοπτίας καὶ τὸν Κάλλιστον οἱ ἀνθρώποι γίνονται κατὰ χάριν καὶ οὐχὶ φύσει θεοί, δεχόμενοι τὰς ἐνεργείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀκτιστοι καὶ ἀττιοι. "Οταν τούναντίον δεχθοῦν κάτι τὸ ὁποῖον ταυτίζεται πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, ἀγίνονται κατ' οὐσίαν θεοί, οὖς οὐδὲν ἀσεβέστερον". Λύσιν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἵτοι γεφύρωσιν τοῦ μεταξὺ τῆς θείας ἀπλότητος καὶ τῆς θεώσεως χάσματος, ἀποτελεῖ ἡ ὑπερφυής καὶ θεοπρεπής διάκρισις θείας οὐσίας, ἀμεθέκτου, καὶ θείων ἐνεργειῶν, μεθεκτῶν. Οὗτω καὶ ἡ θεία ἀπλότης διασφαλίζεται καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου καθίσταται δυνατή.

'Ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατέστη φανερὸν ὅτι οἱ δύο θεολόγοι, τοὺς ὄποιους παρακολουθοῦμεν, βαδίζουν ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους δόδοις. 'Ο μὲν Θωμᾶς γνωρίζει τὴν δόδον τῆς ἀπλοποιήσεως, ὁ δὲ Κάλλιστος τὰς ἀτραποὺς τῆς διακρίσεως, ἡ ὁποία μάλιστα θεωρεῖται ἐν τῷ ἀνατολικῷ Χριστιανισμῷ ὡς κορυφαία ἀρετή.

Οὗτως ἔξηγεῖται διατί ὁ Θωμᾶς, ἐνῷ π.χ. διακρίνει ἐν τῷ θείῳ νῷ πολλοὺς καὶ διαφόρους «ἀλόγους» τῶν ἐπὶ μέρους πραγμάτων, σπεύδει νὰ δηλώσῃ, ὅτι οἱ «ἀλόγοι» οὗτοι διακρίνονται μόνον κατὰ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ Θεὸς γνωρίζει τὰ πράγματα. 'Η διάκρισις ἐπομένως «ἀλόγων» τῶν κτισμάτων εἶναι καθαρῶς τυπική, ὡς τοιαύτην δὲ ἀναγνωρίζει αὐτὴν καὶ ὁ Endré von Ivánka, ὅστις δύμας ἐπιχειρεῖ ματαίως νὰ ἀποδείξῃ ὡς τυπικήν καὶ τὴν διάκρισιν θείας οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν ἀκτίστων, τὴν ὁποίαν οἱ μὲν πατέρες τῆς ἀρχαίας 'Εκκλησίας ἐπεσήμανον ἀπλῶς, οἱ δὲ θεόπται τοῦ ια' καὶ ιδ' αἰώνος ἐκαλλιέργησαν καὶ ἀνήγαγον εἰς ἀπηρτισμένην θεολογίαν.

Ε'. Τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ ἡ τῆς θεοπτίας κατέχει τὸ κέντρον πάσης θεολογίας ἀξίας τοῦ δύναματος αὐτῆς.

α) Κατ' 'Ακινᾶτον ἡ εὐδαιμονία ἡ ἡ μακαριότης τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ κατ' οὐσίαν γνῶσιν ἡ θεωρίαν τοῦ Θεοῦ. 'Ως γηγενεῖς φορεὺς τῶν κοσμολογικῶν καὶ μεταφυσικῶν ἀντιλήψεων τοῦ 'Αριστοτέλους ὁ Θωμᾶς εἰσάγει εὐρέως εἰς τὴν διδασκαλίαν του περὶ τῆς θεογνωσίας τοὺς δρους τῆς κινήσεως, τῆς ἀκινησίας, τῆς ἐφέσεως κλπ.

'Ο Θεὸς τυγχάνει τὸ πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον, ὡς διδάσκει ὁ 'Αριστοτέλης, πρὸς τὸ ὁποῖον τείνει ὡς πρὸς ἔσχατον τέλος πᾶσα νοερὰ φύσις, ἵνα τύχῃ μακαριότητος, ἐγγίζουσα καὶ γινώσκουσα τὴν θείαν οὐσίαν. 'Η ἔφεσις τῆς μακαριότητος καὶ ἄρα ἡ κινησίς πρὸς τὸ ἔσχατον τέλος παύεται, ὅταν ἡ νοερὰ φύσις ἔξικνηται εἰς τὴν κατ' οὐσίαν θεογνωσίαν.

Πρὸς τὴν γνῶσιν τῆς θείας οὐσίας δὲν ἔξαρχον ἡ πίστις τοῦ Χριστιανοῦ καὶ αἱ ἀποδείξεις περὶ Θεοῦ. 'Ο ἀνθρωπός, ἵνα τύχῃ τοῦ τέλους (τοῦ σκοποῦ) ἔχει ἀνάγκην ἐπικουρίας τῆς θείας χάριτος. 'Η ἐπίρροια ἡ ἡ βοήθεια αὐτῇ τῆς θείας χάριτος, τὴν ὁποίαν ὁ Θωμᾶς καλεῖ καὶ φῶς, παρέχεται εἰς τὸν κτιστὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου (S. c. G. III 52, 53).

'Ο νοῦς, γινώσκων γενικῶς μόνον δι' εἰδῶν, ἔχει ἀνάγκην εἰδους τινός, ἵνα γνωρίσῃ τὸν Θεόν. Τὰ εἰδη δύμας τῶν κτιστῶν πραγμάτων δὲν δηληγοῦν εἰς κατάληψιν τῆς θείας οὐσίας, τὴν ὁποίαν γινώσκει μόνον ὅταν αὐτῇ γίνη εἰδος τοῦ κτιστοῦ νοῦ (S. c. G. III 52). 'Ο νοῦς δηλαδὴ δρᾷ τὴν θείαν οὐσίαν δι' αὐτῆς ταύτης τῆς θείας οὐσίας (S. c. G. III 51). 'Η ἐπίρροια ἡ ἡ βοήθεια πρὸς τὸν νοῦν ἐπομένως τῆς θείας χάριτος εἶναι αὐτῇ αὐτῇ ἡ θεία οὐσία.

'Η ἀκρα μακαριότης, καθ' ἣν ὁ κτιστὸς νοῦς δρᾷ τὴν θείαν οὐσίαν καὶ ἡ ἔφεσις τῆς ψυχῆς ἡρεμεῖ ἀπολύτως, τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ, πλήν ἔξαιρέσεων, εἰς τὰ ἔσχατα.

β) Κατ' ἀντιθέσιν πρὸς τὸν Θωμᾶν ὁ Κάλλιστος διδάσκει ὅτι ἡ θεογνωσία εἶναι καὶ ἴστορικὸν γεγονός. Τὸ θεῖον φῶς ἐκχεῖται εἰς τοὺς ἐκ τῶν Χριστιανῶν νήφοντας ἥδη ἐν τῷ παρόντι αἰώνι ὡς ἀρραβών τρόπον τινὰ τῆς μελλοντικῆς τελείας θεοπτίας.

Τὸ γεγονός τῆς μακαριότητος ἔγκειται εἰς τὴν κοινωνίαν τοῦ 'Αγίου Πνεύματος, τὴν μετ' αὐτοῦ ἔνωσιν καὶ τὸν δι' αὐτοῦ φωτισμὸν τῆς ψυχῆς. 'Η κοινωνία προϋποθέτει μετοχὴν δλοκλήρου τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ὁποίου κέντρον τυγχάνει ἡ καρδία, εἰς τὴν θέωσιν. 'Ο Κάλλιστος ἀποφεύγει νὰ διμιλήσῃ περὶ σταδίων θεογνωσίας καὶ πληροφορεῖ εἰς μίαν περίπτωσιν, ὅτι ὁ νοῦς «γενέμενος» ἐν τῷ Θεῷ «φλέγεται τῷ πυρὶ τῆς ἀγάπης». Προσευχόμενος ὁ ἀνθρωπός αἰφνης, ἀρρήτως καὶ παραδόξως ἐλλάμπεται καὶ λαμβάνει πεῖραν τῆς ἐν αυτῷ ἐναργοῦς παρουσίας τοῦ Θεοῦ, δόπτε χαίρει ἀνεκλαλήτως καὶ ἐκπλήσσεται διὰ τὸ θαῦμα τοῦ Θεοῦ.

'Η κατάστασις αὐτῇ ἐν οὐδεμιᾳ περιπτώσει δύναται νὰ γίνη ἀντικείμενον ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης. Μόνον διήγησις αὐτῆς εἶναι δυνατή ὑπὸ πιστοῦ δύμας διαθέτοντος πεῖραν τοιούτων καταστάσεων. Συνεπῶς θεολογία διὰ τοὺς θεολόγους τῆς θεοπτίας καὶ τὸν Κάλλιστον εἶναι ἡ ἐφερασίς τοῦ γεγονότος καὶ τῶν συνεπειῶν τῆς ένωσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ 'Εκκλησίᾳ, ἡ διλως ἡ ἀνακοίνωσις καὶ διήγησις

περὶ τῶν θείων ἀληθειῶν, ὡς εἶδεν αὐτάς ὁ διὰ Χριστοῦ ἐν τῷ Θεῷ γενόμενος ἄνθρωπος. Ταῦτα δὲ πάντα ἐπιτυγχάνονται διὰ τῆς φωτιστικῆς ἐνέργειας τοῦ Ἀγίου Πνεύματος καὶ τῆς νήψεως, νοουμένης, βεβαίως, οὐχὶ ἐν τῷ πλαισίῳ μόνον τοῦ μοναχισμοῦ.

Οὐ Θωμᾶς Ἀκινάτος, γράφων διὰ ἔσχατον τέλος εἰναι τὸ νοεῖν τὸν Θεόν, θεμελιοῦ κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Ἀριστοτέλους νοησιαρχικὴν θεώρησιν Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Τὴν τοιαύτην θεώρησιν δὲ Κάλλιστος ἀπορρίπτει διαρρήδην καὶ διότι ἀρνεῖται εἰς τὸν νοῦν τὰς ηὗξημένας δυνατότητας, τὰς διόποιας προσγράφει εἰς αὐτὸν δὲ Θωμᾶς, καὶ διότι ὡς γνήσιος φορεὺς τῆς νηπτικῆς θεολογίας τῆς Ἀνατολῆς τοποθετεῖ τὸ κέντρον τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν καρδίαν καὶ οὐχὶ εἰς τὸν νοῦν. Οὐ νοῦς, ὡς δουλεύων τῷ δαιμονικῷ θελήματι ἀπὸ τῆς ἀδαμικῆς πτώσεως καὶ ἐντεῦθεν, εἰναι ἀπαξίᾳ, γινόμενος ἀξία, δηλ. «καὶνὴ κτίσις», διὰ Χριστοῦ καὶ διὰ προσωπικῆς ἀσκήσεως.

Η βιβλικὴ θεολογία περὶ καρδίας ὡς τόπου ἔνθα ἀποστέλλεται τὸ Πνεῦμα καὶ κατοικεῖ ἡ παρουσιάζεται ὁ Χριστός, συνιστᾶ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ διόποιου οἰκοδομεῖ δὲ Κάλλιστος. Οὗτος διδάσκει διὰ ἑλλαμψίας, ἡ ἀρρητος δηλ. ἀκτιστος ἐνέργεια, γίνεται ἐν τῇ καρδίᾳ, διπέρ σημαίνει συναρφὴν Θεοῦ πρὸς ἄνθρωπον, «ἀληθῶς καὶ οἰκείως» ἔνωσιν τῆς ψυχῆς τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Εἳναι ἐπομένως ἡ θεώρησις τῆς θεογνωσίας ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ χαρακτηρίζεται ὡς νοησιαρχική, ἡ θεώρησις τῆς θεώσεως ὑπὸ τοῦ Καλλίστου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς «καρδιακή» ἡ προσωπική ἡ ὑπαρξιακή, ἀφοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ συγκεντροῦνται δλαι αἱ δυνάμεις τῆς ὑπάρξεως, τοῦ προσώπου.

Τὴν ἑλλαμψίαν, τῆς διόποιας πεῖραν λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος, ταυτίζει πρὸς τὸ θεῖον φῶς, τὸ διόποιον θεωρεῖ ἐνυπόστατον, ὡς ἔχον ὑπόστασιν, ὑπαρξίαν. Τὸ φῶς τοῦτο, τὸ διόποιον εἰναι ἐνέργεια ἀκτιστος τῆς θείας οὐσίας, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλοῦν φωτισμὸν τῆς διανοίας, ἀλλ' ἐνέργειαν «καθ' ὑπόστασιν» τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ως πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ θείου φωτὸς καὶ τῶν θείων ἐνέργειῶν γενικώτερον, δὲ Κάλλιστος προσεπάθησε νὰ ἔξηγήσῃ διὰ τοῦτο «οὕτε οὐσία τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπὲρ φύσιν ἐστίν». Αἱ θεῖαι ἐνέργειαι εἰναι ἐκφάνσεις τῆς θείας οὐσίας, «ὑπερφυῇ ὄνται», διδικα, ἀκτιστα, ἀλλ' οὐχὶ ταῦτα τῇ θείᾳ οὐσίᾳ. «Οπως τὸ φῶς καὶ ἡ θέρμη εἰναι μὲν δυνάμεις τῆς οὐσίας τοῦ πυρός, ἀλλ' οὐχὶ αὐτῇ αὐτῇ ἡ οὐσία τοῦ πυρός, οὔτω καὶ αἱ θεῖαι ἐνέργειαι εἰναι τῆς θείας οὐσίας, ἀλλ' οὐχὶ ἡ θεία οὐσία.

Τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτῆρος τῶν θείων ἐνέργειῶν, ἡ τοῦ θείου φωτὸς ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχει πρωταρχικὴν σωτηριολογικὴν σημασίαν. Τὸ θεῖον φῶς πρέπει νὰ εἰναι θεῖον καὶ ἀκτιστον, διότι δλλως θὰ καθί-

στατο οὐτοπία ἡ θεοπίτια, τὴν διόποιαν ὑπεσχέθη δὲ Κύριος: «μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ διὰ αὐτοὶ τὸν Θεόν δύονται». Συγχρόνως δμως, ἐὰν τὸ φῶς εἰναι ἀκτιστον, θὰ ἐκινδύνευεν ἡ θεότης, ήτις, ἐκχέουσα τὴν χάριν, τὴν ἑλλαμψίαν, τὸ φῶς, δφειλεν οὐσιαστικῶς νὰ αὐτομερίζηται καὶ νὰ διαμελίζηται εἰς τοὺς πιστούς. Η ἀπάντησις τοῦ Καλλίστου καὶ δλοκλήρου τῆς συγχρόνου αὐτῷ νηπτικῆς θεολογίας εἰναι διὰ διάρηστης δὲν ἐκχέεται, τῆς οὐσίας μενούσης ἀμεθέκτου, ἀτρέπτου καὶ ἀδιαιρέτου, ἐκχέονται αἱ ἐνέργειαι τῆς οὐσίας, οὖσαι ἀΐδιοι μέν, μεθεκταὶ δὲ καὶ ἐνυπόστατοι.

Οι ἄνθρωποι θεουργοῦνται κατ' ἐνέργειαν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀλλὰ δὲν γίνονται κατ' οὐσίαν θεοί.

ΣΤ'. Η προγενεστέρα τοῦ Ἀκινάτου ψυχολογικὴ καὶ νοησιαρχικὴ ἔρμηνεια τῶν θείων προσώπων, καθ' ἥν δὲ Πατήρ κατανοεῖται ὡς νοῦς, δὲ Υἱὸς ὡς λόγος καὶ τὸ Πνεῦμα ὡς ἀγάπη, εὑρε θερμὸν ὑποστηρικτὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Θωμᾶ. Συγχρόνως δὲ ρητῶς διδάσκει οὗτος διὰ τοῦ Αγίου Πνεύματος εἰναι ὡς πρόσωπον ἡ ἀρχὴ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου γενικῶς, διότι ὡς ἀγάπη διαθέτει ἐν ἑαυτῷ τὴν πρὸς τοῦτο ἀναγκαίαν κίνησιν.

Διὰ τὸν Κάλλιστον ἡ τοιαύτη ἐξήγησις τῶν σχέσεων τῆς Αγίας Τριάδος καὶ εἰδικῶς τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ὡς ἀγάπης συνιστᾶ εἰσαγωγὴν πεπερασμένων καὶ μὴ βιβλικῶν κατηγοριῶν εἰς τὴν ἀλλοτρίαν σφαῖραν τῆς ζωῆς τῆς Αγίας Τριάδος. Καθ' δοσον δὲ ἀφορᾶ εἰς τὴν δημιουργίαν ὑποστηρίζει διὰ αὕτη εἰναι ἔργον καὶ τῶν τριῶν προσώπων τῆς Αγίας Τριάδος, ἔκαστον τῶν διόποιων διαδραματίζει ἔδιον ρόλον. Εἰς τὸ Πνεῦμα προσγράφει δρθιδόξως τὸν ρόλον τοῦ τελειωτοῦ καὶ οὐχὶ τῆς ἀρχῆς, ὡς δὲ Θωμᾶς, δστις, προκειμένου νὰ ἔξηγήσῃ τὸ γεγονός τῆς δημιουργίας, συνήντησεν ἀνυπερβλήτους δυσκολίας, τὰς διόποιας δὲν ἐγνώρισεν δὲ Κάλλιστος, διότι προϋπέθετε τὴν διάκρισιν ἐν τῷ Θεῷ οὐσίας καὶ ἐνέργειῶν, ἔργον τῶν διόποιων εἰναι ἡ δημιουργία.

Η σχέσις τῶν προσώπων τῆς Αγίας Τριάδος ταυτίζεται τελικῶς κατὰ τὸν τὰ πάντα ἀπλούστεροντα Θωμᾶν πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν, ἐπειδὴ κατ' αὐτὸν οὐδὲν ἔστιν ἐν τῷ Θεῷ ἐκτὸς τῆς οὐσίας αὐτοῦ. Αλλὰ τότε ἡ διάκρισις τῶν τριῶν προσώπων δὲν εἰναι πραγματική. Ο Κάλλιστος διδάσκει διὰ ἡ σχέσις τῶν προσώπων εἰναι «προσωπική» καὶ οὐχὶ «φυσική», διὸ καὶ δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν· εἰναι «ἰδιότης» «περὶ τὰ θεῖα πρόσωπα», δηλ. καὶ δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν· εἰναι «ἰδιότης» «περὶ τὰ θεῖα πρόσωπα», δηλ. καὶ διόποια ὑπάρχει δντως καὶ ἀσυγχύτως πρὸς τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ.

Τὴν διδασκαλίαν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, καθ' ἥν τὸ Αγίου Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀναπτύσσει καὶ δικαιολο-

γεῖ δὲ Θωμᾶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἰδιότης τοῦ Πατρὸς νὰ ἔκπορεύῃ ταυτίζεται πρὸς τὴν οὐσίαν ἢ τὴν φύσιν αὐτοῦ, ἡτις δύμως εἶναι ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὸν Γίλον. Ἔνεκα τούτου δὲ Γίλος ἔκπορεύει ὅπως ἀκριβῶς καὶ δὲ Πατήρ. Ὁ Θωμᾶς εἰσάγει μὲν διάκρισιν τινα, πλὴν αὗτη ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀρχήν. Εάν, λέγει, ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος εἶναι μόνος δὲ Πατήρ, ἡ ἔκπορευσις τοῦ Πνεύματος δὲν θὰ διαφέρῃ τῆς γεννήσεως τοῦ Γίλου καὶ οὕτω ἀπόλλυται ἡ διάκρισις Γίλου καὶ Πνεύματος.

Τὰ προβλήματα ταῦτα προσεγγίζει δὲ Κάλλιστος διὰ τῆς θεωρήσεως τῆς δυνάμεως τοῦ γεννᾶν, τοῦ γεννᾶσθαι, τοῦ ἔκπορεύειν καὶ ἔκπορευεσθαι ὡς ἰδιοτήτων προσωπικῶν, μὴ ἀντιδιδομένων καὶ μὴ ταυτοζυμένων, ὡς παρ' Ἀκινάτῳ, πρὸς τὴν φύσιν τῶν προσώπων, ἢ ὅποια εἶναι καὶ διὰ τὰ τρία κοινή. Θεμελιώδης ὁσαύτως διὰ τὴν ἀποφυγὴν συγχύσεως τῶν ἰδιοτήτων τυγχάνει καὶ ἡ διάκρισις τῆς ὑποστάσεως τῶν θείων προσώπων ἀπὸ τοῦ τρόπου ὑπάρχεως αὐτῶν. Ἡ διάφορος ὑπόστασις προϋποθέτει καὶ διάφορον αἰτίαν. Οὕτως δὲ Πατήρ εἶναι μὲν αἰτία Γίλου καὶ Πνεύματος, «ἄλλ' οὐ καθ' ἓνα τρόπον».

ZUSAMMENFASSUNG

Ziel der vorliegenden Arbeit ist die kritische Darstellung der im 14. Jahrhundert in Byzanz stattfindenden Begegnung der orthodoxen und der scholastischen Theologie in Schriften von Kallistos Angelikoudes und Thomas von Aquin. Diese Begegnung fand ihren Niederschlag in einem Werk des Hesychisten Kallistos Angelikoudes, der Kritik an fundamentalen theologischen Grundsätzen des berühmten Aquinaten übte.

Theologische Probleme, wie die Frage der göttlichen Einfachheit (*simplicitas*), der Beziehungen zwischen Glauben und menschlichem Wissen, der schau oder der Erkenntnis Gottes, des Ausganges des Heiligen Geistes, der Beziehungen zwischen den Personen der Heiligen Trinität u.a. sind Gegenstand der vorliegenden Studie, deren besondere Eigentümlichkeit darin besteht, daß sie zugleich der Tradition der scholastischen Theologie als auch der Theologie der Gottesschau (*θεοπνεύτια*) nachgeht.

Das richtige Verständnis und die richtige Auslegung der Traditionen, die Kallistos und Thomas vertreten, erfordern die Kenntnis sowohl ihrer Entstehungsursachen als auch ihrer historischen Rahmen, in denen sie entstanden sind.

I. Thomas lebte, lehrte und schrieb im 13. Jahrhundert, dem entscheidendsten und umwälzendsten Jahrhundert des abendländischen Mittelalters; damals vollzogen sich geistige, philosophische und wissenschaftliche Umstellungen von höchster Bedeutung, die zum sprunghaften Fortschritt im gesamten geistigen Leben des Abendlandes führten.

Die bedeutendsten Ursachen dieser Entwicklung waren:

a) Die Übersetzung aristotelischer Werke in die lateinische Sprache. Das beeindruckende, wunderbar organisierte philosophische System des Aristoteles bewegte die philosophischen und theologischen Geister des Abendlandes so tief, daß sie ihm gegenüber schnellstens Stellung nahmen. Entsprechend der Haltung jeder geistigen Gruppe gegenüber Aristoteles entstanden drei große Schulen:

1. Die augustinische Richtung, die an sich konservativ und

dem aristotelischen Denken gegenüber sehr reserviert war, da sie darin Gefahren für den Glauben erblickte.

2. Die als modernistisch bezeichnete, die beinahe absolutes Vertrauen auf das Werk des Aristoteles bekundete, den sie als den Philosophen schlechthin betrachtete. Vater dieser Schule war Albertus Magnus († 1280) und ihr bedeutendster Vertreter Thomas von Aquin. Der Geist dieser Schule beherrschte fast die ganze abendländische Theologie.

3. Die nach dem arabischen Philosophen Averroes († 1198) lateinisch Averroismus genannte; Averroes hatte rein philosophische Interessen; er erwies sich als großer aristotelischer Philosoph und trug als solcher wesentlich zur Bildung der Tendenz bei, nach der die christliche Lehre auf Grund der aristotelischen Philosophie interpretiert wurde.

b) Die Gründung von Universitäten. Durch die Errichtung der Universität von Paris um das Jahr 1200 beginnt die Konzentrierung und der Wettkampf der theologischen und wissenschaftlichen Kräfte des Abendlandes.

c) Die Gründung der Mönchsorden des hl. Dominikus († 1221) und des hl. Franziskus von Assisi († 1226), deren Mitglieder in eifrigem gegenseitigem Wettstreit der Theologie, der Literatur, den Wissenschaften und dem kirchlichen Leben im 13. Jahrhundert bedeutenden Auftrieb verliehen.

II. Das 14. Jahrhundert, in dem der Hesychast Kallistos Angelikoudes lebte und schrieb, hat große Bedeutung für das geistige Leben in Byzanz. In einer Epoche politischen und wirtschaftlichen Zerfalles ist eine außergewöhnliche Blüte der Theologie, der Literatur und der Künste festzustellen. Freie Geister legen das Fundament zur Emanzipation des philosophischen Denkens und schaffen mit Hilfe der klassischen griechischen Philosophie und Literatur die bewundernswerte Renaissance der Paläologenzeit.

Parallel zu dieser dynamischen humanistischen Renaissance schritt eine höchst bedeutende theologische Bewegung, die — so wagen wir zu behaupten, — den unter den Begriffen "Triologie" und "Christologie" bekannten früheren Theologien keineswegs nachsteht, die sowohl als negative oder antihäretische Kundgebungen der Kirche als auch als positive Aussagen oder Entwicklungen derselben im Rahmen der göttlichen Heilsgeschichte zu verstehen sind.

Die Theologie des 14. Jahrhunderts, die eine Fortsetzung der früheren ist, wird gewöhnlich "palamisch" ($\pi\alpha\lambda\alpha\mu\chi\eta$) genannt, nach ihrem Hauptvertreter, dem hl. Gregorios Palamas († 1359) oder $\eta\sigma\chi\alpha\sigma\tau\iota\kappa\eta$, nach einer ihrer Voraussetzungen und Wege. Diese Begriffe sind jedoch unzureichend und unglücklich, da diese Theologie wesentlich und zeitlich weiter ist als Gregorios Palamas und sich nicht nur auf die mit dem Einsiedlerleben verbundene $\eta\sigma\chi\iota\alpha$ beschränkt.

Herrschende Tendenz und dauerndes Streben der Theologen des 14. Jahrhunderts ist die Schau Gottes, d. h. die Schau der göttlichen Energien, die Erscheinungen des göttlichen Wesens sind. Von diesem grundlegenden Streben ausgehend, schlagen wir zur Charakterisierung der theologischen Bewegung des 14. Jahrhunderts den umschreibenden Begriff "Theologie der Gottesschau" ($\theta\epsilon\omega\gamma\iota\alpha \tau\eta\varsigma \theta\epsilon\omega\pi\tau\iota\alpha\varsigma$) vor. Kirchenväter und zeitgenössische Theologen gebrauchten und gebrauchen die Wörter $\theta\epsilon\omega\pi\tau\iota\varsigma$ (Gottesschauer), $\theta\epsilon\omega\pi\tau\iota\alpha$ (Gottesschau), $\theta\epsilon\alpha$ (Schau) oder $\theta\epsilon\omega\pi\iota\alpha \tau\ou\theta\epsilon\omega\iota\varsigma$ (Betrachtung Gottes), aber sie tun dies nicht zur Rede oder Diskussion über die Frage der Gottesschau und der Vergöttlichung ($\theta\epsilon\omega\sigma\iota\varsigma$), sondern nur zur Kundgebung der Tatsache der Gottesschau oder der Vergöttlichung.

Grundlegende Eigentümlichkeit der Theologie der Gottesschau ist die apophatische Gesinnung, die jedoch stets den Charakter einer Tendenz beibehält und niemals zur Forschungsmethode wird, denn sonst würde sie zum philosophischen Streben. Dies geschah beim ersten Gegner der Theologie der Gottesschau, Barlaam von Kalabrien, der den Apophatismus des Lebens, der Trübsal und der Agonie um die Gottesschau beraubte und ihn zu einer logisch - methodologischen Forschungsweise erniedrigte und im Agnostizismus endete. Deshalb betreiben alle Humanisten, die im 14. Jahrhundert Theologie treiben, apophatische Theologie und üben in Wirklichkeit die apophatische Methode aus, d. h., sie philosophieren.

Die orthodoxe mystische ($\eta\pi\pi\tau\iota\kappa\eta$) Theologie erschöpft sich im allgemeinen nicht in der apophatischen Haltung, die sie jedoch immer voraussetzt. Im Gegenteil, sie eignet sich von der sogenannten kataphatischen Theologie gleichzeitig auch das Element der Bejahung im besonderen Sinne an, schreitet positiv sowohl über die apophatische als auch über die kataphatische Theologie hin-

aus und führt zu einer "neuen" Synthese, die wir θεολογίαν τῆς θεοπτότητας nennen. Diese Theologie ist weder apophatisch — da sie die Schau der göttlichen Energien bejaht, deren Existenz die kataphatische Theologie nicht einmal ahnt —, noch viel weniger kataphatisch, da sie die Erkenntnis des Wesens Gottes verneint, die die kataphatische Theologie lehrt.

Die Hauptvertreter der Theologie der Gottesschau, Gregorios Palamas, Nikolaos Kabasilas und Kallistos Angelikoudes bemühten sich und erreichten es, die Erfahrung der Tatsache der Schau der göttlichen Wahrheiten und Gottes selbst in Worten auszudrücken.

III. Dem partiellen Identitätssystem Thomas' von Aquin, wonach die Sphären des christlichen Glaubens und der Philosophie sich zum Teil gegenseitig schneiden und der gemeinsame Teil natürliche oder philosophische Theologie genannt wird, stellt der Hesychast Kallistos Angelikoudes die deutliche Unterscheidung von Christentum und Philosophie gegenüber, die er mit Paulus durch das Evangelium als zunichtegemacht betrachtet (*1. Kor. 1, 17ff.*). Nichts Gemeinsames besteht zwischen diesen beiden diametral entgegengesetzten Größen. Das Philosophieren hindert letzten Endes den Gläubigen, die Gottesschau zu erlangen.

IV. In der Theologie des Thomas von Aquin ist die Einfachheit Gottes ein grundlegendes Prinzip. Seiner Meinung nach herrscht Synthese bei den Geschöpfen, deren Sein nicht identisch ist mit deren Wesen (*essentia*) oder Natur. Alles, was Gott zugesprochen wird, all Seine Eigenschaften, sind eins mit Seinem Wesen.

Kallistos lässt keine Diskussion über den Begriff der Synthese zu, da dieser als philosophische Kategorie in der Sphäre des Glaubens nicht gültig ist. So unterscheidet er z.B. in Übereinstimmung mit der kirchlichen Lehre in Gott die Kraft und die Energie, ohne daß Seine Einfachheit dadurch gefährdet wird. Diese "Synthese", die durch das Dasein von einem unterscheidbarem Wesen und vielen Energien in Gott auf unterschiedene Weise erklärt wird, bedeutet keine Synthese im geläufigen Sinne, sondern einen Zustand "über der Synthese".

Frei von jeglichem philosophischen Einfluß führt Kallistos im Leben der Gottheit Unterscheidungen ein, die in einer anderen Epoche von den Gliedern und den Feinden der Kirche vielleicht als Polytheismus ausgelegt worden wären. Dies taten auch im 14.

Jahrhundert die Gegner der Theologie der Gottesschau. Kallistos geht von der Stelle im Alten Testament aus: "Ich bin der Seiende" (*Ex. 3,14*) und behauptet, daß die grundlegendste Tatsache in Gott Dessen Sein und nicht Dessen Wesen ist. Das Sein, d.h. die Existenz, kommt vor dem Wesen und ist nicht Ausdruck des Wesens wie beim Aquinaten. "Der Seiende" Gott, hat auf unterscheidbare Weise Wesen und unerschaffene Energien, die ewig und unsäglich aus jenem hervorkommen. Die Weise der Unterscheidung ist unaussprechlich, weshalb auch Kallistos sich mit der Kundgebung begnügt, daß die Energien "neben dem Wesen auf eine gewisse Weise etwas anderes sind". Über diese Energien sprechend, befinden wir uns im Mittelpunkt des Lebens der Heiligen Trinität, weshalb auch die Theologie das Diese umhüllende Dunkel (*γνώφος*) niemals erhellt hat; sie glaubt einfach, daß die Energien "neben" (*παρό*) und "um" (*περὶ*) das göttliche Wesen existieren.

Thomas verneint die Unterscheidung zwischen Wesen und Energien, um die Synthese zu meiden. So führt er aber zur vollständigen Verwirrung, da er gleichzeitig lehrt, daß Gott den Geschöpfen das Sein aus Seiner eigenen Kraft verleiht, die Thomas mit dem göttlichen Wesen identifiziert, wobei Gott den Geschöpfen, indem Er ihnen das Sein schenkt, ihnen etwas aus Seinem Wesen gibt, das jedoch unteilbar und unteilnehmbar (*ἀμέθεκτον*) ist. An anderer Stelle schreibt Thomas, daß die Güte Gottes über die Geschöpfe ausgegossen ist. Ist also das Wesen Gottes ausgegossen?

Das Problem verschärft sich, denn es ist unmittelbar mit der Vergöttlichung (*θεωσις*) des Menschen verbunden. Für die Theologie der Gottesschau und für Kallistos werden die Menschen der Gnade und nicht der Natur nach Götter, indem sie die Energien Gottes aufnehmen, die unerschaffen und ewig sind. Wenn sie jedoch etwas aufnehmen, das mit dem göttlichen Wesen identisch ist, "werden sie dem Wesen nach Götter; nichts wäre gottloser als diese Behauptung". Lösung dieses Problemes, das heißt Überbrückung des Abgrundes zwischen der göttlichen Einfachheit und der Vergöttlichung, ist die übernatürliche und gotteswürdige Unterscheidung zwischen unteilnehmbarem göttlichem Wesen und teilnehmbaren göttlichen Energien. So bleibt die göttliche Einfachheit erhalten und die Vergöttlichung des Menschen wird möglich.

Aus dem Gesagten wird deutlich, daß die beiden Theologen,

deren Denken wir verfolgen, diametral entgegengesetzte Wege beschreiten. Thomas kennt den Weg der Vereinfachung, Kallistos aber die Pfade der Unterscheidung (*διάκρισις*), die im östlichen Christentum als höchste Tugend überhaupt betrachtet wird.

So wird klar, weshalb Thomas, während er z.B. im göttlichen Verstand (*νοῦς*, mens) viele verschiedene Gründe (rationes) der einzelnen Dinge unterscheidet, sich beeilt zu erklären, daß diese "Gründe" sich nur nach der Weise unterscheiden, nach der Gott die Dinge kennt. Die Unterscheidung der Gründe der Geschöpfe ist also rein formell; als solche anerkennt sie auch Endré von Ivánka, der jedoch vergeblich zu beweisen versucht, daß die Unterscheidung von göttlichem Wesen und unerschaffenen Energien ebenfalls nur formell ist; die Väter der Urkirche haben sie zwar bloß angedeutet, aber die Gottesschauer des 11. und 14. Jahrhunderts haben sie gepflegt und zu einer wahren Theologie erhoben.

V. Das Problem der Erkenntnis Gottes oder der Gotteschau steht im Mittelpunkt jeder ihres Namens würdigen Theologie.

1. Nach Thomas von Aquin besteht die Glückseligkeit des Menschen in der Erkenntnis des Wesens oder der Anschauung Gottes. Als echter Träger der kosmologischen und metaphysischen Auffassungen des Aristoteles führt Thomas in seiner Lehre über die Gotteserkenntnis in breitem Maße die Begriffe der Bewegung, der Bewegungslosigkeit, des Strebens usw. ein. Gott ist, wie Aristoteles lehrt, das erste bewegende Unbewegte, auf das jede geistige Natur hinstrebt als auf das letzte Ziel, um, indem sie sich dem göttlichen Wesen nähert und es erkennt, die Seligkeit zu erlangen. Das Streben nach Seligkeit und folglich die Bewegung auf das letzte Ziel hin hören auf, wenn die geistige Natur die wesentliche Gotteserkenntnis erreicht.

Zur Erkenntnis des göttlichen Wesens genügen der Glaube des Christen und die Gottesbeweise nicht. Um sein Ziel zu erreichen, hat der Mensch die Hilfe der göttlichen Gnade nötig, die Thomas auch Licht nennt und die dem erschaffenen Verstand des Menschen gewährt wird (S.c.G. III 52, 53).

Der Verstand, der allgemein nur durch geistige Erkenntnis Formen (species) erkennt, braucht eine bestimmte geistige Erkenntnisform um Gott zu erkennen. Die Vorstellungen der erschaffenen Dinge führen jedoch nicht zum Erfassen des göttlichen We-

sens, das er nur erkennt, wenn es Erkenntnisform des erschaffenen Geistes wird (S.c.G. III 52), d.h., der Geist schaut das göttliche Wesen durch das göttliche Wesen selbst (S.c.G. III.51). Der Einfluß oder die Hilfe der göttlichen Gnade für den Verstand ist also das göttliche Wesen selbst. Die höchste Glückseligkeit, in der der erschaffene Verstand das göttliche Wesen schaut und das Streben der Seele sich vollkommen beruhigt, wird nach Thomas — mit gewissen Ausnahmen — nach dem Tode erreicht.

2. Im Gegensatz zu Thomas lehrt Kallistos, daß die Gotteserkenntnis auch historische Tatsache ist. Das göttliche Licht wird dem in Askese sich läuternden (terminus technicus: *νήφω*) Christen schon in diesem Zeitalter sozusagen als Unterpfand der künftigen vollkommenen Gottesschau gegeben. Die Tatsache der Seligkeit besteht in der *κοινωνίᾳ* (*communio*) des Heiligen Geistes, der Vereinigung mit Ihm und der Erleuchtung der Seele durch Ihn. Die *κοινωνίᾳ* setzt die Teilnahme des ganzen Menschen, dessen Mittelpunkt das Herz ist, an der Vergöttlichung voraus. Kallistos meidet es, von Stadien der Gotteserkenntnis zu sprechen und tut in einem Falle kund, daß der in Gott befindliche Verstand (*νοῦς*) "durch das Feuer der Liebe glüht". Während des Gebetes wird der Mensch plötzlich, unsäglich und unerklärlich erleuchtet und erfährt in sich die deutliche Gegenwart Gottes, wobei er unaussprechliche Freude und Überraschung über das Wunder Gottes empfindet.

Dieser Zustand kann in keinem Falle Gegenstand wissenschaftlicher Forschung werden. Er kann nur von einem Gläubigen geschildert werden, der Erfahrung über solche Zustände hat. Folglich ist für die Theologen der Gottesschau und für Kallistos Theologie der Ausdruck der Tatsache und der Folgen der Vereinigung des Menschen mit Gott in der Kirche, oder anders gesagt, die Verlautbarung und Schilderung der göttlichen Wahrheiten, wie sie der durch Christus in Gott befindliche Mensch gesehen hat. Dies alles wird erreicht durch die erleuchtende Kraft des Heiligen Geistes und durch die Askese (*νήψις*), die natürlich nicht nur im Rahmen des Mönchtums verstanden wird.

Indem Thomas von Aquin schreibt, daß das letzte Ziel ist, Gott zu verstehen, begründet er, von Aristoteles beeinflußt, eine rationalistische Betrachtung Gottes und des Menschen. Diese verwirft Kallistos ganz und gar, sowohl weil er dem Verstand die

vermehrten Fähigkeiten, die Thomas ihm zuschreibt, abspricht, als auch weil er als echter Träger der mystischen (*νηπτική*) Theologie des Ostens den Mittelpunkt der geistigen Kräfte des Menschen ins Herz und nicht in den Verstand verlegt.

Der Verstand (*νοῦς*, mens) ist — da durch den Fall Adams dem Willen des Dämons versklavt —, ein Unwert, der wiederum ein Wert wird, d.h. „*καὶ νὴ κτίσις*“ durch Christus und durch persönliche Askese.

Die biblische Theologie über das Herz als Stätte, wohin der Heilige Geist gesandt wird und wo Christus wohnt oder gegenwärtig ist, ist das Fundament, worauf Kallistos baut. Er lehrt, daß die Erleuchtung, die unsägliche, d.h. unerschaffene Energie ins Herz kommt, was Verbindung Gottes mit dem Menschen bedeutet, „wahrhafte und intime“ Vereinigung der Seele mit Gott durch den Heiligen Geist. Wenn also die Betrachtung der Gotteserkenntnis von Thomas als rationalistisch charakterisiert wird, kann die Betrachtung der Vergöttlichung durch Kallistos als „herzbezogen“ (*καρδιακή*), „persönlich“ oder „existentiell“ bezeichnet werden, da im Herzen alle Kräfte der Existenz, der Person, ihren Mittelpunkt haben.

Die Erleuchtung, die der Mensch erfährt, identifiziert er mit dem göttlichen Licht, das er als subsistent (*ἐνυπόστατον*), als Hypostase und Existenz habend, betrachtet. Dieses Licht, das eine unerschaffene Energie des göttlichen Wesens ist, stellt nicht eine einfache Erleuchtung des Intellektus (*διάνοια*), sondern eine hypostatische Energie des Heiligen Geistes dar. Was den Charakter des göttlichen Lichtes und der göttlichen Energien im Allgemeinen betrifft, bemühte sich Kallistos klarzumachen, daß dies „nicht das Wesen Gottes und über der Natur ist“. Die göttlichen Energien sind Erscheinungen des göttlichen Wesens, ewige, unerschaffene, „übernatürliche Dinge“ (*ὄντα*), aber nicht identisch mit dem göttlichen Wesen. Wie das Licht und die Wärme Kräfte des Wesens des Feuers sind, aber nicht das Wesen des Feuers selbst, so gehören auch die göttlichen Energien zum göttlichen Wesen, sind jedoch nicht das göttliche Wesen.

Das Problem des Charakters der göttlichen Energien oder des göttlichen Lichtes hat in diesem Falle erstrangige soteriologische Bedeutung. Das göttliche Licht muß göttlich und unerschaffen sein, denn sonst würde die Gottesschau, die der Herr ver-

sprochen hat, zur Utopie: „Selig die reinen Herzens sind, denn sie werden Gott schauen“ (*Math. 5, 8*). Wenn das Licht unerschaffen ist, aber nicht vom göttlichen Wesen unterschieden würde, wäre jedoch gleichzeitig die Gottheit gefährdet, die, indem sie die Gnade, die Erleuchtung, das Licht ausgießt, sich dem Wesen nach selbst zerteilen und sich den Gläubigen austeilen müsste. Die Antwort des Kallistos und der zeitgenössischen mystischen Theologie ist, daß, während die Gottheit sich nicht ausgießt, da ihr Wesen unteilnehmbar, unwandelbar und unteilbar bleibt, die Energien des Wesens ausgegossen werden, die zwar ewig, aber teilnehmbar und subsistent (*ἐνυπόστατα*) sind.

Die Menschen werden vergöttlicht durch die Energie des Heiligen Geistes, aber sie werden nicht Götter dem Wesen nach.

VI. Die vor Thomas herrschende psychologische und rationalistische Interpretation der göttlichen Personen, wonach der Vater als Verstand (*νοῦς mens*), der Sohn als Wort und der Heilige Geist als Liebe verstanden wird, fand in Thomas einen eifrigen Vertreter. Zugleich lehrte er ausdrücklich, daß der Heilige Geist als Person das Prinzip der Schöpfung der Welt im Allgemeinen ist; denn als Liebe hat es die dazu notwendige Bewegung in sich.

Für Kallistos bedeutet diese Erklärung der Beziehungen der Heiligen Dreifaltigkeit und im Besondern des Ausganges des Heiligen Geistes als Liebe eine Einführung von beschränkten und nicht biblischen Kategorien in der ganz anderen Sphäre des Lebens der Heiligen Trinität. Was die Schöpfung betrifft, nimmt er an, daß diese ein Werk der drei Personen der Heiligen Dreifaltigkeit ist, von denen eine jede ihre besondere Rolle innehat. Dem Heiligen Geist schreibt er orthodoxerweise die Rolle des Vollenders und nicht des Prinzips zu, wie Thomas es getan hat, der bei der Erklärung der Schöpfung unüberwindlichen Schwierigkeiten begegnet, die Kallistos nicht kennt, da er in Gott die Unterscheidung von Wesen und Energien voraussetzt, deren Werk die Schöpfung ist.

Die Beziehung der Personen der Heiligen Dreifaltigkeit wird schließlich gemäß dem alles vereinfachenden Thomas mit dem göttlichen Wesen identifiziert, da nach seiner Meinung in Gott nichts ist außer Seinem Wesen. Aber dann ist die Unterscheidung der drei Personen nicht wirklich. Kallistos lehrt, daß die Beziehung der drei Personen „persönlich“ und nicht „natürlich“ ist,

weshalb sie auch nicht mit dem göttlichen Wesen identifiziert wird; sie ist "Eigentümlichkeit um die göttlichen Personen" (*ἴδιότης περὶ τὰ θεῖα πρόσωπα*) die wirklich und unvermischbar mit dem Wesen Gottes existiert.

Die Lehre der römisch-katholischen Kirche, wonach der Heilige Geist auch aus dem Sohne hervorgeht (filioque), entwickelt und rechtfertigt Thomas aus der Tatsache, daß die Eigenschaft des Vaters, hervorzusenden (*ἐκπορεύειν*), identisch ist mit Seinem Wesen und Seiner Natur, die jedoch dieselbe ist wie beim Sohn. Deshalb sendet (*ἐκπορεύεται*) der Sohn hervor genau wie der Vater. Thomas führt wohl eine gewisse Unterscheidung ein, aber diese bezieht sich auf das Prinzip. Wenn, so sagt er, Prinzip des Heiligen Geistes nur der Vater ist, unterscheidet sich der Ausgang des Heiligen Geistes von der Zeugung des Sohnes nicht, und so geht die Unterscheidung zwischen Sohn und Heiligem Geiste verloren.

An diese Probleme geht Kallistos mit der Betrachtung der Kraft des Zeugens, des Gezeugtwerdens, des Hervorsendens (*ἐκπορεύειν*) und des Hervorgehens (*ἐκπορεύεσθαι*) als persönlicher Eigenschaften, die nicht ausgetauscht und nicht identifiziert werden mit der Natur der Personen wie bei Thomas da diese für alle drei Personen gemeinsam ist. Ebenfalls grundlegend für die Vermeidung der Vermischung der Eigenschaften ist die Unterscheidung der Hypostasen der göttlichen Personen von der Art ihrer Existenz. Die verschiedene Hypostase setzt auch eine verschiedene Ursache voraus. So ist der Vater zwar Ursache des Sohnes und des Heiligen Geistes "aber nicht auf eine Weise".

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΤ' ΕΠΙΛΟΓΗΝ*

- AMMANN, A.M., *Die Gottesschau im palamitischen Hesychasmus*, Würzburg 1938.
 ΑΝΑΡΟΥΤΣΕΟΥ, Χρ., *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀρατολικῆς Ἑκκλησίας*, 'Αθῆναι 1907.
 ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Β., *Ἐγχειρίδιον ἴστοριας τῆς φιλοσοφίας*, Β: 'Η μέση φιλοσοφία, Κωνσταντινούπολις 1929.
 BECK, H-G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.
 BORODINE-LOT, M., *Un maître de la spiritualité byzantine au XIVe siècle: Nicolas Cabasilas*, Paris 1958.
 CALLUS, D.A., *Introduction of Aristotelian Learning to Oxford*, London 1944.
 CHENU, M.-D., *Das Werk des hl. Thomas von Aquin*, Köln 1960.
 — *Introduction à l'étude de Saint Thomas d'Aquin*, Montréal-Paris 1954.
 ΔΕΝΤΑΚΗ, Β., *'Ιωάννης Κυπαρισσιώτης, ὁ σοφὸς καὶ διδάσκαλος*, 'Αθῆναι 1965.
 GEANAKOPLOS, D.J., *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Cambridge Mass. 1959.
 GILSON, É., *L'esprit de la philosophie médiéval*, Paris 1948.
 — *La philosophie de S. Bonaventura*, Paris 1953.
 GLORIEUX, P., *Le premiers polémiques thomistes I-II*, Kain 1956.
 GRABMANN, M., *Die Geschichte der scholastischen Methode*, Tόμ. 2. : *Die scholastische Methode im 12. und beginnenden 13. Jahrhundert*, Berlin 1957.
 — *Die Werke des hl. Thomas von Aquin* (Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters), Münster 1949.
 HAUSHERR, J., *La méthode d'oraison hesychaste* (Orientalia Christiana, IV 2), Roma 1927.
 HESSEN, J., *Patristische und scholastische Philosophie*, Berlin 1922.
 — *Thomas von Aquin und wir*, München 1955.
 ΧΡΗΣΤΟΥ, Π., *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ θεολογία εἰς τὴν Θεοσπλονίκην κατὰ τὸν ιδ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1957.
 — *Γρηγορίον τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα*, Α', Β', Θεσσαλονίκη 1962, 1966.
 HUNGER, H., *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Wien 1965.

* 'Εν τῷ βιβλιογραφικῷ ταύτῳ πίνακι καταχωρίζονται ἔργα αὐτοτελῆ καὶ κατ' ἐπιλογήν, δοθέντος δτι τὸ κύριον μέρος τῆς μετὰ χειράς μελέτης ἔρειδεται ἐπὶ κειμένων Καλλίστου τοῦ Ἀγγελικούδη καὶ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου.

- ΚΑΡΜΙΡΗ, Ι., Θωμᾶς τοῦ Ἀκινάτου Σούμμα θεολογικῆ, Α', Ἀθῆναι 1935, 1940.
 ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, Κ., Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων καὶ τοῦ μέσου αἰώνος, Β', Ἀθῆναι 1934.
 LOSSKY, V., *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris 1944.
 — *La vision de Dieu*, Neuchâtel 1962.
 MALINGREY, A.-M., "Philosophia", étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque, des présocratiques au IVe siècle après J. Chr., Paris 1961.
 MANSER, G., *Das Wesen des Thomismus*, Freiburg in Schw. 1949.
 MASAI, F., *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris 1956.
 MEYENDORFF, J., *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Paris 1959.
 ΜΠΟΝΗ, Κ., *Τὸ περὶ τῆς σχέσεως λογικοῦ καὶ ἀποκαλύφεως ἡ πίστεως καὶ γνώσεως πρόβλημα* (Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου καὶ Μ. Βασιλείου), Ἀθῆναι 1957.
 ΝΗΣΙΩΤΗ, Ν., *Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν. Τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δυνατότης γνώσεως αὐτοῦ*, Ἀθῆναι 1965.
 OSTROGORSKY, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963.
 ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ, Γ., Ὁ ἄγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Πετρούπολις - Ἀλεξάνδρεια 1911.
 ΦΥΤΡΑΚΗ, Α., *Oἱ μοναχοὶ ὡς κοινωνικοὶ διδάσκαλοι καὶ ἔργάται*, Ἀθῆναι 1950.
 RAHNER, K., *Geist in Welt*, München 1949.
 RASHDALL, H., *The Universities of Europe in the Middle Ages*, I-III, Oxford 1936.
 SCHEEBEN, H. Ch., *Albertus Magnus*, Köln 1955.
 ŠEVŠENKO, J., *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnoς*, Bruxelles 1962.
 STEENBERGHEN, F. VAN., *Aristotle in the West*, Louvain 1955.
 ΤΑΤΑΚΗ, Β., *Θέματα ϕιλοστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι 1952.
 ΤΑΤΑΚΗΣ, Β., *La philosophie byzantine*, Paris 1949.
 ΘΕΟΔΟΡΟΥ, Α., *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίᾳ τῶν ἑλλήνων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ*, Ἀθῆναι 1956.
 — *Ἡ οὐσία τῆς Ὁρθοδοξίας*, Ἀθῆναι 1961.
 ΘΕΟΔΟΡΟΥ, Ε., *Κριτικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ γνώσεως*, Ἀθῆναι 1955.
 ΤΟΜΑΔΑΚΗ, Ν., *Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων*, Ἀθῆναι 1961.

ΠΙΝΑΚ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

Α'

- ἀβατον θείας οὐσίας 152-156
 Ἀβερρόης 28, 29
 ἀβερροίσμαδς 26, 28, 29
 ἀγαθότης θεία 106
 ἀγάπη 160 - 161, 169 - 170
 Ἀγγελόπουλος Ἀ. 62
 Ἀγγελος ἐξ Arezzo 29
 Ἀγιον "Ορος 42, 93
 ἀγιος 51
 ἀγνωστικισμὸς 44 - θεολογικὸς 51
 ἀγνωστικιστικαὶ τάσεις 33
 ἀγωνία σωτηρίας 50
 ἀδιάλειπτος προσευχὴ 55, 63
 Ἀθανάσιος Α' 57
 αἰρεσις 92
 Ἀκίνδυνος Γρηγόριος 105,
 ἀκίνητον ψυχῆς 121-123
 Ἀλβέρτος ὁ Μέγας 23-25, 80
 ἀλήθεια φιλοσοφικὴ 89
 ἀμάρτημα προπατορικὸν 141
 ἀναγέννησις 15, 19, 28, 35, 46 - βυζαντινὴ 38
 ἀνάτασις 133
 ἀναχώρησις 62
 ἀναχωρητικὸς βίος 36
 Ἀνδρόνικος Β' ὁ Παλαιολόγος 41, 58
 Ἀνδροῦτσος Χρ. 83
 ἀνθρωπιστής 42, 65
 ἀνθρωπιστικὴ ἀναγέννησις ἐν Βυζαντίῳ 34-46
 ἀνθρωπολογικὸν πρόβλημα 61
 ἀντίθεσις ιδιωμάτων 169
 ἀντιθρησκευτικὸν πνεῦμα 38
 ἀντιθωμισταὶ 71
 ἀντινομία 55
 Ἀντωνιάδης Β. 20
 ἀπλότης θεία 16, 92-97
 ἀποκάλυψις 23, 25, 38, 68
 ἀποτέλεσμα θείας οὐσίας 151
 ἀποφατικὴ διάθεσις 52
 ἀποφατικὴ θεολογία 50, 88-91
 ἀποφατισμὸς 50, 154 - δυναμικὸς 91 - φιλοσοφικὸς 93
 Ἀραβες 20
 Ἀριστοτέλης 20, 23, 26, 67-70, 79, 110, 131
 ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία 20
 ἀριστοτελισμὸς 23-25
 ἀρμονία πίστεως καὶ γνώσεως 80, 82-91
 ἀρχὴ δημιουργίας 160-162
 Ἀρσένιος ἀναχωρητής 56
 Ἀρχιμήδης 26
 ἀσκησις 36, 59
 Ἀστρονομία 43
 Αὐγουστινιανὸν 32
 αὐγούστινος θεολογία 22 - σχολὴ 21
 Αὐγούστινος 22, 32, 39, 128, 145, 169
 αὐθεντία 23, 24
 αὐτοκρατορία βυζαντινὴ 34
 αὐτονομία 139
 αὐτόνομος φιλοσοφικὴ σκέψις 75, 76
 ἀφήγησις ἡσυχαστοῦ 52
 Βάκων Ρογῆρος 37
 Βαρλαάμ Καλαβρὸς 17, 25, 51, 60, 71, 93
 Βασιλεὺς ὁ Μέγας 103, 104, 141, 153
 Βενεδικτῖνοι 32
 Βικτωρῖνος Μάριος 20
 Βοήθιος 20, 39
 Βολωνία 19
 Γαληνὸς 26
 γεγονός ἐσχατολογικὸν 130
 Γεμιστὸς Γεώργιος 41, 65
 Γενουᾶται 34,
 γνόφος 103, 162

γνώσεως πηγαί 82
γνῶσις Θεοῦ 118-128
Γραφή 24
Γρηγορᾶς Νικηφόρος 38, 43, 45, 51, 67, 72
Γρηγόριος ὁ Θεολόγος 50, 49, 77
Γρηγόριος Νύσσης 50, 154
Γρηγόριος ὁ Σινατῆς 52, 55, 56, 57

Δεντάκης Β. 73
δημιουργία 160-162
Διάδοχος Φωτικῆς 50
διάθεσις 144
διαλεκτική 68
διάκρισις ἀρχῆς 168 - θεοπρεπῆς 107 - πραγματική 116 - προσώπων 167, 168 τυπική 116
διεργασία διαλεκτική 135
διήγησις ἐμπειρίας 135-136
Διονύσιος (ψευδο-) 'Αρεοπαγίτης 39, 49
Δισύπατος Δαχθίδ 56
δόξα Θεοῦ 90, 129, 140
Δομινικανοὶ 27, 28, 32
Δομίνικος 28, 31
Δοσίθεος 56
δουλεία 141
δύναμις ἐνεργητική 108 - θεία 97-101, 108-109, 122 - θεληματική 111-113
δυσαρμονία 55
Δύστις 19, 22

ἐγκυροπαιίδεια 41
ἐγχειρίδιον φιλοσοφικὸν 69
εἶδη κτιστὰ 127
εἶδος νοῦ 126
εἰκὼν 158-160 - Θεοῦ 143
Εἰρήνη Εὐλογία 58
'Εκκλησία 24, 26
ἐκκλησιολογία 48
ἐκκοσμίκευσις 76
ἐκπρέπεις 'Αγ. Πνεύματος 157, 165-171
Ἐκστασις 61
Ἐλλαμψή 61, 123, 145-147
ἐλευθερία 42
Ἐλλην 66, 131
ἐλληνική συνείδησις 64-66

ἐμπειρία θεία 136 - πνευματική 53, 90
«ἐμπειρικοί» νηπικοί 59
ἐναρμόνισις 28
ἐνέργεια Θεοῦ 92-117
ἐνεργητική δύναμις 101
Ἐνετοί 34
ἐνότης πνευματική 55 - σώματος καὶ ψυ-
χῆς 61
ἐνυπόστατον φῶς 148, 149
ἐπίρροια θείας χάριτος 124, 125, 128
ἐπισκοπικαὶ σχολαὶ 30
ἐπιστήμη 36, 43
Ἐρρίκος 27
ἔσχατα 129
ἔσχατον τέλος 119-121
ἔτερονομία 139
Ἐύάγριος ὁ Ποντικός 50, 53, 57, 93
εὐδαιμονία 119-121, 130-135
Εὐνόμιος 97, 164
Ἐύσέβιος Καισαρείας 49
Ἐύστράτιος Νικαίας 65, 76, 85
εὐχαριστική ζωὴ 63
ἔφεσις ψυχῆς 122
ἔφημεριακὸς ἀλῆρος 30

Ζερβᾶς Χ. 70

ἡρεμία ψυχῆς 122

Θαδδαῖος ἐκ Ηάρμας 29
Θέα Θείων ἐνεργειῶν 48 - Θεοῦ 49, 118
Θέλησις θεία 110
Θεματολογία 16
Θεογνωσία 138
Θεοδωρακόπουλος Ἰ. 23
Θεοδώρου Ἀ'. 51, 93, 100, 103, 107, 108
124, 145, 153
Θεοδώρου Ε. 75, 80, 126
Θεόληπτος Φιλαδελφείας 58
Θεολογία 36, 49, (περὶ 136-138 - δυ-
τική 17 - ἡσυχαστική 18, 48 - τῆς Θεο-
πτίας 18, 47-63, 101, 144, 151
Ιστορίας 35 - σχολαστική 18, 24 - φυ-
σική 80
Θεόπτης 49, 147, 151
Θεοπτία 15, 16, 87, 91, 101, 118, 129 -

156 - θεολογία 47 - 63, 106, 111
Θεωρητικὸς βίος 59
Θεωρία θείων ἐνεργειῶν 48, 93 - Θεοῦ
48, 49
Θέωσις 15, 50, 146, 147
Θρησκεία φυσική 80

Ιδεώδη ούμανιστικά 38
Ιδιότης προσωπική 169
Ἴουλιανὸς ὁ Παραβάτης 101
Ἴουστίνος 96, 101
Ἴπποκράτης 26
Ἴσαάκ ὁ Σύρος 142
Ἴσπανία 20
Ιστορία 39
Ἴταλος 'Ιωάννης 36, 65, 68
Ἴωάννης Δαμασκηνὸς 40, 68, 76, 167
Ἴωάννης Ε' ὁ Παλαιολόγος 35
Ἴωάννης ΣΤ' ὁ Καντακουζηνὸς 35, 63
Ἴωάννης τῆς Κλίμακος 145
Ἴωάννης ἐκ Tanduno 29
Ἴωάννης ὁ Χρυσόστομος 50, 78, 108
Ἴωάσαφ 36
Ἴωσηφ ὁ φιλόσοφος 41

Καβάσιλας Νικόλαος 52, 62, 63, 102
κάθαρσις 59, 141 - νοῦς 142
Καλέκας Μανουὴλ 71
Κάλλιστος Α' 55, 56, 64
Κανταβριγία 25, 27
καρδία 55, 62, 142 - 145
Καρμίρης Ἰ. 19, 22, 25, 81
κατάστασις θεόνομος 132, 139
καταφατική διάθεσις 53 - θεολογία 53,
89, 160
Καταφυγιώτης Κάλλιστος 63
κίνησις 119, 120 - ψυχῆς 122 - Θεοῦ 160
κινοῦν ἀκίνητον 122
κλῆρος ἔφημεριακὸς 32
Κολωνία 19, 26
Κουρούσης Στ. 36
χρίσις πνευματική 75
Κυδώνης Δημήτριος 45, 71, 131, 158
Κυπαρισσιώτης 'Ιωάννης 73
Κύριλλος 'Αλεξανδρείας 49

Λέων ὁ Βυζάντιος 68, 76
λογιστικὸν 55
Λογοθέτης Κ. 22, 28, 30
αλόγοιν ἐν θείῳ νῷ 114
λόγος ἀνθρώπινος 75-91

Μακάριος ὁ Αιγύπτιος 50, 55, 93, 147,
148
μακαριστῆς 120-123, 130-136
Μαμαλάκης Λ. 41
Μανουὴλ Β' ὁ Παλαιολόγος 36
Μαντζαρίδης Γ. 49
Μάξιμος 'Ομολογητής 50, 53, 93, 102,
104, 154, 167
Μάρκος ὁ ἀσκητής 56
μεθοδολογία 68
μέθοδος ἀποφατική 51, 90 - θεολογεῖν
90
Μελιτηνιώτης Θεόδωρος 40
Μεσσίων 19, 50
Μετοχίτης Θεόδωρος 42, 45, 64, 66
Μιχαήλ Η' ὁ Παλαιολόγος 35
μνήμη Θεοῦ 55
μοναστηριακαὶ σχολαὶ 30
μοναχικά τάγματα 31
μοναχικὸς βίος 43
Μουστάκης Β. 23, 35
Μπόνης Κ. 35, 104
Μυστακίδης Β. 38
μυστηριακή νηπική θεολογία 62
Μυστρᾶς Δεσποτᾶτον 34
Μωαμεθανοὶ 36
Μωϋσῆς 101, 128

Νέλλας ΙΙ. 62
Νεοπαλαμισμὸς 116
Νεοπλατωνικό 32
νηπική θεολογία 52, 68, 103, 119 - μέ-
θοδος 62 - παράδοσις 93
Νησιώτης Ν. 89, 139, 146
νῆψις 59 - καρδίας 62
Νικηφόρος ὁ Μοναχὸς 54, 55
Νόβακ Γρ. 42, 43
νοερὰ οὐσία 121 - προσευχὴ 56
νοησιαρχία 23
νομιναλισταὶ 41

- Νότιος Ιταλία 54
νοῦς 55 - ἀνθρώπου 125, 138-141 - θεῖος 115
δρόδοξος συνείδησις 64
δσιος 51
ούμανισμὸς 35
ούμανιστικὸν κίνημα 64 - ρεῦμα 17
Οὐρβανὸς Δ' 26, 157
οὐσία θεία 48 - Θεοῦ 92-117, 152-156
παθητικὴ δύναμις 119
πάθος ὑπαρξιακὸν 95
Παλαιολόγοι 38
Παλαιᾶς Γρηγόριος 17, 47, 49, 54, 58, 60, 61, 66, 78, 79, 86, 100, 101, 115
παλαιμικὴ θεολογία 48
«Παλαιμισμὸς Ιστορικὸς» 115
Πανάρετος Ματθαῖος 71
Πανσέληνος 42
Πανεπιστήμια (σύστασις) 30
Πανεπιστήμιον Κωνσταντινούπολεως 37
—Notre Dame 30
Παπαμιχαὴλ Γρ. 37
«παράδειγμα» 159
παράδοσις ἀποφατικὴ 153 - ἀσκητικὴ 93 - ἐλληνικὴ 42
Παχυμέρης Γεώργιος 38, 67, 76
Πεδιάσμιος Ἰωάννης 67
Πελάγιος 145
πένθος 50
πίστις 90 - καὶ σχέσις αὐτῆς πρὸς ἀνθρ. λόγον 75-91
Πλανούδης Μάξιμος 38, 39
πλαστικότης 42
Πλάτων 22, 32, 45, 67-70, 97
Πλήθων 41, 65
Πομαλόφσκυ Ἰ. 55
πρόβλημα ("Αγ. Πνεῦμα") 163
προβολεὺς (Πατὴρ) 163, 168
Πρόκλος 26
προσευχὴ καρδιακὴ 143
πρόσωπα 'Αγ. Τριάδος 162 - 165
πρόσωπον 144
Πρωτότονον Καρυῶν 42
Πτολεμαῖος 26

- Πυθαγόρας 51
Ραζμοῦνδος 21
ρεύματα πνευματικὰ ἐν Βυζαντίῳ 34-74
«Ρωμαῖοι» 42

Σαβέλλιος 97, 164
Σάθας Κ. 43
Σατανᾶς 61
Σινᾶ 56
σκέψις βιβλικὴ 100
σοφία 15, 140 - διπλῆ 77-82 - θύραθεν 75 - 91
σοφὸς 51
Σοφωνίας ὁ μοναχὸς 67
Στεφανίδης Μ. 37
συγκριτικὴ θεολογία 87
συλλογισμὸι 131 - ἀποδεικτικοὶ 135
Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος 68, 93, 102, 136, 137
σύνθεσις ἐν Θεῷ 94-97
συνείδησις ἐλληνικὴ 64-66 - χριστιανικὴ 65
«σύστημα μερικῆς ταυτίσεως» Θρησκείας καὶ φιλοσοφίας 80
σχέσεις προσώπων 'Αγ. Τριάδος 157, 162-165
σχέσις αἰτίας 166
σχολαστικὴ θεολογία 25, 28, - ἐν Βυζαντίῳ 70-73
σχολαστικισμὸς 68
σχολαστικὸς 23 - θεολόγος 19
Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων 49

τάσεις ἀσκητικαὶ 93
τάσις ἀποφατικὴ 90
Τατάκης Β. 54, 68, 69
Ταχιᾶος Αἴμ. 56
τριαδολογία 48
Τωμαδάκης Ν. 57

ὑπαρξία Θεοῦ 97-101 - θείων προσώπων 167
«ὑπερκειμένη» θεότης 61
ὑπόστασις θείων προσώπων 167

- Φιλόθεος ὁ Κόκκινος 64
φιλοθωμισταὶ 71
φιλοσοφία 36, 37, 39, 40, 76 - ὡς ancilla 80 - χριστιανικὴ 89
Φραγκισκανοὶ 32 - αὐγουστινιζοντες 27
Φραγκισκος τῆς 'Ασσίζης 31
φυσικὴ θεολογία 83, 88 - 91, 139 - θρησκεία 80
φύσις θεία 113
φῶς 125 - ἐλλάμπον 126 - θεῖον 145 - 151 - θαβώριον 93 - ὑποστατικὸν 148 - φυσικοῦ λόγου 84

- φωτισμὸς 48, 113
χαρμολύπη 50
Χοῦμνος Νικηφόρος 41, 67
Χρήστου Π. 44, 47, 54, 56, 79, 101
χριστιανικὸς ἀριστοτελισμὸς 27
Χριστολογία 48
Χρυσοβέργης 73
Χρυσολαρᾶς Δημ. 71
Ψελλὸς Μιχαὴλ, 36, 65, 68
Ὦριγένης 36

B'

- Ammann A.M. 47, 49
analogia entis 126

Banescu M. 57
Bardy G. 36
Beck 36, 41, 57
Bobrinskoy Boris 47
Boissonade Fr. 42
Boll Fr. 40
Bonaventura 22
Borodine - Lot M. 47
Bréhier L. 37

Callus D.A. 20
Candal E. 63
Chenu M.D. 19, 26, 158
Chapman C. 35
Charanis P. 34
Clement Ol. 47
Congar M. 81
Cumont Fr. 40
Curtius E.R. 20

Dary M. 31
Delzer A. 20
Dölger Fr. 37
Dozois C. 74
Eckhart Meister 24
Fliche A. 30

Garigou R. 97
Geanakoplos I. 35
Gerhardt C. J. 40
Ghellenck T. de 20
Gilson E. 19, 22, 80
Glorieux 26
Grabmann M. 19, 26
Grumel V. 159, 166

Hausherr I. 47, 136
Hessen J. 20, 25, 28
Hunger H. 37, 45

Ioannou P. 85
Ivánca E. von 52, 115, 116
Jugie M. 47

Kern Κυπριανὸς 47, 116
Kiessling Th. 43
Kilwardby R. 25, 27
Krumbacher K. 37
Kugeas S. 39

Laurent V. 41
Lense E. 30
Loenertz R. 36
Lossky V. 47, 49, 93, 102, 103, 143
Mandonnet P. 28
Manser G. 16, 97

- Marechal T. 20
 Maritain J. 22
 Marrou H.I. 22
 Martin V. 30
 Masai R. καὶ F. 41
 Menase P.T. de 20
 Mercati G. 40
 Meyendorff J. 44, 47
 Moerbeke Γουλιέλμος 24, 26
 Müller G. 43
 Ostrogorsky G. 34
 Patinot J. 54
 Peckham Ἰωάννης 27
 Pertusi A. 39
 Platzecku E.W. 22
 Rahner K. 19
 Rashdall H. 30
 Renan E. 28
 Reusch F.H. 74
 Salaville S. 62
 Scheeben H. Ch. 23
- Scheller Max 80
 Schiro G. 44
 Sessevalle F. de 31
 Ševčenko Ihor. 41
 Siger εὐ Brabant 28, 29
 Spargo E. 22
 Stathopoulos D. 49
 Steeberghen F. van 28
 Tatakis B. 36, 40
 Tempier Στέφανος 25, 27
 Thery G. 20
 Thouzellier Ch. 30
 Treu M. 41
 Vasiliev A. 34
 Verpeaux J. 41
 Vicaire M. H. 31
 Vignaux D. 20
 Wendel C. 39
 Wilhelm de la Mare 27
 Wilpert P. 19
 Wult M. de 20

ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ
ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΝ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΟΝ ΕΚΑΣΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΙΑΡΥΜΑΤΟΣ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΔΙΕΘΥΝΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΧΡΗΣΤΟΣ,
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Κ. ΧΡΥΣΟΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΤΣ: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΝΙΚ. ΖΗΣΗΣ

Μελέται, βιβλιοκρισία και βιβλία ἀποστέλλονται εἰς τὸν γραμματέα κ. Θεόδωρον Ζήσην, Μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη. Τὰ πρὸς βιβλιοκρισίαν προοριζόμενα βιβλία πρέπει νὰ ἀποστέλλονται εἰς δύο ἀντίτυπα.

Συνδρομὴ ἐτησία: ἑσωτερικοῦ δραχμαὶ 250, ἔξωτερικοῦ § 10. Άἱ συνδρομαὶ ἀποστέλλονται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, "Ιωνος Δραγούμη 5, Θεσσαλονίκη, ἀριθμ. λογαριασμοῦ 210/480584. Συνδρομαὶ ἑσωτερικοῦ εἰναι δυνατὸν νὰ ἀποστέλλονται διὰ ταχυδρομικῆς ἐπιταγῆς ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν κ. Γεώργιον Θεοδωρούδην, Μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη.

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΤΣΑΜΗ, 'Η διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (1969) δραχ. 100
2. ΝΙΚΟΛΛΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, Γένεσις καὶ ούσια τοῦ ὄρθοδόξου δόγματος (1969) δραχ. 100
3. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Κ. ΧΡΥΣΟΥ, 'Η ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Ιουστινιανοῦ κατὰ τὴν ἔριν περὶ τὰ τρία κεφάλαια καὶ τὴν ε' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (1969) δραχ. 100
4. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Συνάντησις Ὀρθοδόξου καὶ Σχολαστικῆς Θεολογίας (1970) δραχ. 100

